

О.Ф. Мельничук, Н.М. Опольська

**Законодавство
та право в
агропромисловому
комплексі України**

Навчальний посібник

Вінниця 2011

УДК 349.42
ББК 67.9(4Укр)307я73

Рецензенти:

Мартинюк О.В. кандидат юридичних наук, доцент
Хом'яченко С.І. кандидат юридичних наук, доцент
Яремчук К. О. кандидат юридичних наук, доцент

Мельничук О.Ф., Опольська Н.М.

Законодавство та право в агропромисловому комплексі України: Навчальний посібник. – Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2011. – 334с.

У навчальному посібнику, на основі аналізу нормативно-правових актів та наукових здобутків фахівців галузей, розкриваються основні питання аграрного, земельного та екологічного права.

Для активізації самостійної роботи та перевірки засвоєння знань подано питання для самоконтролю, тематику рефератів, тестові завдання, юридичні задачі, наукові статті для анотацій, список рекомендованої літератури до кожного розділу. Наприкінці посібника поміщено перелік основних нормативних актів.

Призначений для студентів, викладачів та усіх, хто цікавиться питаннями регулювання правових відносин в агропромисловому комплексі.

ББК 67.9(4УКР)7я73

ISBN

© О.Ф. Мельничук, Н.М. Опольська 2011

ЗМІСТ

Модуль 1. Загальні положення законодавства та права в АПК

Розділ 1. Теоретична характеристика законодавства та права в АПК

1. Загальнотеоретична характеристика системи права та системи законодавства
2. Система законодавства та права в АПК
3. Поняття, предмет, методи та принципи аграрного права
4. Поняття, предмет, методи, принципи та система земельного права
5. Поняття, предмет, методи, принципи, система екологічного права
6. Фауністичне право як підгалузь екологічного права
7. Природоресурсне право як підгалузь екологічного права

Розділ 2. Джерела права в АПК

1. Поняття та види джерел права в АПК
2. Конституція України — основа джерел права в АПК
3. Міжнародні договори як джерело права в АПК
4. Регулювання відносин в АПК на основі кодексів
5. Закони України в АПК
6. Підзаконні нормативно-правові акти в системі джерел права АПК

Розділ 3. Правові відносини в АПК

1. Поняття, ознаки, елементи та особливості правовідносин в АПК
2. Підстави виникнення, зміни і припинення правовідносин в АПК
3. Система правовідносин в АПК
4. Основні видів внутрішніх правовідносин в АПК
5. Основні види зовнішніх правовідносин в АПК

Розділ 4. Суб'єкти аграрного права

1. Поняття суб'єктів аграрного права та їх класифікація
2. Особисте селянське господарство як суб'єкт господарювання
3. Фермерське господарство як суб'єкт господарювання
4. Сільськогосподарські товариства як суб'єкти господарювання
5. Сільськогосподарський кооператив як суб'єкт господарювання
6. Державне сільськогосподарське підприємство як суб'єкт господарювання

вання .....
7. Особливості припинення сільськогосподарських підприємств.....

Розділ 5. Юридична відповідальність за правопорушення в аграрному секторі економіки.....

1. Поняття відповідальності за порушення аграрного законодавства.....
2. Дисциплінарна відповідальність осіб, зайнятих у сільськогосподарському виробництві.....
3. Матеріальна відповідальність працівників сільськогосподарських підприємств.....
4. Майнова відповідальність за аграрні правопорушення.....
5. Адміністративна відповідальність за порушення у сільському господарстві.....
6. Аграрні правопорушення як підстави настання кримінальної відповідальності.....

Модуль 2. Правове регулювання окремих видів діяльності в АПК

Розділ 6. Правове забезпечення якості та безпечності сільськогосподарської продукції.....

1. Поняття та загальна характеристика правового забезпечення якості та безпеки сільськогосподарської продукції.....
2. Правове регулювання запровадження у виробництво сільськогосподарської продукції генетично модифікованих організмів.....
3. Стандартизація і сертифікація як нормативні засади якості й безпечності сільськогосподарської продукції.....

Розділ 7. Правове регулювання відносин купівлі-продажу сільськогосподарських машин.....

1. Загальна характеристика правового регулювання захисту прав покупців сільськогосподарських машин.....
2. Основні права покупців сільськогосподарських машин.....
3. Основні обов'язки виробників, продавців, виконавців і покупців сільськогосподарських машин.....
4. Гарантійне обслуговування сільськогосподарських машин.....
5. Якість і комплектність сільськогосподарських машин.....

Розділ 8. Правове регулювання тваринництва.....

1. Загальна характеристика правового регулювання тваринництва.....
2. Правове регулювання племінної справи у тваринництві.....
3. Правові засади виробництва молока і м'яса.....
4. Правове регулювання виробництва рибної продукції.....
5. Правове регулювання бджільництва.....
6. Правове регулювання виробництва інших продуктів тваринництва.....

Розділ 9. Правове регулювання рослинництва.....

1. Правова охорона прав на сорти рослин.....
2. Суб'єкти і об'єкти насінництва та розсадництва.....
3. Правове регулювання захисту сільськогосподарських рослин.....
4. Карантинний режим як прояв особливого режиму захисту рослин....
5. Правові аспекти вирощування наркотичних рослин.....

Розділ 10. Загальна характеристика договорів в агропромисловому комплексі.....

1. Поняття та види аграрно-правових договорів.....
2. Договори у сфері реалізації сільськогосподарської продукції.....
3. Договори у сфері технічного сервісу сільськогосподарських підприємств.....
4. Договори кредитування та фінансового лізингу за участю аграрних товаровиробників.....
5. Договори щодо впровадження досягнень науково-технічного прогресу та передового досвіду в аграрне виробництво.....
6. Договори оренди в АПК.....

Розділ 11. Правове регулювання соціального розвитку села.....

1. Поняття соціального розвитку села.....
2. Правовий режим об'єктів соціальної інфраструктури села.....
3. Правове регулювання житлового будівництва на селі.....
4. Правове регулювання шляхового будівництва в сільській місцевості...
5. Правове регулювання побутового обслуговування жителів села.....

Розділ 12. Правове регулювання використання природних ресурсів в сільському господарстві.....

1. Поняття, принципи та види використання природних ресурсів у сільському господарстві.....
2. Правове регулювання водокористування в сільському господарстві...
3. Правове регулювання надкористування в сільському господарстві...
4. Правове регулювання використання тваринного світу в сільському господарстві.....
5. Правове регулювання використання рослинного світу в сільському господарстві.....
6. Правове регулювання лісокористування в сільському господарстві...

Розділ 13. Правовий режим земель сільськогосподарського призначення.....

1. Поняття земель сільськогосподарського призначення.....
2. Землі сільськогосподарського призначення як об'єкт правового регулювання.....
3. Особливості правового режиму земель сільськогосподарського призначення.....
4. Форми власності на землі сільськогосподарського призначення.....

Розділ 14. Правове регулювання охорони довкілля в сільському господарстві.....

1. Загальна характеристика законодавства про охорону довкілля в сільському господарстві.....
2. Правова охорона ґрунтів та інших природних ресурсів у сільському господарстві.....
3. Правовий інститут меліорації земель у сільському господарстві.....
4. Правове регулювання хімізації сільського господарства.....
5. Правове регулювання поводження з відходами сільського господарства.....

Список рекомендованої літератури.....
Предметний покажчик.....

ВСТУП

В агропромисловому комплексі та економіці України посилюються підприємницькі тенденції, побудовані на принципово нових економічних засадах: формуються земельні і майнові відносини селян, вдосконалюється система державно-правового регулювання сільськогосподарства, поширюється застосування різних форм реалізації сільськогосподарської продукції і продовольства.

Важливим правовим засобом належного здійснення заходів по реформуванню суспільних відносин в аграрному секторі економіки є науково обгрунтована, взаємоузгоджена система законодавства агропромислового комплексу України.

Радикальні зміни, що відбуваються у цій галузі вказують на необхідність підготовки професійних кадрів з високим рівнем правової культури, з новим юридичним мисленням, озброєних фундаментальними знаннями щодо правового регулювання ринкових відносин в агропромисловому комплексі.

Законодавство та право в АПК є важливою навчальною дисципліною в системі вищих аграрних навчальних закладів. Базуючись на знаннях, одержаних під час вивчення дисципліни «Правознавство», «Законодавство та право в АПК» розкриває перед студентами особливості правового регулювання різноманітних суспільних відносин, що складаються в процесі виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки, матеріально-технічного обслуговування села тощо.

Завданням дисципліни «Законодавство та право в АПК» є засвоєння основних правових інститутів аграрного, земельного, екологічного права, вивчення теоретичних засад правового регулювання відносин в АПК, формування вміння орієнтуватися в системі законодавства в АПК.

Навчальний посібник спрямований на допомогу студентам неюридичних спеціальностей, викладачам, а також усім бажаючим опанувати основи правового регулювання відносин в агропромисловому комплексі. У 14 розділах викладено найголовніші проблеми сучасного стану аграрного, земельного, екологічного права. Матеріал кожного розділу містить у собі навчальну та методичну частини. Основу навчальної частини складає підготовлений авторами курс лекцій,

спрямований на формування теоретичних знань. Методична частина містить завдання до самостійної роботи, направлені на формування навичок та вмінь правильно застосовувати нормативно-правові акти, дотримуватись їх вимог, орієнтуватись в основних юридичних поняттях, термінах, категоріях, працювати з правовими джерелами.

У завданнях до самостійної роботи студентів сформовано запитання для самоконтролю, запропоновано розв'язати тестові завдання, підібрано наукові статті для анотацій, визначено тематику рефератів для поглибленого вивчення окремих проблем, підібрано найбільш типові юридичні задачі для закріплення навчального матеріалу, запропоновано підготувати зразки окремих документів, що стануть у пригоді в процесі практичної діяльності майбутніх фахівців.

До кожного розділу навчального посібника авторами підібрано список додаткової літератури, в якому представлені найновіші досягнення науковців у даній сфері. Перелік основних підручників та навчальних посібників, а також основних нормативно-правових актів до курсу подано наприкінці навчального посібника. Значну допомогу в опануванні дефініції навчальної дисципліни покликаний надати предметний покажчик.

Не претендуючи на вичерпність, автори сподіваються, що запропонований навчальний посібник принесе користь усім, хто цікавиться проблемами законодавства та права в агропромисловому комплексі. З великою вдячністю будуть сприйняті всі критичні зауваження, пропозиції та рекомендації щодо вдосконалення його якості.

Розділ 1

**ТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА
ЗАКОНОДАВСТВА ТА ПРАВА В АПК**

1. Загальнотеоретична характеристика системи права та системи законодавства

Право є дуже складною цілісною системою. Є два основні поняття: «система права» і «правова система». Ці поняття не є тотожними, тому їх слід розрізняти. Правова система - поняття ширше, ніж система права.

Правова система – це комплекс взаємозалежних і узгоджених юридичних засобів, призначених для регулювання суспільних відносин, а також юридичних явищ, що виникають унаслідок такого регулювання. Вона включає наступні складові: юридичні норми, принципи, інститути, правосвідомість, законодавство, правові відносини, юридичні установи, правову культуру, правопорядок тощо.

Держава має свою національну правову систему. Історично склалося так, що у кожній країні діють свої правові звичаї, традиції, законодавство, юрисдикційні органи, сформувалися особливості правового менталітету, правової культури, що й об'єднується загальним поняттям «правова система». У будь-якій державі правова система, будучи невід'ємним елементом правової культури, детермінована історичними і географічними чинниками, є частина соціальної системи держави.

На відміну від правової системи система права – правова категорія, яка означає внутрішню будову права будь-якої країни. Внутрішня будова права в Україні визначається як його система.

Система права — це об'єктивно обумовлена системою суспільних відносин внутрішня структура права, яка складається з взаємозалежних норм, логічно розподілених за галузями, підгалузями та інститутами.

Поділ системи права на галузі ґрунтується на певних критеріях. Такими критеріями є предмет (матеріальний критерій) і метод (юридичний критерій) правового регулювання.

Предмет правового регулювання є умовне виділення певного відокремленого кола (сукупності) суспільних відносин, що мають єдину

якість. Це дозволяє узагальнити норми права, які регулюють коло (сукупність) суспільних відносин у таку нормативну спільність як галузь права.

Приміром, предметом екологічного права є відособлена група суспільних відносин у раціональному використанні природних ресурсів й охороні навколишнього середовища. Предмет аграрного права складають суспільні відносини у сфері організації і діяльності сільськогосподарських товаровиробників. Предмет земельного права - суспільні відносини у сфері раціонального використання і охорони земель. Предмет адміністративного права - управлінські відносини. Предмет трудового права - трудові відносини і т.д. Кожна галузь права має свою, відносно відокремлену, сферу регулювання.

Предмет правового регулювання зазвичай розглядають як визначальний критерій системи права. Він - головна, об'єктивна підстава для розподілу правових норм за галузями права. Його доповнює метод правового регулювання.

Найбільшим елементом системи права є галузь права.

Галузь права — відносно самостійна сукупність юридичних норм, яка регулює якісно однорідну сферу (рід) суспільних відносин специфічним методом правового регулювання.

В Україні існують такі галузі права: конституційне право, адміністративне право, трудове право, цивільне право, сімейне право, кримінальне право, аграрне право, земельне право, екологічне право, міжнародне право, господарське право, фінансове право тощо. Галузь права може включати в себе підгалузі, наприклад: корпоративне право - підгалузь господарського права, право інтелектуальної власності - підгалузь цивільного права; банківське право та бюджетне право - підгалузі фінансового права тощо.

Система законодавства - система всіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів певної держави, що є формою існування правових норм, засобом надання їм об'єктивності, визначеності, загальності. На відміну від системи права, система законодавства характеризує її форму, зовнішній вираз, тобто це внутрішня структура законодавства, що складається зв'язаних нормативно-правових актів у тій чи іншій сфері суспільного життя. Вона формується шляхом видання та систематизації правових актів.

Система законодавства має два основних види: *галузевий* (тобто за предметом правового регулювання), обумовлений конкретними суспільними відносинами; *ієрархічний* (субординаційний), який відображає ієрархію державної влади та нормативно-правових актів за їхньою юридичною силою. На чолі цієї системи перебуває Конституція, далі - закони, потім - підзаконні акти.

У залежності від об'єкта правового регулювання може складатися комплексна система законодавства, наприклад, природоохоронне законодавство, екологічне законодавство тощо.

Система права і система законодавства співвідносяться між собою як зміст і форма. Між системою права і системою законодавства є відмінності. Вони спостерігаються в структурних елементах, змісті, обсязі.

1. Система права є невидимою, оскільки відбиває внутрішню будову права, а система законодавства є видимою, зовнішньою формою системи права.

2. Система права є сукупністю правових норм, а система законодавства — сукупністю нормативно-правових актів.

3. В системі права норми права логічно розподілені за галузями, підгалузями та інститутами. Як правило, норми галузей права — будівельний матеріал, із якого (у різному наборі та різному поєднанні) складається конкретна галузь законодавства. Можливим є варіант, коли галузь права є, а галузі законодавства — немає (фінансове право, право людини на соціальне забезпечення та ін.). У цьому випадку галузі права не кодифіковані, а нормативний матеріал розосереджений по кількох правових актах, які потребують на уніфікацію.

У системі законодавства нормативно-правові акти об'єднані за галузями законодавства, які поділені на інститути законодавства. Галузі законодавства створюються як з урахуванням галузевого принципу, так і без його врахування: галузь законодавства може містити норми різних галузей права (комплексні галузі) або створюватися на підґрунті інституту або підгалузі права. Можливим є варіант, коли галузь законодавства існує без галузі права (митне законодавство та ін.).

4. Система права складається з галузей права, які мають свій предмет і метод правового регулювання, а система законодавства включає галузі законодавства, в яких відсутній метод регулювання, а

предмет регулювання не завжди однорідний, як у галузевій праві.

5. Система права має лише галузеву, горизонтальну будову, а система законодавства може мати будову і горизонтальну (галузеву), і вертикальну (ієрархічну). У федеративних державах існує законодавство федерації і законодавство її суб'єктів (вертикальна будова).

6. Первинний елемент системи права — норма права зі своєю структурою: гіпотеза, диспозиція, санкція, а первинний елемент системи законодавства — стаття закону, яка містить нормативне розпорядження, котре, як правило, не містить у собі всіх трьох структурних елементів логічної правової норми. Нормативне розпорядження нерідко складається лише з гіпотези і санкції; диспозиція може міститися або в іншій статті даного закону (відсильний спосіб викладу), або в іншому правовому акті (бланкетний спосіб викладу). Закони, що включають норми різних галузей права, забезпечуються санкціями, які викладені в інших нормативно-правових актах (наприклад, закони про власність, про підприємницьку діяльність та ін.).

7. Система права формується об'єктивно, відповідно до існуючих суспільних відносин, а система законодавства створюється в результаті цілеспрямованої діяльності уповноважених суб'єктів і тому включає суб'єктивний момент.

8. Структурні елементи системи права не мають зовнішніх реквізитів: назв розділів, статей, глав та інших частин, властивих закону. Структурні елементи системи законодавства (нормативно-правові акти), як правило, мають назви розділів, глав, статей. Вони можуть містити преамбули, формулювання цілей і принципів, загальні нормативні визначення, що складають загальну частину тощо.

2. Система законодавства та права в АПК

В умовах переходу до ринкової економіки в Україні виникла нагальна потреба розробки і здійснення великої сукупності правових, організаційних, економічних, наукових, соціальних та інших заходів з метою забезпечення такого розвитку аграрної сфери економіки, який би повністю відповідав потребам країни, забезпечував її продовольчу безпеку.

Вирішення цих питань неможливе без обґрунтованої і виваженої аграрної політики. Стратегічна мета такої політики полягає у форму-

ванні реального власника і господаря землі, соціально-економічній розбудові села, проведенні аграрної і земельної реформ.

Аграрні перетворення потребують відповідного правового забезпечення, нормативного регулювання у сфері суспільних відносин. Здійснення аграрної політики, а також аграрної і земельної реформ в Україні є необхідним і важливим фактором в установленні економічного порядку в суспільстві. Це викликає потребу перегляду і удосконалення права, законодавства України в цілому і законодавства в агропромисловому комплексі.

Які ж суспільні відносини регулює законодавство в АПК? У процесі виробничо-господарської та іншої діяльності різноманітних (як за формою власності, так і за організаційно-правовою формою) сільсько-господарських товаровиробників виникає комплекс складних, взаємопов'язаних майнових, земельних, господарських, трудових, організаційно-управлінських та інших відносин. Вони не становлять органічної єдності, проте специфіка виробничо-господарської діяльності в агропромисловому секторі обумовлює необхідність їх об'єднання в одну систему.

У цій системі норма кожної з галузей права регулює свої специфічні відносини. Наприклад, майнові відносини можуть бути предметом регулювання цивільного права, земельні — предметом регулювання земельного права тощо.

При визначенні системи законодавства та права АПК слід враховувати основні положення загальної теорії права, у яких наголошується на тому, що система права являє собою єдність і розмежування взаємопов'язаних галузей права — найбільш значних центральних ланок структури права, які регулюють основні види суспільних відносин.

Отже, *система права в АПК* — це єдність і розмежування взаємопов'язаних галузей права, які регулюють суспільні відносини, що виникають в агропромисловому комплексі. До цієї системи належать норми аграрного права, земельного права, екологічного права, трудового права, цивільного права, адміністративного права та ін.

Система законодавства в АПК — це система упорядкованих законів нашої країни, а також міжнародних договорів, ратифікованих парламентом, які регулюють відносини в агропромисловому комплексі.

сі.

Галузі законодавства — великі об'єднання нормативно-правових актів за певними сферами правового регулювання суспільних відносин, які характеризуються єдністю змісту, форми і мають системні зв'язки між собою.

Зазвичай, галузь законодавства «очолюється» кодексом, який визначає юридичну цілісність галузі. Наприклад, галузь земельного законодавства очолюється земельним кодексом. Проте, єдиного кодифікованого акта, який би регулював усі відносини в агропромисловому комплексі немає. Тому система законодавства в АПК складається з цілої низки кодифікованих і некодифікованих нормативно-правових актів в основі яких лежить Конституція України.

Слід чітко розрізнити галузі права та галузі законодавства в агропромисловому комплексі. Наприклад, аграрне законодавство як комплексна галузь законодавства є органічною системою внутрішньо узгоджених правових норм, що регулюють аграрні (земельні, майнові, трудові, організаційно-управлінські) суспільні відносини в сфері сільськогосподарської виробничої діяльності. Воно лежить в основі законодавства в АПК, але разом з тим до останнього відносяться й інші правові норми, наприклад, екологічне, земельне законодавство тощо.

Виходячи з цього, можна сформулювати поняття *системи законодавства та права в АПК*, що є сукупністю логічно і послідовно розміщеного нормативного матеріалу за галузями права, правовими інститутами, норми яких у комплексі закріплюють основні принципи, форми і порядок діяльності юридичних і фізичних осіб, регулюють відносини, що виникають в агропромисловому комплексі.

Законодавство та право в АПК як навчальна дисципліна є системою наукових знань про аграрне, екологічне, трудове, цивільне право, адміністративне право і законодавство, призначене для вивчення у вищих аграрних навчальних закладах.

3. Поняття, предмет, методи та принципи аграрного права

Аграрне право відіграє визначальну роль у житті суспільства, займає одне з провідних місць серед галузей сучасного права України.

Єрмоленко В.М. зазначає, що мабуть, жодна з галузей права в

історії юридичної науки не викликала стільки суперечок, як аграрне право. Дискусії спрямовувалися переважно на визначення місця аграрного права у системі права, його атрибутивних ознак як галузі права, складу предмета та структури системи аграрного права. Загальновідомим є поділ галузей права на основні (традиційні) та похідні, що утворилися пізніше. Такі галузі за комплексом атрибутивних ознак у юридичній доктрині поділяються на самостійні та комплексні. Дослідження рівня і меж самостійності аграрного права дещо ускладнюється через його історичне своєрідне «правонаступництво» галузей колгоспного права і сільськогосподарського права та спричиненої такою зміною періодизації дослідження цього питання.

Навіть серед вчених юристів-аграрників не спостерігається єдності у підходах щодо визначення характеру аграрного права як галузі права. Загалом сформувалися полярні підходи до встановлення атрибутивних галузевих ознак аграрного права. Самостійною галуззю вважають аграрне право А. М. Статівка, А. І. Бобилев, В. М. Єрмиленко.

За комплексність аграрного права нині виступають відомі вчені М. І. Козир, Б. О. Вороній. Поряд з цим, М. І. Козир раніше обґрунтував ідею самостійної комплексної та інтегрованої галузі сільськогосподарського права. Позицію самостійності, комплексності й інтегрованості щодо аграрного права посідали В.З. Янчук і В. В. Янчук. Комплексною, інтегрованою і спеціалізованою галуззю вважає аграрне право О. О. Погрібний.

Як бачимо, у навчальній і науковій літературі склалася переважаюча думка про комплексний та інтегрований галузевий характер аграрного права.

Отже, *аграрне право України* — це комплексна, інтегрована і спеціалізована галузь права, яка охоплює сукупність правових норм, що регулюють аграрні відносини у сфері виробничої та пов'язаної з нею сільськогосподарської діяльності під час використання земель сільськогосподарського призначення суб'єктами аграрного господарювання.

Комплексність аграрного права означає, що частина його норм — похідні від норм основних профільних галузей права: цивільного, адміністративного, трудового та ін. Тому в системі аграрного права є

норми, які регулюють майнові, трудові, управлінські й інші відносини. Наприклад, немає жодної потреби в дублюванні норм, що врегульовують процедуру створення, функціонування та припинення сільськогосподарських підприємств, адже це прерогатива інших галузей права, зокрема цивільного та господарського. Аграрно-правові норми, спираючись на загальні засади цивільно-правового, господарсько-правового регулювання тощо, відбивають аграрну специфіку сільськогосподарських товаровиробників: особливості сільськогосподарської діяльності; виробництво, зберігання та реалізацію сільськогосподарської продукції; формування внесків до статутних фондів сільськогосподарських підприємств за рахунок земельних ділянок, специфічних засобів виробництва та ін.

Спеціалізованість аграрного права означає, що норми основних профільних галузей не механічно переходять до його складу, а зазнають глибокої аграрної спеціалізації. Внаслідок цього вони стають аграрно-майновими, аграрно-трудовими, аграрно-управлінськими та ін. Характер спеціалізації значною мірою зумовлений особливостями правового статусу суб'єктів аграрних відносин. Так, наприклад, для таких поширених суб'єктів як фермерські господарства та сільськогосподарські кооперативи ці норми регулюють відповідні членські відносини (майнові, трудові, управлінські та ін.).

Інтегрованість норм аграрного права означає узагальнене або єдине правове регулювання відносин різних аграрних суб'єктів. Підставою для інтегрованого правового регулювання аграрних відносин цих суб'єктів є те, що всі вони користувачі земель сільськогосподарського призначення як основного й незамінного засобу виробництва в процесі здійснення ними виробничої та пов'язаної з нею іншої діяльності.

Аграрне право характеризується властивим їй предметом правового регулювання.

Суспільні відносини, що становлять предмет аграрного права включають:

- аграрні земельні відносини, що виникають, здійснюються та припиняються щодо земельних ділянок сільськогосподарського призначення, які використовуються для виробництва продукції сільського господарства, (цим вони відрізняються від інших видів земельних від-

носин, об'єктом яких виступають землі промисловості, будівництва, транспорту та ін., що повністю належить до предмета земельного права);

- аграрні майнові відносини, що опосередковують процес виробництва сільськогосподарської продукції, створюючи його матеріальну основу;

- аграрні трудові відносини, що мають своїм об'єктом сільськогосподарську працю, спрямовану на виробництво продукції сільського господарства;

- аграрні відносини з соціального розвитку села, що забезпечують зростання якості життя сільського населення у сферах побуту, освіти, охорони здоров'я, фізкультури і спорту, культури і мистецтва, а також розвитку сільських територій;

- аграрні членські відносини – це вже реалізовані, чітко окреслені майнові, трудові та організаційно-управлінські права і обов'язки члена сільськогосподарського підприємства чи особистого селянського господарства.

Отже, *предметом аграрного права* є врегульовані нормами аграрного законодавства земельні, майнові, трудові, організаційно-управлінські, членські, соціальні відносини, які складаються в процесі здійснення аграрними суб'єктами виробничо-господарської та іншої сільськогосподарської діяльності.

Специфіка аграрного права визначається також методом правового регулювання підприємницьких правовідносин. Визначення методу правового регулювання дає змогу відповісти на питання, яким чином здійснюється регулювання аграрних правовідносин. *Метод аграрного права* — це сукупність прийомів і способів впливу на правовідносини в галузі сільськогосподарського виробництва. Комплексний характер аграрних правовідносин, які поєднують в собі організаційні та майнові відносини, зумовлює складний характер методу правового регулювання.

У загальній теорії держави і права під методом правового регулювання розуміють закріплені в нормах права прийоми, засоби і способи впливу на поведінку суб'єктів права, установ у відповідних суспільних відносинах.

Екстраполюючи зазначені положення на аграрне право можна визначити методи аграрного права як сукупність способів, прийомів і засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання аграрних відносин.

В теорії права виділяють два основні методи правового регулювання: імперативний та диспозитивний.

Імперативний метод — це метод владних приписів (наказів), який заснований на відносинах субординації (підпорядкування) одних суб'єктів іншим (застосовується в кримінальному, адміністративному та ін. галузях права).

Диспозитивний метод — це метод, який заснований на рівності сторін і дає можливість вибору альтернативних варіантів поведінки (застосовується в галузях приватного права: цивільному, сімейному тощо).

Особливості аграрного права, як приватно-публічної галузі права, спричиняють свій належний вплив і на формування відповідного конгломерату методів аграрно-правового регулювання у оптимальному поєднанні імперативного та диспозитивного методів правового регулювання.

Диспозитивний характер мають методи самостійних рішень, рекомендацій та локальної нормотворчості. Метод самостійних рішень дає змогу суб'єктам аграрного права вільно обирати власну лінію поведінки при здійсненні сільськогосподарської діяльності у межах, визначених аграрним законодавством. Метод рекомендацій дає право вибору чи відмови від розроблених державою пропозицій щодо врегулювання певних видів аграрних відносин. Широкого застосування цей метод набув у нормотворчій діяльності Міністерства аграрної політики України при розробці нормативно-правових актів, зокрема Рекомендацій щодо використання майна, яке перебуває у спільній частковій власності, затверджених наказом Мінагрополітики від 9 квітня 2001 р. № 97, Рекомендацій з уточнення вартості майна, що складає пайові фонди членів колективних сільськогосподарських підприємств, у тому числі реорганізованих, та форм документів для розрахунку уточненого пайового фонду та його структури, затверджених наказом Мінагрополітики від 21 червня 2001 р. № 174 тощо. Нарешті, метод локальної нормотворчості покладається у основу розробки і прийняття внутрішніх локальних нормативно-правових актів сільськогосподарських підприємств.

Метод імперативної вказівки застосовується у процесах державного регулювання сільського господарства. Це жорсткий метод, який не дає змоги суб'єктам аграрних правовідносин вільно обирати модель поведінки, а змушує діяти в межах, визначених відповідними імперативними нормативними приписами. Наприклад, ст. 3 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» визначено чіткий перелік об'єктів державного цінового регулювання, щодо яких встановлюються мінімальні або максимальні інтервенційні ціни. На інші види сільськогосподарської продукції такий порядок регулювання цін не розповсюджується.

Важливу роль у галузі аграрного права відіграють його принципи.

Принципи аграрного права — це закріпленні у міжнародному та національному законодавстві основоположні засади, ідеї на яких ґрунтується механізм правового регулювання аграрних відносин.

На сучасному етапі розвитку аграрних відносин до принципів аграрного права можна віднести:

1. Принцип забезпечення потреб населення і промисловості безпечною і якісною сільськогосподарською сировиною.
2. Принцип забезпечення продовольчої безпеки держав.
3. Принцип урахування особливостей сільськогосподарської діяльності.
4. Принцип вільного обрання селянами форм і напрямів сільськогосподарської діяльності.
5. Принцип забезпечення рівності учасників аграрних правовідносин.
6. Принцип підвищення ефективності державного регулювання аграрного сектора економіки.
7. Принцип забезпечення інноваційного розвитку сільського господарства.
8. Принцип пріоритетності соціального розвитку села.
9. Принцип екологізації сільського господарства.
10. Принцип гарантованості захисту прав сільськогосподарських товаровиробників.
11. Принцип постійного удосконалення механізму правового регулювання аграрних відносин.

12. Принцип запозичення позитивного досвіду правового регулювання аграрних відносин зарубіжними країнами.

4. Поняття, предмет, методи та принципи земельного права

Земельне право як складова частина системи права України тісно пов'язана з іншими галузями вітчизняної системи права. Це залежить від ступеня взаємопроникнення відповідних груп суспільних відносин та засад їх законодавчого врегулювання. При цьому воно визначається тим, що земельне право становить фундаментальні засади для певних галузей права. Таке значення земельного права має місце у врегулюванні усього комплексу природно-ресурсних відносин. Для інших суспільних відносин, які врегульовані відповідними галузями права, земельне право має основоположне значення, коли вони впливають із відносин, пов'язаних з використанням та охороною земельних ресурсів, зокрема природоохоронних, підприємницьких тощо.

Земельне право є галуззю права, яке являє собою систему правових норм, що регулюють земельні відносини з метою забезпечення раціонального використання земель, охорони їх від негативного впливу, захисту прав громадян та юридичних осіб на землю та додержання встановленого правопорядку в галузі земельних відносин.

Предметом правового регулювання земельного права є земельні правовідносини, під якими слід розуміти врегульовані нормами права суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею. Особливість земельних правовідносин в Україні полягає в тому, що вони виникають і здійснюються в межах правових норм, якими визначається цільове використання земель, по-перше, як об'єкта природного комплексу; по-друге, як території, що є основою адміністративно-територіального поділу держави; по-третє, як нерухомого майна, котре виступає основним засобом сільськогосподарського ринкового виробництва.

У теорії права важливе місце займають і методи правового регулювання суспільних відносин, під якими слід розуміти сукупність способів і засобів. За допомогою останніх норми права впливають на суспільні відносини і поведінку людей у процесі реалізації цих відносин.

Земельне право як самостійна галузь у правовій системі України має свої *методи регулювання земельних відносин*. Вони являють собою відповідні характерові земельних відносин способи та засоби впливу на учасників цих відносин. Методи правового регулювання земельних відносин складаються зі встановлених земельно-правовими нормами прав та обов'язків учасників зазначених відносин і застосування до них відповідних заходів. Особливості земельних відносин відображені у специфічному поєднанні методів правового регулювання даної сфери суспільних відносин. При цьому завданням правового регулювання є забезпечення певної поведінки учасників земельних відносин. Сутність такого правового регулювання полягає в офіційному виданні та застосуванні правових норм, які закріплюють моделі поведінки суб'єктів земельних відносин.

З точки зору загальної теорії права, земельному праву, враховуючи розгалужену сукупність правових норм, притаманні як імперативний так і диспозитивний методи правового регулювання.

Імперативний метод у земельному праві застосовують у галузі управління використанням і охороною земель: визначення порядку реалізації функцій державного управління; ведення державного земельного кадастру; забезпечення земельного моніторингу; здійснення землевпорядкування; визначення порядку проведення земельних аукціонів і конкурсів; встановлення обмежень використання земель за цільовим призначенням тощо.

Диспозитивний метод притаманний регулюванню стосунків власників земельних ділянок з приводу використання землі та самостійного господарювання на ній. Власник має право на свій розсуд розпоряджатися належною йому земельною ділянкою у межах, встановлених законом. Учасники земельних відносин мають можливість у визначених межах регулювати свої стосунки.

У земельно-правовій літературі висловлена обґрунтована точка зору, відповідно до якої існують три основні різновиди диспозитивного методу регулювання земельних відносин — рекомендаційний, санкціонований та делегований.

Рекомендаційний метод правового регулювання полягає у наданні можливості альтернативної поведінки суб'єкта земельних відносин, коли суб'єкт має можливість самостійно вибрати спосіб своєї по-

ведінки для досягнення поставленої мети. Так, у статтях 140—141 Земельного кодексу України серед підстав припинення прав на земельну ділянку передбачено право добровільної відмови власника землі або землекористувача від права на земельну ділянку. Отже, власникові земельної ділянки та землекористувачеві надається право альтернативного вибору: або використовувати земельну ділянку за основним цільовим призначенням, або відмовитися від неї у встановленому порядку.

Санкціонований метод полягає в тому, що рішення про реалізацію своїх земельних повноважень суб'єкт земельних відносин приймає самостійно.

Делегований метод правового регулювання полягає в наданні прав і свобод суб'єктам земельних відносин щодо того чи іншого кола правомочностей. Прикладом делегованого методу регулювання земельних відносин може бути ст. 11 Земельного кодексу України, згідно з якою повноваження районних у містах рад у галузі земельних відносин визначаються міськими радами. Правовому регулюванню земельних відносин притаманний весь вищенаведений перелік методів, які проявляються в обов'язковій вимозі цільового використання земельних ділянок; у забороні порушення ґрунтової родючості та погіршення екологічної ситуації; у використанні заходів економічного стимулювання охорони земель; в обмеженні розпорядницьких прав власників землі в інтересах усього суспільства з урахуванням соціальної функції землі — її соціального значення та об'єктивної обмеженості. При цьому особливості методів регулювання земельних відносин визначаються характером цих відносин і виявляються у специфічному сполученні імперативного і диспозитивного методів. Таким чином, у сучасному земельному праві спостерігається поєднання диспозитивного та імперативного методів. Визначити перевагу того чи іншого методу досить складно. Все залежить від змісту врегульованих відносин та інтересів суспільства і держави, які превалюють у конкретний період часу.

В основі правового регулювання земельних відносин лежать принципи, які відображають характер і тенденції розвитку всього змісту земельного права.

Принципи земельного права реалізуються шляхом відтворення основних положень у земельному законодавстві, які пронизують його

систему та вдосконалюються разом з їх розвитком.

Під принципами земельного права слід розуміти закріплені чинним земельним законодавством основні керівні засади, які виражають сутність норм земельного права та головні напрями в галузі правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних з раціональним використанням та ефективною охороною земельних ресурсів. Такі керівні засади та головні напрями регулювання земельних відносин закріплені у багатьох нормах земельного законодавства, але найважливіші з них виділяють особливо.

Принцип цільового і раціонального використання земель пронизує зміст усіх інститутів земельного права. Цільове призначення земель — це встановлені законодавством порядок, умови та межі експлуатації (використання) земель для конкретних цілей відповідно до категорій земель, які мають особливий правовий режим.

Суть раціонального використання земель полягає в забезпеченні водночас ефективного використання земель та їх охорони. Законодавством встановлено спеціальні вимоги з метою збереження ґрунтової родючості земель, підвищення їх врожайності, забезпечення збереження і відтворення земельних ресурсів, екологічної цінності природних і придбаних якостей землі. Земельно-правові норми передбачають певні вимоги щодо розміщення промислових і будівельних об'єктів, запобігання негативному впливу на стан земель та навколишнє середовище тощо. Наведені заходи істотно впливають на стан забезпечення цільового і раціонального використання земельних ресурсів та реалізації цього принципу.

Принцип встановлення особливого правового режиму земель відповідних категорій безпосередньо передбачений у ч. 2 ст. 18 Земельного кодексу України.

Під правовим режимом земель слід розуміти встановлений правовими нормами порядок та умови використання земель всіх категорій за цільовим призначенням, забезпечення й охорону прав власників землі та землекористувачів, здійснення державного управління земельним фондом та контролю за використанням землі, додержанням вимог земельного законодавства, ведення земельного кадастру, проведення землеустрою та здійснення земельного моніторингу, внесення плати за землю і застосування заходів заохочення за використання зе-

мельних ресурсів та мір юридичної відповідальності за порушення земельного законодавства.

Принцип пріоритету сільськогосподарського використання земель та їх охорони базується на пріоритетності розвитку правового регулювання земель сільськогосподарського призначення. Це означає, що землі, придатні для потреб сільського господарства, повинні надаватися насамперед для сільськогосподарського використання. Для несільськогосподарських потреб мають надаватися землі, не придатні для ведення сільського господарства, або сільськогосподарські угіддя гіршої якості. Враховуючи обмежену кількість та особливу якість сільськогосподарських земель, такі заходи є обґрунтованими й впливають зі змісту пріоритетності використання земель для сільськогосподарських потреб. Земельне законодавство також встановлює спеціальні вимоги щодо охорони земель сільськогосподарського призначення з введенням стандартів і нормативів охорони земель та відтворення родючості ґрунтів.

Принцип здійснення контролю за використанням та охороною земель полягає в наявності спеціальних організаційно-правових засобів, за допомогою яких здійснюється контроль за використанням та охороною земельних ресурсів. Державний контроль за використанням та охороною земель здійснюють уповноважені органи виконавчої влади з питань земельних ресурсів, а за додержанням вимог законодавства про охорону земель — спеціально уповноважені органи з питань екології та природних ресурсів.

Поряд з державним контролем за використанням та охороною земель здійснюється самоврядний та громадський контроль у цій сфері. Самоврядний контроль за використанням та охороною земель здійснюють сільські, селищні, міські, районні та обласні ради. Громадський земельний контроль покладено на громадських інспекторів, які призначаються відповідними органами місцевого самоврядування і діють на основі положення, затвердженого центральним органом виконавчої влади по земельних ресурсах.

Принцип забезпечення захисту прав юридичних осіб та громадян на землю закріплений у багатьох нормах земельного законодавства і передбачає такі спеціальні способи їх захисту: визнання прав; відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, і

запобігання вчиненню дій, що порушують права або створюють небезпеку порушення прав; визнання угоди недійсною; визнання недійсними рішень органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування; відшкодування заподіяних збитків, а також інші способи, передбачені законом.

Система земельного права є підсистемою системи права України і розглядається у сукупності з системою галузі земельного законодавства, а також з системою науки земельного права як навчальної дисципліни.

5. Поняття, предмет, методи та принципи екологічного права

Термін «екологія» був уведений в наукову термінологію у 1866 році німецьким біологом Е. Геккелем, який визначав екологію як вчення про умови існування живих організмів у взаємодії із середовищем, у якому вони існують (у межах біології). Хоча автор занадто вузько підходив до розуміння екології, його заслуга полягає в тому, що він уперше виділив екологію у самостійне поняття, а це стимулювало поглиблене його дослідження у науці та подальше практичне застосування у різних сферах суспільства, правотворчій і правозастосовній діяльності.

Екологічне право як галузь права являє собою систему правових норм, які регулюють екологічні відносини з приводу приналежності, використання, забезпечення екологічної безпеки, відтворення природних ресурсів у їх нерозривному зв'язку з природним середовищем, охорони навколишнього природного середовища з метою реалізації інтересів відповідних суб'єктів та підтримання сталого екологічного розвитку, екологічної рівноваги в країні та окремих її регіонах.

Предметом екологічного права є відносини, які складаються між суб'єктами з приводу приналежності, використання, забезпечення екологічної безпеки, відтворення природних об'єктів та охорони навколишнього природного середовища з метою задоволення екологічних та інших інтересів.

Екологічні відносини за своїм змістом є різноманітними, але взаємопов'язаними та єдиними. Їх єдність обумовлена зв'язком усіх природних об'єктів між собою, внаслідок чого існує єдина екологічна

система. Поряд з тим єдність екологічних відносин не виключає існування їх різновидів, обумовлених екологічними факторами. Зокрема, природні об'єкти (земля, води, рослинний світ, ліси, надра, фауна, атмосферне повітря та ін.) за своїми природничими характеристиками відрізняються один від одного. Через це виникають різновиди єдиних екологічних відносин: земельні, водні, флористичні, фауністичні, атмосфероповітряні та інші відносини, що обумовлюють необхідність визначення їх правових форм. Диференціація екологічних відносин за основними природними об'єктами не відміняє єдності екологічних відносин, їх предметної цілісності.

Диференціація екологічних відносин можлива також і за основними сферами діяльності людей у галузі навколишнього природного середовища: 1) відносини, що виникають з приводу приналежності природних об'єктів певним суб'єктам на праві власності або на праві користування; 2) відносини, що виникають у сфері експлуатації екологічних об'єктів конкретними суб'єктами з метою задоволення своїх інтересів; 3) відносини, що виникають із приводу забезпечення екологічної безпеки довкілля, суспільства та громадян; 4) відносини, що складаються у галузі відтворення, відновлення природних об'єктів, поліпшення їх якості; 5) відносини, що виникають у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Можливе існування похідних від них відносин, зокрема, еколого-процесуальних, еколого-інформаційних, відносин у сфері розгляду спорів та інших. Похідність цих відносин полягає у тому, що вони здійснюються поряд з основними екологічними відносинами в процесі їх виникнення, розвитку, припинення. Тому вони мають підпорядкований характер щодо основних екологічних відносин.

Відносини у галузі використання природокористувачами екологічних об'єктів мають певні особливості: пріоритетність екологічних відносин перед іншими відносинами; платність за спеціальне використання природних ресурсів; стягнення збору за забруднення природного середовища та погіршення якості природних ресурсів; обов'язкове додержання суб'єктами відносин екологічних стандартів, нормативів і лімітів у процесі експлуатації природних об'єктів; значно розширений судовий захист прав природокористувачів тощо.

Екологічні відносини як частина суспільних відносин мають

схожість із майновими, адміністративними та іншими відносинами, які регулюються відповідними галузями права, і водночас їм притаманні риси відмінності. Їх схожість виявляється у питаннях змісту власності; суб'єктному складі тих чи інших відносин; при здійсненні угод, об'єктами яких є майно і природні ресурси; розширенні договірної форми в природокористуванні та ін. Однак елементи схожості не дають підстав для їх ототожнювання і тим більше поглинання екологічних відносин майновими або адміністративними. Ці відносини існують самостійно. Між екологічними та іншими відносинами існують значні відмінності, які дозволяють вважати їх різнорідними відносинами зі своїми формами і методами правового регулювання. Найголовнішою відмінною ознакою виступає екологічний фактор, який виявляється у різних аспектах.

1. Екологічні відносини існують лише при наявності природних об'єктів без відриву їх від єдиного природного середовища. Так, наприклад, добуті корисні копалини, виловлена риба, зрубана деревина перестають бути об'єктами екологічних відносин, оскільки вони відокремились від природного середовища, стали майновими об'єктами й перейшли у сферу майнових відносин, які регулюються цивільним правом.

2. На екологічні відносини, зміст яких складають природні об'єкти, що розвиваються за законами природи, впливають ці закони, тому вплив людей і права на дані відносини є обмеженим. Крім того, природне середовище є більш або менш сталим, що забезпечує стабільність екологічних відносин. Майнові відносини базуються на соціально-економічних законах і це обумовлює їх динамічність.

3. Суб'єкти екологічних відносин зобов'язані дотримуватися екологічних стандартів, нормативів і вимог, а також лімітів при використанні природних ресурсів, займатися відтворенням природних об'єктів, що обумовлено існуванням єдиної екологічної системи. У майнових відносинах в умовах ринку суб'єкти більш вільні у своїй діяльності.

4. В екологічних відносинах правовий режим містить значну кількість імперативних приписів, виконання яких є обов'язковим для суб'єктів цих відносин. Це стосується, перш за все, таких сфер, як відтворення природних об'єктів, надзвичайних екологічних ситуацій, які

привели до забруднення природного середовища, тощо. Причому ці заходи здійснюються незалежно від того, вигідні або не вигідні вони з точки зору економічної. Тут діє пріоритет екологічних вимог. У майнових відносинах в умовах ринку використання імперативних приписів — явище рідке.

Для екологічного права характерним є *змішаний метод* правового регулювання, який включає у себе диспозитивні і імперативні способи і прийоми правового регулювання екологічних відносин. Змішаний метод правового регулювання відповідного кола суспільних відносин обумовлений самим їх характером. При визначенні методу вирішальне значення має екологічний фактор, зокрема, екологічні відносини виникають з приводу певних природних об'єктів, тісно пов'язаних між собою, розвиваються за своїми природними законами і складають єдину екологічну систему (навколишнє природне середовище).

Диспозитивний метод використовується частіше за все при регулюванні відносин власності на природні об'єкти, договірних відносин, відносин щодо сумісного використання природних об'єктів, при розв'язанні еколого-правових спорів, при відшкодуванні збитків різних видів тощо. В умовах розвитку ринкових відносин цей метод правового регулювання певних видів екологічних відносин отримуватиме більш широке застосування, звужуючи сферу використання імперативного методу. Оптимальне поєднання двох методів правового регулювання екологічних відносин — єдино вірний шлях належного правового регулювання. Однак при всій важливості диспозитивного методу в регулюванні екологічних відносин неможливо обійтися без використання імперативного методу регулювання цих відносин. Екологічна система розвивається за законами природи, тому управління у галузі екології повинно бути науково обґрунтованим, тобто таким, яке не припускає порушення природних і правових імперативів. Не всі екологічні питання можуть вирішити самі власники природних об'єктів або природокористувачі, наприклад, при виникненні надзвичайних екологічних ситуацій, коли йдеться про вжиття термінових заходів щодо переселення людей у безпечні регіони, ліквідацію наслідків аварій, які призвели до забруднення природного середовища, при здійсненні необхідних охоронних екологічних заходів тощо. У такому разі

слід переважно використовувати владні приписи, обов'язкові для виконання. Нерідко власниками природних ресурсів, природокористувачами припускаються порушення екологічних нормативів, стандартів, лімітів на використання цих ресурсів, тому приписи контролюючих органів про усунення виявлених недоліків є обов'язковими для виконання особами, яким вони адресовані. У цих випадках владний метод є виправданим.

Владна діяльність компетентних органів необхідна також у процесі відтворення природних об'єктів. Не можна, наприклад, питання відтворення лісів передавати тільки на розгляд лісокористувачів. Відтворення і відновлення лісів — об'єктивна екологічна необхідність, оскільки ліси є джерелом кисню — основи формування озонового шару, ліси необхідні для задоволення багатьох потреб людей. Дану проблему можна вирішувати не лише способом економічного стимулювання лісокористувачів, але й шляхом адміністративних приписів, які зобов'язують певних осіб здійснювати конкретні дії для відтворення лісів. Аналогічний підхід повинен бути і щодо інших природних об'єктів, які мають відтворюватися. Коло відносин, що регулюються переважно адміністративним методом, досить широке.

Отже, метод правового регулювання екологічних відносин базується на поєднанні імперативних та диспозитивних способів та прийомів впливу норм екологічного законодавства на суб'єктів таких відносин.

Принципи екологічного права — це виражені в його нормах основоположні ідеї, засади, риси, відповідно до яких здійснюється регулювання екологічних відносин. Еколого-правові принципи можуть офіційно закріплюватися у законодавстві або виводяться з його змісту. Принципи екологічного права спираються на загальноправові приписи, які враховуються при формуванні принципів галузі права.

Головним принципом є *правове забезпечення досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи*. Він складає основу для виникнення й формування інших принципів, які забезпечують гармонізацію суспільства й природи. Офіційно це положення закріплено у преамбулі Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Гармонійність суспільства і природи — це об'єктивно існуючий зв'язок суспільства і природи, який припускає узгоджену діяль-

ність людей відносно природи з додержанням законів природи, екологічно нормальної експлуатації природних ресурсів, їх відтворення й охорони. Тому не випадково в літературі звертається увага на основні компоненти гармонізації суспільства й природи: раціональне природокористування; якість природного середовища; оптимальний соціально-економічний розвиток регіонів; рівень здоров'я населення; стан трудового потенціалу та ін.

Принцип правового забезпечення екологічної безпеки сприяє підтриманню такого стану навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки й виникнення небезпеки для здоров'я людини.

Важливе значення має *принцип правового закріплення приналежності природних ресурсів конкретним суб'єктам права* для їх використання з метою задоволення екологічних, майнових та інших інтересів у межах законодавства. Приналежність природних об'єктів виступає у двох основних правових формах — у праві власності та праві користування. В законодавстві закріплено різні види природокористування та форми власності на природні ресурси, визначено права й обов'язки даних суб'єктів, форми захисту прав власників та природокористувачів.

Особливу роль відіграє *принцип правового забезпечення раціонального й ефективного використання природних ресурсів*. Раціональність в екологічному використанні полягає в тому, що кожен власник чи користувач природних ресурсів зобов'язаний у процесі їх використання додержуватися правових екологічних вимог, щоб не нашкодити природному середовищу.

Надзвичайно важливе значення має *принцип правового забезпечення цільового використання природних об'єктів*. Він об'єднує два основні чинники: а) об'єктивну необхідність задоволення вимог суспільства, колективів людей та індивідів у продуктах харчування, сировині, естетичних, господарських та інших вимог за рахунок використання природних об'єктів; б) необхідність підтримання екологічної системи (природного середовища) у нормальному стані.

Не менш важливу роль відіграє *принцип правового забезпечення стимулювання власників і користувачів природних об'єктів щодо належного використання природних ресурсів, їх відтворення та охорони*.

Він виражається в юридичному закріпленні сукупності економічних заходів стимулювання за належне виконання суб'єктами своїх прав та обов'язків, проведенні необхідних екологічних заходів, у застосуванні санкцій за порушення екологічних вимог і законодавства. Стимулювання слід розуміти у двох аспектах — використання заохочувальних заходів і застосування санкцій.

Принцип правового забезпечення стабільного (тривалого) використання природних ресурсів полягає в тому, що їх власники і користувачі можуть бути позбавлені права власності і права користування тільки з підстав, передбачених законодавством та договорами у встановленому порядку. Законодавство дає вичерпний перелік таких підстав. Правозастосовчі органи не вправі на свій розсуд установлювати підстави або обмеження вказаних прав. У законодавстві встановлено різноманітні форми захисту порушених прав власників і користувачів природних ресурсів. Цей принцип забезпечує сумлінне ставлення суб'єктів права до використання останніх, стимулює проведення заходів, що сприяють поліпшенню якості природного середовища та його окремих елементів.

Принцип правового забезпечення комплексного підходу до використання й відтворення природних ресурсів, а також до охорони навколишнього природного середовища відкриває можливості використовувати в єдності як основні природні об'єкти, так і супровідні природні компоненти.

Під системою екологічного права розуміють розміщення у певній логічній послідовності його структурних підрозділів, яка обумовлена змістом екологічних відносин, що виступають предметом екологічного права. Екологічне право як галузь права поділяється на Загальну і Особливу частини та складається із підгалузей права; субінститутів; складних та простих інститутів.

6. Фауністичне право як підгалузь екологічного права

Фауністичне право є підгалуззю екологічного права, що становить сукупність правових норм, якими регулюються суспільні відносини в галузі використання та відтворення об'єктів тваринного світу. Окремі науковці дискутують щодо становлення фауністичного права

як особливої галузі права, проте єдиного, несуперечливого підходу до зазначеного питання немає.

Предметом фауністичного права є суспільні відносини з використання, відтворення, захисту та охорони тваринного світу як об'єкта правового регулювання, що базуються на відносинах власності на тваринний світ та похідних від них — відносинах управління та охорони фонду диких тварин. Управління фондом тваринного світу має суттєву специфіку, обумовлену особливим об'єктом, і відособлене у самостійну сферу, що відмежована від управління землею, водами, лісами, надрами.

Відносини з використання власності, управління та охорони тваринного світу регулюються значною кількістю норм права, розміщених у різних нормативних актах, законах, постановах, положеннях, інструкціях. Тому фауністичне право доцільно розглядати і як галузь законодавства, оскільки її формування базується на функціях держави у регулюванні фауністичних відносин. Фауністичне законодавство формується завдяки нормам міжнародно-правових актів, зокрема Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів та Конвенції про охорону біологічного різноманіття.

Фауністичне законодавство України складають: а) положення законів України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про тваринний світ». Земельного, Водного, Лісового кодексів України, які визначають комплексні питання використання і охорони середовища перебування тваринного світу (використання земельних ділянок лісового фонду, земельних ділянок водного фонду, для потреб рибальства тощо) як особливого об'єкта природи. Саме в цьому визначається співвідношення природоресурсового та природоохоронного права з фауністичним правом; б) відбувається інтеграція фауністичного права як надгалузі права до цих комплексних галузей права: закони України «Про природно-заповідний фонд України», «Про виключну (морську) економічну зону України» та законодавства про континентальний шельф, якими визначається особливий режим тваринного світу в межах цих територій та об'єктів; в) постанова Верховної Ради України від 29 жовтня 1992 р. «Про Червону книгу України», до якої заносяться рідкісні і такі, що перебувають під загрозою зникнення в

природних умовах на території України види тварин, які підлягають особливій охороні; г) постанови Кабінету Міністрів України, прийняті в межах повноважень цього центрального органу державної виконавчої влади на виконання фауністичного законодавства, накази, методики, інструкції тощо, які приймають у межах своїх повноважень спеціально уповноважені на те державні органи управління і контролю в сфері регулювання використання, відтворення та охорони тваринного світу; е) локальні нормативні акти органів місцевого самоврядування, прийняті ними в межах повноважень у галузі використання, відтворення та охорони тваринного світу.

Окремі норми фауністичного законодавства містяться у кримінальному, адміністративному, цивільному законодавстві в частині притягнення винних осіб у цій галузі до відповідальності.

7. Природоресурсне право як підгалузь екологічного права

Природоресурсне право є підгалуззю екологічного права, що становить сукупність однорідних правових норм, яка регулює суспільні відносини з охорони та раціонального використання окремих видів природних ресурсів: земель, надр, вод, атмосферного повітря, кліматичного ресурсу, повітряного простору, радіочастотного ресурсу, тваринного і рослинного світу, а також альтернативних джерел енергії.

Деякі вчені, щоправда, розглядають природоресурсне право як самостійну галузь права, оскільки екологічне право регулює природоохоронні відносини, а природоресурсне – відносини господарчого характеру з раціонального використання природних ресурсів для задоволення економічних потреб галузей виробництва.

Проте, ця позиція, як і виокремлення фауністичного права залишається дискусійною, позаяк нормативно-правова база, понятійний апарат, засади є спільними для екологічного та природоресурсного права: в одних і тих самих нормативних актах наявні і охоронні і господарчі норми, що не дає підстави для виділення природоресурсного права як окремої галузі права.

Таким чином, природоресурсне право є підгалуззю екологічного права, як і право природних комплексів та право екологічної безпеки.

Основні принципи природоресурсного права закріплені у ст. 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» :

- обов'язковість лімітів використання природних ресурсів;
- збереження просторової та видової різноманітності і цілісності природних об'єктів і комплексів;
- безоплатність загального і платність спеціального використання природних ресурсів.

Система природоресурсного права – це упорядкована сукупність його правових інститутів. До інститутів природоресурсного права належать такі інститути: земельне право, гірниче право, водне право, повітряохоронне право, правове регулювання використання повітряного простору, правове регулювання використання кліматичного ресурсу, правове регулювання використання радіочастотного ресурсу, правове регулювання використання тваринного світу, правове регулювання використання рослинного світу, правове регулювання використання альтернативних джерел енергії.

Завдання до самостійної роботи студентів

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. Дайте відповіді на поставлені питання:

1. Охарактеризуйте систему законодавства та права в АПК.
2. Яке значення мають принципи аграрного, земельного, екологічного права для регулювання правових відносин в АПК.
3. Розкрийте зміст предмета правового регулювання аграрного права.
4. Визначте поняття та види принципів екологічного права
5. Розкрийте сутність комплексності та інтегрованості аграрного права.
6. Визначте структуру та особливості структурних елементів системи законодавства та права в АПК.

Завдання 2. Побудуйте структурно-логічну схему на тему: «Законодавство та право в АПК».

Завдання 3. Розпочніть роботу над складанням словника основних понять законодавства та права в агропромисловому комплексі.

Поняття	Визначення
Правова система Система права Галузь права Система права в АПК Система законодавства в АПК Аграрне право Предмет аграрного права Методи аграрного права Принципи аграрного права Земельне право Предмет земельного права Принципи земельного права Екологічне право Предмет екологічного права Принципи екологічного права	

Завдання 4. Розв'яжіть тестові завдання:

1. *Аграрне право регулює відносини :*

- а) оренди нежитлових приміщень;
- б) купівлі-продажу сільськогосподарської продукції;
- в) працевлаштування ;
- г) оренди землі сільськогосподарського призначення.

2. *Аграрне право як галузь права є :*

- а) комплексна галузь;
- б) самостійна галузь;
- в) галузь, яка знаходиться в стадії формування як самостійна галузь;
- г) складова господарського права.

3. *Які правові категорії застосовуються при визначенні галузі права?*

- а) принципи права;
- б) предмет та метод правового регулювання;
- в) метод аграрного права;
- г) галузь законодавства.

4. *Фауністичне право це:*

- а) підгалузь екологічного права;
- б) підгалузь аграрного права;

- в) самостійна галузь права;
- г) правовий інститут земельного права.

5. *Екологічному праву притаманні :*

- а) один галузевий метод;
- б) змішаний метод;
- в) метод по галузевому принципу;
- г) метод примусу.

6. *Який метод застосовується при регулюванні відносин в агро-промисловому комплексі?*

- а) імперативний метод;
- б) диспозитивний метод;
- в) метод дедукції;
- г) усі вищевказані методи.

7. *Які з перелічених принципів притаманні аграрному праву ?*

- а) принцип всебічної охорони власності;
- б) принцип вільного обрання селянами форм і напрямів сільськогосподарської діяльності;
- в) принцип невтручання держави в господарську діяльність виробників;
- г) принцип забезпечення рівності учасників аграрних правовідносин.

8. *Які з перелічених принципів притаманні екологічному праву ?*

- а) принцип правового забезпечення досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи;
- б) принцип невтручання держави в господарську діяльність виробників;
- в) принцип правового забезпечення екологічної безпеки;
- г) принцип правового закріплення приналежності природних ресурсів конкретним суб'єктам права.

9. *Право в агропромисловому комплексі регулює :*

- а) відносини, які складаються між суб'єктами з приводу приналежності, використання, забезпечення екологічної безпеки, відтворення природних об'єктів та охорони навколишнього природного середовища з метою задоволення екологічних та інших інтересів;
- б) правовідносини, під якими слід розуміти врегульовані норми права суспільні відносини щодо володіння, користування і розпо-

рядження землею;

в) земельні, майнові, трудові, організаційно-управлінські, соціальні відносини, які складаються в процесі здійснення аграрними суб'єктами виробничо-господарської та іншої сільськогосподарської діяльності;

г) відносини, що виникають, змінюються та припиняються у сфері фінансової діяльності держави.

10. Законодавство та право в АПК це:

а) одна з провідних галузей національного права України, яка регулює певну групу правових відносин за участю фізичних і юридичних осіб та держави в цілому;

б) сукупність логічно і послідовно розміщеного нормативного матеріалу за галузями права, правовими інститутами, норми яких у комплексі закріплюють основні принципи, форми і порядок діяльності юридичних і фізичних осіб, регулюють відносини, що виникають в агропромисловому комплексі;

в) комплексна, інтегрована і спеціалізована галузь права, яка охоплює сукупність правових норм, що регулюють аграрні відносини у сфері виробничої та пов'язаної з нею сільськогосподарської діяльності під час використання земель сільськогосподарського призначення суб'єктами аграрного господарювання;

г) галузю права, яке являє собою систему правових норм, що регулюють земельні відносини з метою забезпечення раціонального використання земель, охорони їх від негативного впливу, захисту прав громадян та юридичних осіб на землю та додержання встановленого правопорядку в галузі земельних відносин.

Завдання 5. Складіть анотації для зазначених наукових статей:

1. Пріоритетність вимог екологічної безпеки як принцип земельного законодавства України / А. Євстїгнєєв // Юридична Україна. - 2011. - № 2. - С. 62-67.

2. Земельне право ЗУНР (Західноукраїнської Народної Республіки). / М. Мацькевич // Юридична Україна. - 2010. - № 8. - С. 51-56.

3. Історико-правові етапи становлення і розвитку екологічної функції держави в Україні / Є. Степанов // Юридична Україна. - 2010. - № 11. - С. 112-118.

4. Чабаненко М.М. Імперативний та диспозитивний способи пра-

вового регулювання на сучасному етапі розвитку аграрного права як галузі / М.Чабаненко // Право України. – 2004. – № 11. – С. 109 – 112.

Завдання 6. Розв'яжіть завдання:

У якій із нижче запропонованих ситуацій потрібно керуватись законодавством агропромислового комплексу? Предметом якої галузі права є наведені правові відносини?

Ситуація 1. 30-ти річний фермер одружився із 85-річною жителькою села, сподіваючись таким чином успадкувати її земельну ділянку.

Ситуація 2. Водія автомобіля ГАЗ-53 «Молоковоз», який здав молоко і повертався до господарства зупинив інспектор ДАІ через перевищення водієм швидкості.

Ситуація 3. Приватний підприємець Краков з метою побудови швейної фабрики у селі П'яльця уклав договір оренди земельної ділянки з громадянином Галушкою.

Ситуація 4. Правління господарства винесло рішення про відрахування коштів за ремонт автомобіля ГАЗ-53 з заробітної плати водія, який на дуже слизькій дорозі не справившись з управлінням автомобіля наїхав на електроопору.

Ситуація 5. Голова фермерського господарства вирішив побудувати теплиці для вирощування квітів та уклав угоду з квітковою крамницею у місті на постачання їй квітів шести видів.

Рекомендована література

1. Богдан А.Й. Аграрне законодавство України та право ЄС: проблеми адаптації / А. Богдан // Матеріали IV міжнар. наук.-прак. конф. «Від громадянського суспільства до правової держави»: Зб. тез наук. доп. та повідомл. – Х.: НЮАУ, 2009. – С. 88-90.
2. Євстігнєєв А. Пріоритетність вимог екологічної безпеки як принцип земельного законодавства України / А. Євстігнєєв // Юридична Україна. - 2011. - № 2. - С. 62-67.
3. Заріцька І. М. Земельне законодавство Української держави П. Скоропадського / І. Заріцька // Підприємництво, господарство і право. —2005. — № 10. — С. 87–91.
4. Зуєв В.А. Термінологія екологічного права: значення і перспективи існування окремих понять /В.Зуєв // Вісник Університету внутрішніх справ. – 2000. – Спецвипуск. – С. 271 – 274.
5. Колізії у правовому регулюванні земельних відносин в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06 / А. М. Мірошниченко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка.. — К., 2010. — 31 с.
6. Кудінов В.О. Основні етапи проведення земельної реформи в Україні / В. Кудінов // Юриспруденція: теорія і практика. — 2009. — № 10 (60). — С. 36—41.
7. Мацькевич М. Земельне право ЗУНР / М. Мацькевич // Юридична Україна. - 2010. - №8. - С. 51-56.
8. Розвиток науки аграрного права України: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Н.О. Багай; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. — К., 2002. — 19 с.
9. Степанов Є. Історико-правові етапи становлення і розвитку екологічної функції держави в Україні / Є. Степанов // Юридична Україна. - 2010. - № 11. - С. 112-118.
10. Федоров М.М. Трансформація земельних відносин в аграрній сфері / М.Федотов //Економіка АПК. - 1998. - №4.- С.12-17.
11. Черкашина М.К. Поняття та класифікація юридичних гарантій екологічних прав громадян/ М. Черкашина // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 11. – С. 8284.

Розділ 2

ДЖЕРЕЛА ПРАВА В АПК

1. Поняття та види джерел права в АПК

Правові норми відображаються, матеріалізуються в певній правовій формі, яка називається «джерелами» (витоками) права. П. М. Рабінович під формою права має на увазі спосіб внутрішньої організації, а також зовнішнього вияву правових норм, який засвідчує їх державну обов'язковість. Відповідно він розрізняє внутрішню форму норми права — спосіб внутрішньої організації змісту норми (тобто її структури) і зовнішню — спосіб її об'єктивації, зовнішнього виявлення, матеріальної фіксації.

Джерела права в АПК — це форми зовнішнього виразу і закріплення правових норм, що врегульовують відносини у агропромисловому комплексі.

Джерела права в АПК характеризуються певними особливостями:

1. Наявність уніфікованих і диференційованих правових актів. Уніфіковані акти складають ядро законодавства агропромислового комплексу. *Уніфікація* здійснюється за предметом правового регулювання, а диференціація по суб'єктах аграрних правовідносин. Особливість актів уніфікованого характеру полягає в тому, що вони одночасно адресуються ряду або групі суб'єктів, проголошують і юридично закріплюють принципи, які лежать в основі правового регулювання їх діяльності. До таких актів можна віднести Земельний кодекс України, Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України», тощо.

Уніфіковані акти приймаються з метою приведення аграрно-правового регулювання до єдиної основи.

Диференційовані акти законодавства – нормативно-правові акти, в основі яких лежить диференціація правового регулювання відносин в агропромисловому комплексі з врахуванням специфіки і особливостей статусу суб'єктів аграрного підприємництва. Диференційовані правові норми мають місце в спеціальних нормативних актах – законах «Про фермерське господарство», «Про особисте селянське господарство» та ін.

2. У законодавстві агропромислового комплексу немає єдиного

нормативно-правового акту, що кодифікує, хоча теоретично можливість розробки не виключається.

3. Важливе місце належить актам, прийнятим Міністерством аграрної політики і продовольства України, яке в межах своїх повноважень на основі та на виконання актів законодавства видає накази, які є обов'язковими для виконання центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форми власності і громадянами.

4. Крім актів, виданих на державному (централізованому) рівні, широко застосовують локально-правові акти (Статут фермерського господарства).

5. Для права агропромислового комплексу характерним є те, що досить часто, галузі права і галузі законодавства не збігаються. Наприклад, до джерел аграрного права відносяться норми, які містяться в актах інших галузей національного законодавства, в тій частині, в якій вони регулюють аграрні відносини, – визначають правовий статус і правосуб'єктність фізичних і юридичних осіб у сфері сільськогосподарської діяльності, якість і безпека продовольства, сировини рослинного і тваринного походження, їх реалізацію. При цьому акти основних галузей законодавства, регулюючи аграрні відносини, не входять до складу аграрного законодавства.

До видів джерел права П. М. Рабінович відносить: правовий звичай, правовий прецедент, нормативно-правовий акт.

Визнання *правового звичаю*, зокрема звичаю ділового обороту джерелом приватного права, одержало нині нормативне закріплення у чинному ЦК України. За аналогією до ст. 7 Цивільного кодексу України *аграрно-правовий звичай* можна визначити як правило поведінки, яке не встановлене актами законодавства, але є усталеним у певній сфері аграрних відносин. Усталеним певне правило звичаєвої поведінки стає у разі його відповідності таким ознакам: 1) визнання усім або більшістю населення сільського населеного пункту або регіону, на території яких розповсюджено такий звичай; 2) існування звичаю протягом значного проміжку часу, який може нараховувати декілька століть; 3) наслідком порушення звичаю, крім морального суспільного осуду, є настання певної матеріальної відповідальності. Наприклад, у

селі зазвичай спільна череда випасається почергово кожним із власників тварин замість найму професійних пастухів. Договір про таке випасання не укладається навіть в усній формі, але у разі нанесення шкоди худобі під час випасання кожен із пастухів несе матеріальну відповідальність у вигляді відшкодування завданої шкоди. Для звичаю існує єдине обмеження, щоб він не суперечив актам чинного законодавства.

Правовий звичай як джерело аграрного права має нині досить локальне застосування. Звичаї у сільській місцевості є залишковим явищем, яке дісталось у спадщину від общинної організації ведення сільського господарства. Застосовуються правові звичаї переважно у аграрних відносинах, що виникають між особистими селянськими господарствами у процесі здійснення сільськогосподарської діяльності. Наприклад, межі між земельними ділянками окремих селянських господарств встановлювалися споконвіку і призначалися для забезпечення вільного доступу до сусідніх земельних ділянок. Таке розмежування здійснювалося завжди і фактично здійснюється й зараз на підставі норм саме звичаєвого права. Зазначені аграрні відносини, будучи за своєю сутністю сервітутними, лише нещодавно одержали нормативне закріплення у чинних Цивільному та Земельному кодексах України. Подібні відносини існують і щодо відведення земель для прогону, годівлі, напування худоби тощо.

Нормами звичаєвого права досі врегульовуються і деякі аграрно-трудові відносини між членами особистих селянських господарств. Так, серед селян дотепер розповсюджені відносини щодо взаємної допомоги у «пікові» періоди посівних і збиральних робіт, кормозаготівлі та обслуговування худоби. Така допомога є безоплатною і здійснюється переважно на зворотній відробітковій основі. Звичаєвим правом також встановлюються розмір і види оплати праці за виконання робіт і надання сільськогосподарських послуг. Як правило — це натуральні та відробіткові види оплати. Поряд із цим необхідно відзначити існування значних відмінностей у правових звичаях, які врегульовують відповідні аграрні відносини, залежно від регіональних традицій сільських громад: соціально-економічних, культурно-побутових, суспільно-моральних особливостей та ін.

Правовий прецедент у вітчизняній системі права правові набуває обмеженої форми тлумачень (роз'яснень), здійснюваних відповід-

ними вищими судовими органами в межах своєї компетенції. До судових роз'яснень як джерел права агропромислового комплексу (аграрного, земельного) можна віднести постанову Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ» від 16 квітня 2004 р. за № 7 у частині, що стосується земель сільськогосподарського призначення. Важливе значення також має постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України «Практика розгляду судами земельних спорів» від 1 вересня 2003 р., де узагальнюється практика вирішення земельних спорів, що виникли внаслідок реформування колективних сільськогосподарських підприємств, та ін.

Основним видом джерел права за формою виступають нормативно-правові акти України.

Нормативно-правовий акт — офіційний письмовий документ, прийнятий уповноваженим на це суб'єктом нормотворення у визначеній законодавством формі та за встановленою законодавством процедурою, спрямований на регулювання суспільних відносин, що містить норми права, має неперсоніфікований характер і розрахований на неодноразове застосування.

Нормативно-правові акти класифікуються за різними підставами.

За суб'єктами правотворчості: акти вищих органів державної влади та управління (Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Президента України); акти центральних органів державного управління (міністерств, державних комітетів); акти місцевих державних органів влади та самоврядування; акти керівників підприємств і організацій.

За формою акта: закони, укази, постанови, розпорядження, накази, інструкції, правила, положення, рішення тощо.

За сферою дії: загальні, відомчі, місцеві та локальні акти.

За ступенем узагальнення: кодифіковані (Земельний кодекс); комплексні, тобто такі, які одночасно є джерелами декількох галузей права (Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття»); поточні.

За юридичною силою: конституція України, міжнародно-правові акти, ратифіковані Україною; закони України (кодифіковані,

спеціальні); підзаконні нормативно-правові акти (постанови ВРУ, укази Президента України, нормативно-правові акти КМУ, відомчі та локальні нормативно-правові акти).

2. Конституція України — основа джерел права в АПК

Найвищою юридичною силою наділена Конституція України, норми якої є нормами прямої дії. Це означає, що навіть не знаючи і не звертаючись до інших нормативно-правових актів, будь-яка особа на підставі конституційних норм може звернутися до адміністративних, правоохоронних чи судових органів із заявою про порушення і захист своїх прав та інтересів охоронюваних законом прав та інтересів і зазначені органи державної влади повинні прийняти цю заяву і вирішити справу по суті. Наступною особливістю конституційних норм є те, що всі інші нові норми права і нормативно-правові акти системи чинного законодавства повинні прийматися відповідно до норм Конституції України.

Сільськогосподарська діяльність, насамперед, пов'язана з використанням природних ресурсів, основним з яких виступає земля як незамінний і самовідтворюваний засіб виробництва. По-перше, в Україні на конституційному рівні було введено і закріплено приватноправовий режим власності на землі сільськогосподарського призначення і водні ресурси, які є основними природними факторами сільськогосподарського виробництва. По-друге, було конституційно закріплено принцип «власність зобов'язує». Це означає, що використання землі й інших природних ресурсів у сільському господарстві повинне бути раціональним, а також не повинне здійснюватися на шкоду людині та суспільству. По-третє, відбулася відмова від принципу безмежності прав на земельні ділянки, тобто правовий режим об'єктів природних ресурсів може містити певні обмеження, встановлені законом. Насамперед, це обмеження розміру ресурсів у приватній власності: 100 га земель сільськогосподарського призначення та 3 га водних об'єктів, мораторій на відчуження земель сільськогосподарського призначення. По-четверте, встановлено гарантії непорушності права власності на майно сільськогосподарського призначення як сільськогосподарських підприємств, так і особистих селянських господарств. По-п'яте, створено умови вільного вибору виду праці, заборони примусової праці, гарантування захисту від незаконного звільнення. По-шосте, конституційно закріплено модель прав на безпечне для життя і здоро-

в'я докiлля та на вiдшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Це накладає на сiльськогосподарських товаровиробникiв конституцiйний обов'язок здiйснювати свою виробничу дiяльнiсть з найменшою шкодою як для навколишнього природного середовища, так i для здоров'я населення країни. Останнiй фактор забезпечується, насамперед, за рахунок виробництва якiсної та безпечної сiльськогосподарської продукцiї.

3. Мiжнароднi договори як джерело права в АПК

Мiжнародний договiр України — це укладений у письмовiй формi договiр з iноземною державою або iншим суб'єктом мiжнародного права, який регулюється мiжнародним правом, незалежно вiд того, мiститься договiр в одному чи декiлькох пов'язаних мiж собою документах, i незалежно вiд його конкретного найменування (договiр, угода, конвенцiя, пакт, протокол тощо). Вiдповiдно до ст. 9 Конституцiї України та ст. 19 Закону України «Про мiжнароднi договори України» вiд 29 червня 2004 р. за № 1906-IV чиннi мiжнароднi договори, згода на обов'язковiсть яких надана Верховною Радою України, є частиною нацiонального законодавства України i застосовуються у порядку, передбаченому для норм нацiонального законодавства. При цьому мiжнароднi договори мають прiоритет над нормами вiтчизняного законодавства у разi розбiжностi їх змiсту. Так, якщо мiжнародним договiром України, який набрав чинностi в установленому порядку, встановлено iншi правила, нiж тi, що передбаченi у вiдповiдному актi законодавства України, то застосовуються правила мiжнародного договiру.

Україна як самостiйна держава пiдписала й ратифiкувала низку мiжнародних договiрiв, що регулюють вiдносини агропромислового комплексу, в тому числi й вiдносини щодо охорони земель. Серед них, зокрема, Конвенцiя про водно-болотнi угiддя, що мають мiжнародне значення головним чином як середовище iснування водоплавних птахiв.

На виконання цiєї Конвенцiї постановою Кабiнету Міністрiв України вiд 29 серпня 2002 р. затверджений порядок надання водно-болотним угiддям статусу «водно-болотних угiдь мiжнародного значення». А з метою вдосконалення управлiння у сферi охорони та рацiонального використання водно-болотних угiдь Міністерство екологiї та природних ресурсiв України, до повноважень якого згiдно зі ст. 14

Земельного кодексу України віднесено здійснення міжнародного співробітництва з питань охорони земель, наказом від 27 грудня 2002 р. затвердило структуру, зміст і порядок ведення паспорта водноболотного угіддя і міжнародного значення.

Слід зазначити, що між Україною, сусідніми та іншими державами укладено певні угоди, конвенції, договори, які тією чи іншою мірою стосуються регулювання відносин агропромислового комплексу. Так, Консульською конвенцією між Україною і Республікою Польщею, яка ратифікована постановою Верховної Ради України від 14 липня 1993 р., встановлено, що акредитуюча держава має право на умовах, передбачених законами та іншими положеннями держави перебування, придбати у власність або орендувати, володіти і використовувати ділянки землі, будівлі або частини будівель призначені для перебування консульської установи, для резиденції глави консульської установи або для житлових приміщень інших працівників консульської установи; будувати будівлі на придбаних ділянках землі; передавати право власності на земельні ділянки, будівлі або частини будівель, таким чином придбаних або збудованих.

Слід підкреслити, що міжнародно-правовими актами регулюються в основному екологічні відносини, які мають міжнародний характер, тому питома вага міжнародно-правових документів, присвячених земельним відносинам, досить незначна.

4. Регулювання відносин в АПК на основі кодексів

Важливе місце серед джерел права в агропромисловому комплексі належить кодифікованим нормативно-правовим актам.

Кодекс (лат. *codex* — книга) — кодифікований нормативно-правовий акт, який забезпечує детальне правове регулювання певної сфери суспільних відносин і має структурний розподіл на частини, розділи, підрозділи, статті, що певною мірою відображають зміст тієї чи іншої галузі права.

Одним із головних джерел права в агропромисловому комплексі є Земельний кодекс України. Він регулює такі інститути: форми власності на землю; користування землею; порядок передачі земель у власність та користування; окремі права і обов'язки власників землі та землекористувачів; використання земель; вирішення земельних спорів тощо. Даним кодексом передбачено право власності на землю громадян і юридичних осіб у межах населених пунктів для підприємницької

діяльності. Визначено, що громадяни й юридичні особи, крім прав власності на землю, набувають інших прав на земельні ділянки, у тому числі права оренди, права забудови, сервітуту, права переважного придбання тощо.

Принципово важливими положеннями кодексу є:

- створення умов для еволюційного розвитку аграрного землеволодіння й землекористування від підсобного, натурального до великого, високотоварного шляхом зняття верхніх (граничних) меж земельних ділянок;
- зняття обмежень щодо придбання у власність земельних ділянок громадянами та юридичними особами;
- суттєве розширення умов використання сільськогосподарських земель несільськогосподарськими підприємствами;
- обов'язковість використання земель сільськогосподарського призначення безпосередньо власником або орендарем.

Важливу роль у сфері правового регулювання агропромислових відносин належить Цивільному кодексу України. Регулюючи особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини) відповідних учасників, він встановлює загальні положення щодо фізичних осіб, в тому числі тих, що мають статус суб'єктів аграрного господарювання, щодо юридичних осіб та їх організаційно-правових форм, щодо угод (правочинів) та інституту представництва, норми зобов'язального права та щодо недоговірних зобов'язань.

Важливим нормативним актом у сфері аграрного господарювання, що має силу закону, є Господарський кодекс України. Саме цей нормативний акт визначає основні засади господарювання в Україні, містить загальні положення щодо господарських зобов'язань, відповідальності за порушення у сфері господарювання, особливості правового регулювання в окремих галузях господарювання тощо, тобто регулює господарські відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання.

Кодекс містить і положення щодо суб'єктів господарювання — фізичних та юридичних осіб, організаційно-правові форми останніх, правила їх створення, реєстрації, реорганізації і ліквідації, організаційний механізм здійснення ними діяльності. Разом з тим, Господарським кодексом України нормативна база щодо регулювання відносин

в агропромисловому комплексі не вичерпується.

Так, для аграрного права немає потреби дублювати загальну процедуру створення і припинення сільськогосподарського підприємства, загальні положення про юридичну особу і підприємство, порядок укладення і виконання господарських договорів і трудових договорів, процес притягнення до юридичної відповідальності тощо. Всі ці положення вже містяться у Цивільному і Господарському кодексах України.

Не менш важливе значення серед джерел аграрного права належить Кодексу законів про працю України, Кодексу України про адміністративні правопорушення та іншим кодифікованим актам, які складають загальне законодавство.

Так, на підставі Господарського процесуального кодексу України вирішуються господарські спори між підприємствами, установами, організаціями, іншими юридичними особами (в тому числі суб'єктами аграрного господарювання). Митний кодекс України встановлює порядок переміщення через митний кордон України товарів та інших предметів, що поставляються за підприємницькими договорами, сплати мита та митних зборів, а також процедуру митного контролю. Повітряний кодекс України, Водний кодекс України, Лісовий кодекс, Кодекс України про надра також регулюють відносини в агропромисловому комплексі.

5. Закони України в АПК

На наступному місці за юридичною силою перебувають закони, які повинні прийматися відповідно до норм Конституції України, до міжнародно-правових актів, що ратифіковані Верховною Радою.

Закон — це нормативно-правовий акт найвищої юридичної сили, який приймається Верховною Радою України і тому виражає делеговане волевиявлення всього або більшої частини населення країни, і який врегульовує найважливіші суспільні відносини.

В аграрній сфері економіки внаслідок специфіки її існування має місце багатопрофільна система господарювання, неодмінно пов'язана з використанням землі, води та інших природних ресурсів, спеціальних матеріально-технічних та енергетичних ресурсів, капіталу й людської праці. Це зумовлює існування різних підходів до організації виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки, зберігання, реалізації і споживання людьми, тваринами й іншими живими іс-

татами. Все це вимагає інтеграції усіх галузей господарської діяльності в аграрній сфері. В організаційному плані така інтеграція відбувається шляхом створення єдиного агропромислового комплексу України. Організаційно-правове об'єднання діяльності сільського господарства, виробництва сільськогосподарської продукції (рослинництва й тваринництва), переробки сільськогосподарської продукції, її зберігання і реалізації є основою АПК і спрямоване на створення єдиного механізму функціонування аграрної сфери

Джерелами галузей права в АПК є норми загального характеру, що містяться також у окремих спеціальних законах. Для прикладу, до таких законів належать закони України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців», «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» та інші, які створюють загальну правову основу створення, діяльності і припинення сільськогосподарського підприємства. Аграрні закони охоплюють своїм впливом виключно аграрні відносини, виокремлюючи при цьому специфіку їх правового регулювання.

Джерелами аграрного права є уніфіковані закони, які спрямовані на інтеграцію правового регулювання аграрних відносин з метою побудови цілісної органічної системи внутрішньоконструктивних галузевих нормативно-правових актів, наділених єдиним правовим змістом. Уніфіковані акти аграрного законодавства є джерелом аграрного права і формою відтворення їх норм, підґрунтям яких є інтеграція регулювання аграрних відносин.

Виходячи з цих позицій, аграрні закони групують за предметом регулювання окремих груп аграрних відносин, забезпечуючи при цьому їх загальну єдність і єдину спрямованість на забезпечення інтегрованої діяльності всіх елементів комплексу.

У цьому плані можна умовно вирізнити такі групи законів України, що стосуються АПК:

1) уніфіковані акти про організаційно-правову перебудову структури АПК, аграрну реформу й створення ефективних товаровиробників сільськогосподарської продукції. До цієї групи належать закони, що стосуються організаційної перебудови в АПК: «Про колективне сільськогосподарське підприємство», «Про сільськогосподарську кооперацію», «Про особисте селянське господарство», а також закони України «Про споживчу кооперацію»;

2) уніфіковані акти законодавства про правовий режим земель сільськогосподарського призначення й земельну реформу;

3) уніфіковані акти законодавства про селекцію, насінництво, тваринництво і меліорацію земель: закони України «Про насіння і садивний матеріал», «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них», «Про племінну справу в тваринництві», «Про ветеринарну медицину».

Ефективність аграрного законодавства забезпечується поєднанням уніфікації і диференціації в процесі його розвитку.

Диференційовані акти аграрного законодавства — це нормативно-правові акти, що розробляються з урахуванням відмінностей у статусі суб'єктів аграрного підприємництва.

Диференційованими можна вважати такі закони: «Про зерно та ринок зерна в Україні»; «Про насіння й садивний матеріал»; «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них», Закон України «Про захист прав покупців сільськогосподарських машин» та інші.

6. Підзаконні нормативно-правові акти в системі джерел права АПК

Далі систему законодавства агропромислового комплексу України за їх юридичною силою формують підзаконні нормативно-правові акти, до яких включаються укази і розпорядження Президента України, постанови Верховної Ради України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, накази міністерств і відомств України. Підзаконними названі правові акти є саме тому, що вони в ієрархічній структурі системи законодавства перебувають під законами і наділені меншою юридичною силою, ніж закони.

Постанови Верховної Ради України, спрямовані на врегулювання аграрних відносин, є також джерелами права в АПК. Однією з особливостей постанов Верховної Ради України є їх програмний характер, коли відповідні органи державної влади та місцевого самоврядування зобов'язуються розробити певні концепції розвитку аграрних відносин, проекти законів, спрямованих на врегулювання таких відносин прийняти інші нормативно-правові акти у межах компетенції цих органів. Наприклад, постановою Верховної Ради України «Про виконання земельного законодавства при реформуванні аграрного сектора економіки» від 11 січня 2000 р. № 1364-ХГУ Кабінет Міністрів України було зобов'язано розробити та подати на розгляд Верховної Ради

України проект Концепції (основних засад) ефективного функціонування та розвитку аграрного сектора України, а також внести на розгляд нову редакцію проекту Земельного кодексу України і цілу низку законопроектів щодо врегулювання аграрних відносин.

Іншою особливістю постанов Верховної Ради України є введення в дію окремих законів або відхилення прийняття проектів відповідних законів. Наприклад, постановою Верховної Ради України від 14 лютого 1992 р. № 2115-ХП було введено в дію Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство». Водночас постановою Верховної Ради України від 9 липня 1999 р. №901-ХГУ було відхилено проект Закону України «Про розмір плати за оренду земельної частки (паю)».

Ще однією особливістю постанов Верховної Ради України є розширювальний характер дії їх окремих положень. Так, уже згадувана постанова «Про порядок введення в дію Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» розширює дію цього закону за рахунок включення норми про те, що об'єкти соціально-побутового призначення поділу (паюванню) між членами колективного сільськогосподарського підприємства не підлягають.

Постанови Верховної Ради України можуть також встановлювати заборону на вчинення певних дій, які становлять перешкоди у забезпеченні розвитку певного виду аграрних відносин. Такою є постанова ВР України «Про впровадження мораторію на закриття загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості» від 19 грудня 2008 р. за № 778-УІ, якою виражається неприпустимість дій щодо закриття сільських загальноосвітніх навчальних закладів через брак коштів на їх утримання. Тому до кінця 2009 р. було введено мораторій на закриття таких навчальних закладів у сільській місцевості.

Іноді постанови Верховної Ради України виражають ставлення законодавця до певних негативних, на його думку, суспільних процесів у сфері аграрних відносин, наслідком чого є позитивне зобов'язання певного органу державної влади. Наприклад, у постанові «Про недопущення закриття об'єктів соціально-культурного призначення в сільській місцевості» від 6 вересня 2005 р. за № 2794-ІУ виражається позиція Верховної Ради України щодо неприпустимості закриття шкіл, клубів, фельдшерсько-акушерських пунктів, дільничних ліка-

рень, інших об'єктів соціально-культурного призначення в сільській місцевості без відповідного рішення територіальної громади. Як наслідок, Кабінет Міністрів України зобов'язано вжити невідкладних заходів щодо недопущення скорочення та відновлення діяльності зазначених об'єктів із визначенням необхідних джерел їх фінансування.

Укази Президента України. Президент України відповідно до ч. 3 ст. 106 Конституції України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України. Якщо укази містять правові норми, які встановлюють, змінюють і припиняють певні аграрні правовідносини і стосуються широкого кола осіб, то розпорядження є актами застосування норм права, які мають індивідуальну спрямованість на конкретних осіб. Таким чином, укази Президента України є нормативно-правовими актами, на відміну від розпоряджень, які мають характер індивідуальних правових актів. Виходячи зі змісту розпоряджень Президента України, вони не врегульовують аграрні відносини, а тому не є актами аграрного законодавства. Навпаки, спрямованість саме указів Президента України на врегулювання аграрних відносин робить їх частиною аграрного законодавства. Як правило, укази Президента України містять норми права, що розкривають і конкретизують норми аграрних законів, приймаються на підставі цих законів, а їх дія спрямована на їх виконання.

Нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України. Відповідно до ст. 117 Конституції України Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання. Поряд із цим розпорядження переважно мають одноразове застосування і не створюють нових норм, що врегульовують аграрні відносини. У зв'язку з цим важливого значення у сфері регулювання аграрних відносин набувають саме постанови Кабінету Міністрів України.

Постанови Кабінету Міністрів України посідають важливе місце у системі нормативно-правових актів аграрного законодавства через їх правову природу, що полягає у конкретизації загальних положень механізму правового регулювання аграрних відносин, який міститься у вищих за юридичною силою нормативно-правових актах.

Ще однією складовою системи аграрного законодавства є **відомчі нормативні акти** відповідних галузевих міністерств, комітетів

і відомств. Міністерством, що здійснює державне управління та контроль у галузі аграрних відносин, є Міністерство аграрної політики та продовольства України.

Наступними є акти Державного комітету ветеринарної медицини, утвореного постановою Кабінету Міністрів України «Питання Державного департаменту ветеринарної медицини» від 30 серпня 2007 р. № 1075. Відповідно до п. 8 затвердженого зазначеною постановою Положення про Державний комітет ветеринарної медицини Держкомвет медицини у межах своїх повноважень видає накази, обов'язкові для виконання центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форми власності і громадянами.

Ще одним органом, який видає нормативно-правові акти аграрного законодавства у формі наказів, є Міністерство охорони здоров'я України. Зазначені акти мають комплексний характер, але їх спрямованість на врегулювання аграрних відносин робить їх нормативно-правовими актами аграрного законодавства.

Акти органів місцевого самоврядування видаються на підставі Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. за № 280/97-ВР. Компетенцію сільських, селищних і міських рад розкриває ст. 26, їхніх виконавчих органів — статті 27—40, голів цих рад — ст. 42, а районних і обласних рад — ст. 43 зазначеного Закону. Для аграрних відносин це повноваження щодо затвердження програм соціально-економічного та культурного розвитку відповідних сільських адміністративно-територіальних одиниць; вирішення питань регулювання земельних відносин у частині земель сільськогосподарського призначення; надання дозволів на спеціальне використання природних ресурсів місцевого значення, а також про скасування такого дозволу; прийняття рішень про організацію територій і об'єктів; затвердження в установленому порядку місцевих містобудівних програм, генеральних планів забудови відповідних населених пунктів, іншої містобудівної документації.

Місцеві ради в межах своїх повноважень приймають нормативні акти у формі рішень. Виконавчі комітети цих рад у межах своїх повноважень також приймають рішення. Сільський, селищний, міський голова, голова районної у місті, районної, обласної ради видає розпо-

рядження.

Акти місцевих органів державної влади. Одним із основних завдань місцевих державних адміністрацій є забезпечення виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку села, програм охорони довкілля, а також виконання відповідних місцевих програм. Окремо слід зазначити, що повноваження місцевих органів виконавчої влади в галузі правового регулювання земельних відносин визначаються ст. 17 ЗК України. Голова місцевої державної адміністрації в межах своїх повноважень видає розпорядження, які є обов'язковими для виконання на відповідній території всіма органами, підприємствами, установами та організаціями, посадовими особами та громадянами. Нормативні акти місцевих органів державної влади, як правило, є комплексними, тобто приймаються з широкого кола проблемних питань, серед яких перебувають і аграрні відносини. Поряд з цим приймаються й акти, спрямовані на врегулювання суто аграрних відносин.

Локальні нормативно-правові акти сільськогосподарських підприємств є також складовими системи аграрного законодавства. Локальними такі акти називаються через вузький ареал поширення їх дії в межах одного підприємства. Це означає, що локальні правові акти одного сільськогосподарського підприємства не мають юридичного значення для інших підприємств, бо не створюють жодних прав і обов'язків. Тому локальні акти належать до внутрішніх нормативно-правових актів сільськогосподарських підприємств.

Локальні нормативно-правові акти сільськогосподарських підприємств мають такі ознаки: 1) існування лише на сільськогосподарських підприємствах, які є юридичними особами. Наприклад, у особистих селянських господарствах локальні правові акти не приймаються; 2) належність до внутрішніх правових актів, тобто спрямування на врегулювання внутрішніх членських, майнових, трудових, організаційно-управлінських і соціальних відносин; 3) санкціонований характер норм локальних актів. Це означає, що держава не приймає безпосередньо норми локальних документів, а покладає повноваження (санкціонує) щодо їх прийняття на відповідні органи сільськогосподарських підприємств (загальні збори та інші органи управління) і визнає правовий характер цих норм. При цьому висувається вимога відповід-

ності норм локальних актів законам і підзаконним актам, що приймаються державою; 4) відповідність певній процедурі прийняття (наприклад, затвердження більшістю голосів (часток, акцій) співвласників від 2/3 присутніх на зборах); 5) загальнообов'язковість дотримання всіма членами і найманими працівниками відповідного сільськогосподарського підприємства.

До локальних правових актів сільськогосподарських підприємств доцільно застосувати таку класифікацію: 1) акт, що визначає основи локальної нормотворчості (Положення про порядок розробки і прийняття локальних нормативних актів); 2) установчі документи (статут, засновницький договір); 3) акти регулювання трудових відносин (Правила внутрішнього трудового розпорядку, колективний договір, Інструкція з охорони праці); 4) організаційно-управлінські акти (рішення загальних зборів, правлінь, накази і розпорядження керівників підприємства, Положення про ревізійну комісію, Положення про правління, Положення про генерального директора (або директора) тощо; 5) акти фінансово-економічного змісту (Положення про розподіл (використання) прибутку, Положення про порядок нарахування і оплати дивідендів, Положення про фонди і резерви та ін.).

Завдання до самостійної роботи студентів

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. Дайте відповіді на поставлені питання:

1. Розкрийте зміст поняття джерел права в АПК.
2. Які критерії існують для їх класифікації?
3. Яке значення має Конституція України для правового регулювання відносин у агропромисловому комплексі?
4. Назвіть статті Конституції України які визначають основи правового регулювання правових відносин в АПК.
5. Охарактеризуйте міжнародні договори як джерело права у агропромисловому комплексі України.
6. Яке значення мають підзаконні нормативно-правові акти в системі джерел права агропромислового комплексу?
7. Назвіть основні закони України, які є джерелами аграрного

права.

Завдання 2. Побудуйте структурно-логічну схему на тему «Джерела галузей права в агропромисловому комплексі».

Завдання 3. Продовжте роботу над складанням словника основних понять законодавства та права в агропромисловому комплексі.

Поняття	Визначення
Джерела права в АПК Аграрно-правовий звичай Правовий прецедент Нормативно-правовий акт Міжнародний договір України	

Завдання 4. Розв'яжіть тестові завдання:

1. *Джерелом аграрного права є:*

- а) правовий звичай;
- б) Верховна Рада України;
- в) правовий прецедент;
- г) нормативно-правовий акт;

2. *Виділіть кодифіковані нормативно-правові акти, які є джерелами аграрного права:*

- а) Земельний кодекс;
- б) Цивільний кодекс;
- в) Лісовий кодекс;
- г) Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію».

3. *Нормативно-правові акти класифікуються за суб'єктами правотворчості:*

- а) акти вищих органів державної влади та управління;
- б) акти керівників підприємств і організацій;
- в) акти місцевих державних органів влади та самоврядування;
- г) акти сільських органів державного управління.

4. *Порушення звичаєвих правил поведінки:*

- а) може потягнути за собою юридичну відповідальність;
- б) застосування звичаю не санкціонується нормами права;
- в) не може наставати юридична відповідальність;
- г) санкціонується суспільним осудом.

5. *Які з вказаних міжнародно-правових актів не є джерелами права в АПК:*

а) Міжнародний договір про співпрацю у галузі сільського господарства;

б) Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення;

в) Консульська конвенція між Україною і Республікою Польщею;

г) Гаазька угода про паливно-мастильні матеріали.

б. Кодекс (codex) в перекладі з латинського означає:

а) книга;

б) закон;

в) метод;

г) система правил поведінки.

7. Земельним кодексом України передбачено:

а) право власності на землю громадян і юридичних осіб у межах населених пунктів для підприємницької діяльності;

б) право власності на землю лише громадян у межах населених пунктів

в) право власності на землю визнається лише за суб'єктами аграрного господарювання;

г) право власності на землю громадян, іноземних громадян, апатридів та біпатридів.

8. Які з перелічених законів не є джерелами права у агропромисловому комплексі ?

а) Про кредитні спілки;

б) Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом;

в) Про особисте селянське господарство;

г) Про статус суддів в Україні.

9. До уніфікованих актів законодавства про селекцію, насінництво, тваринництво і меліорацію земель належать закони України:

а) Про насіння і садивний матеріал;

б) Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них;

в) Про зерно та ринок зерна в Україні;

г) Про ветеринарну медицину.

10. Диференційовані акти аграрного законодавства це:

а) нормативно-правові акти, що розробляються з урахуванням відмінностей у статусі суб'єктів аграрного підприємництва;

б) закони, які спрямовані на інтеграцію правового регулювання аграрних відносин з метою побудови цілісної органічної системи внутрішньоконфлексних галузевих нормативно-правових актів, наділених єдиним правовим змістом;

в) поділ нормативно-правових актів за їх юридичною силою;

г) міжнародні договори, що виникають, змінюються та припиняються у сфері діяльності держави.

Завдання 5. Складіть анотації для зазначених наукових статей:

1. Актуальні питання співвідношення юридичних гарантій права на використання природних ресурсів / М. Черкашина // Підприємництво, господарство і право. — 2009. — № 11. — С. 108-111.

2. Проблеми вдосконалення правового регулювання безпечності й якості сільськогосподарської продукції в умовах інтеграції України до міжнародних спільнот / В. Кайдашов // Підприємництво, господарство і право. — 2009. — № 11. — С. 116-118.

3. Адаптація законодавства України про охорону земель від забруднення та псування до законодавства Європейського Союзу / Т. Оверковська // Юридична Україна. - 2010. - № 9. - С. 90-94.

Завдання 6. Розв'яжіть завдання:

Згрупуйте вказані нормативно-правові акти за юридичною силою:

1. Земельний кодекс України.
2. Закон України «Про особисте селянське господарство».
3. Конституція України.
4. Закон України «Про споживчу кооперацію».
5. Конвенція про водно-болотні угіддя міжнародного значення.
6. Кодекс законів про працю України.
7. Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом».
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення.
9. Постанова Верховної Ради «Про недопущення закриття об'єктів соціально-культурного призначення в сільській місцевості».
10. Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство».
11. Закон України «Про кредитні спілки».

12. Кодекс України про надра.

Рекомендована література

1. Земля як об'єкт права власності за земельним законодавством України: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.06 / О.Г. Бондар; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького.- К.,- 2005.-20 с.
2. Історичний досвід розвитку земельного законодавства в Україні (1917 - 1921 рр.): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / І.М. Заріцька; Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. — К., 2009. — 20 с.
3. Кайдашов В. Проблеми вдосконалення правового регулювання безпечності й якості сільськогосподарської продукції в умовах інтеграції України до міжнародних спільнот / В. Кайдашов // Підприємництво, господарство і право. — 2009. — № 11. — С. 116-118.
4. Оверковська Т. Адаптація законодавства України про охорону земель від забруднення та псування до законодавства Європейського Союзу / Т. Оверковська // Юридична Україна. - 2010. - № 9.- С.90-94.
5. Селіхов Д.А. Звичаєве право України кінця ХІХ – початку ХХ ст. та його застосування в практиці волосних судів/ Д. Селіхов // Проблеми законності. Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Випуск 41.- Харків, 2000.- С.28-32.
6. Тулуш Л.Д. Плата за землю / Л. Тулуш // Фінанси сільськогосподарських підприємств (посібник з питань фінансових відносин у ринкових умовах) / За ред. М.Я.Дем'яненка. - К.: ІАЕ УААН, 2000. - С.89-119 .
7. Чау Тхи Хань Ван. Право собственности на землю по законодательству Вьетнама и Украины: сравнительный аспект / Чау Тхи Хань Ван // Проблеми законності. – 2004. – № 70. – С. 148-155.
8. Черкашина М. Актуальні питання співвідношення юридичних гарантій права на використання природних ресурсів / М. Черкашина // Підприємництво, господарство і право. - 2009. - № 11. - С. 108-111.

Розділ 3

ПРАВОВІДНОСИНИ В АПК

1. Поняття, ознаки, елементи та особливості правовідносин в АПК

Правовідносини, що складаються в процесі виробництва сільськогосподарської продукції, є серцевиною, віссю, аграрних правовідносин, що об'єднують усі інші суміжні з ними правовідносини, утворюючи їх комплекс. Саме вони здійснюють найбільший вплив на інші правовідносини, зокрема у сфері переробки і реалізації сільськогосподарської продукції, створення матеріально-технічної бази виробництва, його виробничо-технічного, хімічного і гідромеліоративного обслуговування тощо. У зв'язку з цим, попри всю багатогранність і неоднорідність аграрних правовідносин, вони не тільки тягнуть одне до одного, але й становлять єдиний комплекс зі своєю специфікою, пов'язаною з сільськогосподарським виробництвом та інтересами його виробників.

Складність, багатогранність і своєрідність аграрних правовідносин обумовлюються особливостями виробництва в аграрному секторі, пов'язаними передусім з обробкою землі як основного засобу виробництва, вирощуванням, переробкою і реалізацією сільськогосподарської продукції, використанням у процесі виробництва живих організмів, його сезонністю, умовами проживання і праці в сільській місцевості та іншими факторами.

Сферою виникнення й існування аграрних правовідносин є сільськогосподарська й пов'язана з нею інша діяльність. Під першою розуміється діяльність по виробництву сільськогосподарської продукції, її переробці й реалізації. Слід погодитися з необхідністю розширення сфери аграрних правовідносин за рахунок включення до них відносин з матеріально-технічного постачання, виробничо-технічного й соціального забезпечення селян.

Аграрні правовідносини - це врегульований нормами права (аграрного та інших галузей) комплекс суспільних відносин, що виникають між сільськогосподарськими товаровиробниками (суб'єктами аграрного господарювання) з одного боку, та іншими видами господарюючих суб'єктів, членами сільськогосподарських підприємств і їх найманими працівниками, органами державної влади й органами місцевого самоврядування з другого, з приводу конкретних об'єктів (майна, земель, праці тощо) на підставі певних юридичних фактів і які

надають їх учасникам взаємозумовлені права й обов'язки у сфері сільськогосподарської й пов'язаної з нею діяльності.

Характерними ознаками аграрних правовідносин є те, що вони:

1. Виникають, змінюються, припиняються на підставі правових норм.

2. Мають продовжувану, стабільну природу.

3. Їх характеризує різноманітний суб'єктний склад.

4. Мають специфічні об'єкти, найважливішим з яких є земля з її неповторними властивостями і якостями.

5. Різноманітні форми власності, на яких базується діяльність виробників сільськогосподарської продукції.

6. Учасники трудових відносин взаємно пов'язані між собою суб'єктивними правами та обов'язками. В межах цього зв'язку праву однієї особи кореспондує обов'язок іншої і навпаки.

7. Є вольовими правовідносинами, оскільки у них втілюється воля їх учасників.

8. Правове відношення – це двосторонній зв'язок, бо норма права надає право одній особі та покладає обов'язок на іншу, тобто когось уповноважує, а когось зобов'язує.

9. В одній і тій же галузі можуть мати як горизонтальний, так і вертикальний характер на відміну від традиційних галузей права: цивільного та адміністративного.

10. Охороняються державою, забезпечуються заходами державного впливу. У більшості випадків здійснення суб'єктивного права і виконання обов'язків проходить без застосування заходів державного примусу. Якщо в цьому виникає необхідність, то зацікавлена сторона звертається до суду, який розглянувши юридичну справу, виносить владне рішення (правозастосовчий акт), в якому точно визначаються суб'єктивні права й обов'язки сторін.

До складу правовідносин входять такі елементи: суб'єкт, об'єкт і зміст правовідносин.

Специфічною ознакою аграрних правовідносин є їх *суб'єкти*, до яких належать сільськогосподарські підприємства, їх об'єднання, фермерські господарства, особисті селянські господарства громадян, члени і наймані працівники сільськогосподарських підприємств та ін.

Суб'єктами аграрних правовідносин визнаються фізичні й юридичні особи, наділені правами та обов'язками у сфері виробницт-

ва, переробки й реалізації сільськогосподарської продукції, а також у їхньому виробничо-технічному й соціальному забезпеченні.

Склад суб'єктів аграрних правовідносин, так само як і їхня роль у сільськогосподарському виробництві, не лишилися незмінними. Вони змінюються внаслідок зміни самих регульованих аграрним правом суспільних відносин. Земельна й аграрна реформи докорінно змінили не тільки статус сільськогосподарських підприємств та організацій, які раніше функціонували, але й сприяли виникненню нових суб'єктів аграрних правовідносин (більш детально зазначене питання розглянемо у наступному розділі).

В умовах розвитку аграрного сектора і зміни структури інвестицій розширюються зв'язки учасників аграрних правовідносин України з іноземними партнерами і створюються спільні підприємства, які також є суб'єктами аграрних правовідносин.

Аграрні правовідносини відрізняються не тільки своїм особливим складом учасників (суб'єктів), але й специфічними об'єктами.

Об'єктом правовідносин визнають матеріальні і нематеріальні блага, з приводу яких суб'єкти вступають у правовідносини, здійснюють свої суб'єктивні юридичні права і суб'єктивні юридичні обов'язки.

В аграрних правовідносинах поведінка їх суб'єктів спрямована на різноманітні матеріальні (як правило, результати людської праці), нематеріальні (ділова репутація, честь, гідність) і природні блага (земля, загальнопоширені надра, ліси, води)

Одним із найважливіших об'єктів аграрних правовідносин є земля з її неповторними властивостями і якостями.

Земля як об'єкт аграрних правовідносин відіграє винятково важливу роль у сільськогосподарському виробництві. Вона — головний засіб виробництва сільськогосподарської продукції і просторовий базис будь-якої діяльності, в тому числі й місце проживання сільських жителів. Унікальні властивості землі: обмеженість, наявність родючих ґрунтів тощо впливають і на правове становище суб'єктів аграрних правовідносин, і на саме регулювання цих правовідносин.

Об'єктами аграрних правовідносин, окрім землі, можуть бути і такі природні ресурси, як ліси, води, загальнопоширені корисні копалини тощо, характер і межі використання яких визначається спеціальним законодавством.

Аграрні правові відносини можуть виникати з приводу сільсько-

господарської техніки, реманенту, праці членів такого підприємства на землі тощо.

Особливим об'єктом аграрних правовідносин є сільськогосподарська продукція (рослинницька, тваринницька й рибницька), що виробляється (вирощується) внаслідок дії біологічних процесів її вирощування, має природне походження від землі й (або) від живих біологічних організмів.

Важливу роль серед об'єктів аграрних правовідносин відіграють і живі організми — тварини. Тваринництво — одна із основних галузей сільськогосподарського виробництва, а тому відносини в цій сфері є важливою складовою частиною аграрних правовідносин.

Зміст аграрних правовідносин складає зв'язок суб'єктивних прав і обов'язків.

За своєю сутністю суб'єктивні аграрні права та юридичні обов'язки співпадають з тими, що регламентуються приписами інших галузей права (цивільного, господарського тощо). «Аграрного» відтінку надає якраз їх фактичний зміст, тобто сукупність фактичних дій суб'єктів (учасників) аграрних правовідносин, що вчиняються ними у процесі виконання сільськогосподарської діяльності.

Розглядаючи аграрні правовідносини як єдність матеріального змісту і правової форми, можна розрізнити такі зв'язки елементів правовідносин:

- 1) зв'язок прав і обов'язків як закріпленої нормою моделі, що повинна обумовлювати реальну поведінку;
- 2) реальний зв'язок учасників правовідносин, який повинен відповідати моделі поведінки, закріпленої у відповідній нормі;
- 3) зв'язок реальної поведінки і моделі, яка знаходить своє вираження в здійсненні прав і виконанні обов'язків.

Дослідження структури аграрних правовідносин, як єдності правової форми і матеріального змісту, дає підстави зробити висновок про наявність таких елементів у структурі аграрних правовідносин: учасники аграрних правовідносин; права та обов'язки учасників, їх взаємозв'язок; реальна поведінка учасників правовідносин згідно з правами і обов'язками; об'єкти аграрних правовідносин.

2. Підстави виникнення, зміни і припинення правовідносин в АПК

Аграрні правовідносини виникають, змінюються і припиня-

ються не самі по собі, а лише з настанням певних життєвих обставин, які називаються юридичними фактами. Це такі обставини, з якими закон пов'язує виникнення, зміну чи припинення певних прав та обов'язків учасників аграрних правовідносин.

Ці факти виступають як ланка, що пов'язує правову норму і аграрні відносини.

Так, аграрне законодавство передбачає державну закупку сільськогосподарської продукції в товаровиробників АПК. Проте, щоб ці правовідносини настали, необхідний такий юридичний факт, як договір, який повинні укласти учасники закупки продукції. Але підстави виникнення деяких аграрних правовідносин, в тому числі й організаційно-управлінських, становить не один юридичний факт, а декілька, які можуть виникати в один і той же час або ж у певній послідовності.

У цивільному законодавстві передбачено перелік (який не є і не може бути вичерпним) юридичних фактів як підстав виникнення, зміни чи припинення правовідносин. Ці юридичні факти мають універсальне значення і стосуються не тільки цивільних правовідносин. Роль правоутворюючих, правозмінюючих та правоприпиняючих відносин вони відіграють і в інших галузях права, в тому числі і аграрного.

З урахуванням цього для полегшення орієнтування серед численних юридичних фактів, відмежування один від одного проведена їх класифікація.

Залежно від характеру перебігу та вольових ознак усі юридичні факти поділяються на дві основні групи: *дії та події*.

Дії — це такі юридичні факти, в яких виражена воля людей, конкретних індивідів або їх колективів, наприклад, укладення угоди, виконання зобов'язання, здійснення правочинів, заподіяння шкоди.

У свою чергу дії поділяються на правомірні та неправомірні. *Правомірними* є всі дозволені, не заборонені законом дії. І навпаки, дії, які порушують установлені законом заборони, визнаються як *неправомірні* (заподіяння шкоди, невиконання або неналежне виконання зобов'язань тощо).

Правомірні дії поділяються на три великі групи — адміністративні акти, правочини та юридичні вчинки.

Адміністративні акти становлять владні розпорядження державних органів і органів самоврядування, адресовані конкретним суб'єктам аграрних правовідносин, або управлінських органів того чи

іншого сільськогосподарського підприємства своїм підрозділам, які спрямовані на виникнення, зміну чи припинення аграрних правовідносин, наприклад, акти місцевих органів влади і управління про закупки зерна та іншої сільськогосподарської продукції, рішення загальних зборів кооперативних сільськогосподарських підприємств і об'єднань про оплату праці відповідно до кінцевого виробничого результату тощо.

Правочинами є дії, спеціально спрямовані на встановлення, зміну або припинення аграрних правовідносин. Це вольові дії фізичних чи юридичних осіб, які передбачають досягнення конкретного правового результату. В умовах запровадження ринкових відносин в аграрному секторі правочини набувають широкого розвитку. З'являються їх нові види, причому такі, які в умовах командно-адміністративної системи були просто неможливі.

Так, членство в сільськогосподарському підприємстві (дія) викликає до життя низку правовідносин – земельних, майнових, трудових та ін. Однак для появи внутрішніх аграрних майнових і земельних правовідносин необхідно не одиничний юридичний факт (виникнення членських правовідносин), а наявність фактичного (юридичного) складу. Окрім членства до останнього входить передача членом підприємству пайових (майнового, земельного) внесків.

Дещо інша ситуація спостерігається з появою членських трудових правовідносин. Між виникненням членства й початком виконання членом підприємства своїх трудових обов'язків існує необхідність окреслення трудової функції останнього, яке слід розглядати як самостійний юридичний факт. Членство в сільськогосподарському підприємстві служить юридичним фактом для виникнення управлінських правовідносин.

Виникнення зовнішніх аграрних правовідносин пов'язують з укладенням аграрно-правових договорів, правочинів, набуттям господарюючими суб'єктами майна у власність, спричиненням шкоди та іншими юридичними фактами.

Припинення членства тягне за собою припинення членських правовідносин і втрату відповідною особою статусу члена сільськогосподарського підприємства. Ця дія є правоприпиняючим юридичним фактом для внутрішніх аграрних майнових, земельних, трудових правовідносин, що одночасно породжує низку нових правовідносин: щодо повернення вартості паю, частини майна фермерського господарст-

ва, видачі особі трудової книжки і проведення з нею остаточних розрахунків за виконану роботу тощо. Припинення членських правовідносин позбавляє колишнього члена підприємства права на участь в управлінні його справами. Ніяких наступних правовідносин, пов'язаних із припиненням управлінських, у такого члена підприємства не виникає, що пояснюється тим, що останні не містять у собі майнових елементів.

Під подіями слід розуміти такі юридичні факти, які виникають незалежно від волі людей (наприклад, засуха, землетрус, пожежа або інші стихійні лиха).

Ця класифікація має важливе не тільки теоретичне, але й практичне значення. Так, стихійне лихо звільняє державні сільськогосподарські підприємства від відповідальності за непоставку чи недопоставку сільськогосподарської продукції.

Незважаючи на різноманітність підстав виникнення аграрних правовідносин в цілому, вони, проте, являють собою єдиний органічний правовий комплекс, хоча і мають суттєві відмінності, що характеризуються змістом, видами і формою конкретних аграрних правовідносин. Одним з необхідних критеріїв класифікації аграрних правовідносин є їх економічний зміст, бо вони формуються у сфері сільськогосподарського виробництва, з одного боку, і товарного обороту — з другого. Виходячи з цього, виробництво сільськогосподарської продукції без відносин із виробниками інших галузей народного господарства товаровиробниками аграрного сектора просто неможливий.

3. Система правовідносин в АПК

Правовідносини в АПК становлять собою відповідну цілісність. Об'єднання їх різновидів (членських, земельних, майнових, трудових, управлінських, договірних, деліктних, правовідносин у сфері державного регулювання сільського господарства тощо) в певну систему здійснюється не лише за формальними, а й за сутнісно-змістовними ознаками.

Системі правовідносин в АПК повною мірою притаманна інтегративність. Її елементи – членські, земельні, майнові, трудові, управлінські, договірні та інші правовідносини – об'єднані в цілісність за сутнісно-змістовними ознаками. Формально всі ці різновиди складаються з однакових структурних елементів: суб'єктів, об'єктів, змісту та юридичних фактів (підстав виникнення, зміни й припинення), що й

дозволяє досягти їх інтеграції. Система цих правовідносин існує, функціонує, виконує певну роль, яка полягає у впорядкуванні сукупності суспільних аграрних відносин, що виникають при виробництві сільськогосподарської продукції. Для характеристики цієї системи справедливим є також і те, що діє не лише вона в цілому, а й кожний її елемент. Елементи систем різновидів аграрних правовідносин поєднані в цілісність за сутнісно-змістовними ознаками з урахуванням об'єкта (для внутрішніх аграрних) кожного їх виду (членських, земельних, майнових, трудових, управлінських) або ж їх змісту (для зовнішніх аграрних).

Залежно від сфери, в якій виникають ті чи інші аграрні правовідносини, вони можуть бути поділені на дві великі групи: внутрішні (внутрішньогосподарські) і зовнішні (зовнішньогосподарські). Цим відносинам притаманний свій зміст, характер нормативних актів, які їх регулюють, принципи, а також методи їх регулювання.

Внутрішні аграрні правовідносини визначаються як урегульований нормами аграрного права комплекс суспільних відносин, які виникають між сільськогосподарськими підприємствами і їх членами, сільськогосподарськими підприємствами і їх найманими працівниками, сільськогосподарськими підприємствами і їх структурними підрозділами й органами управління з приводу земель, майна, праці та інших об'єктів на підставі членства (участі) в сільськогосподарському підприємстві, трудового договору (контракту) із сільськогосподарським підприємством і які надають їх учасникам взаємозумовлені суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Суб'єктами внутрішніх правовідносин є не публічні органи, а приватні особи (сільськогосподарські підприємства та їх члени, наймані працівники, такі утворення, як структурні підрозділи підприємств, їх органи управління), що дозволяє віднести цей різновид правовідносин до приватного типу, тобто до відносин приватноправових. Властивість "приватності" притаманна всім внутрішнім аграрним правовідносинам – земельним, майновим, управлінським та іншим.

Зовнішні аграрні правовідносини визначаються як урегульований нормами права (аграрного та інших галузей) комплекс суспільних відносин, які виникають між сільськогосподарськими товаровиробниками (суб'єктами аграрного господарювання) з одного боку, та іншими видами господарюючих суб'єктів, фізичними особами, органами державної влади й органами місцевого самоврядування з другого, з

приводу конкретних об'єктів (майна, земель, праці тощо) на підставі договору, через спричинення шкоди, внаслідок видання уповноваженим органом нормативно-правового акта тощо і які надають їх учасникам взаємозумовлені права й обов'язки у сфері сільськогосподарської й пов'язаної з нею діяльності.

Різновидами зовнішніх правовідносин виступають відносини:

- при здійсненні права власності на рухоме і нерухоме майно, належне учасникам сільськогосподарського виробництва;
- в царині державного регулювання сільського господарства;
- договірні;
- податкові;
- деліктні.

Зовнішні аграрні правовідносини за своєю сутністю є публічно-приватними.

4. Основні види внутрішніх правовідносин в АПК

Внутрішні аграрні членські правовідносини є самостійними й автономними, оскільки вони служать підвалинами, первинною субстанцією виникнення й існування всіх інших внутрішніх аграрних правовідносин.

Єдиними учасниками внутрішніх аграрних членських правовідносин є сільськогосподарські підприємства та їх члени – фізичні та юридичні особи. Об'єктом зазначених правовідносин виступають дії їх суб'єктів, спрямовані на встановлення членського зв'язку, його розвитку і припинення. Підставою виникнення таких правовідносин служить членство в сільськогосподарському підприємстві, набуття особою статусу його члена. Припиняються вони зі зникненням членського зв'язку між особою й сільськогосподарським підприємством, із втратою членського статусу.

Органи управління такого підприємства можуть установлювати у відповідному порядку додаткові умови щодо набуття членства в кооперативі (максимальне число його членів, освіта, рівень кваліфікації, місце проживання, стан здоров'я тощо).

Внутрішні аграрні земельні правовідносини. Обов'язковими учасниками досліджуваних правовідносин виступають сільськогосподарські підприємства та їх члени. Структурні підрозділи зазначених підприємств також можуть брати участь у внутрішніх аграрних земельних правовідносинах. У таких правовідносинах об'єктами є землі,

земельні ділянки (передусім сільськогосподарського призначення), а також право користування ними і право на земельні частки (паї). Підставою виникнення внутрішніх аграрних земельних правовідносин виступає юридичний (фактичний) склад, що охоплює:

- членство (участь) у сільськогосподарському підприємстві, виникнення й існування членських правовідносин (правовідносин з участі в господарському товаристві) між цим підприємством та особою (його членом, учасником);

- передачу (внесення) особою такому підприємству свого земельного пайового внеску. Припиняються зазначені правовідносини з припиненням членських правовідносин (правовідносин з участі в господарському товаристві).

При передачі сільськогосподарському підприємству пайових внесків у вигляді земельних ділянок треба укласти договір про передачу земельної ділянки як пайового внеску, який підлягає нотаріальному посвідченню й державній реєстрації.

Внутрішні аграрні майнові правовідносини. Обов'язковими учасниками таких правовідносин є сільськогосподарські підприємства та їх члени. Суб'єктному складу правовідносин, що розглядаються, властива також наявність структурних підрозділів сільськогосподарських підприємств. Об'єктами зазначених правовідносин служать майнові об'єкти (речі), сільськогосподарська продукція, сільськогосподарські технології, майнові частки (паї) і права на них, а в окремих випадках – загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти. Підставою виникнення таких правовідносин є фактичний (юридичний) склад, що містить у собі 2 елементи – членство (участь) у сільськогосподарському підприємстві, виникнення й існування членських правовідносин (правовідносин з участі в господарському товаристві) між цим підприємством та особою (його членом, учасником), а також передача (внесення) названому підприємству його членом майнового пайового внеску. Припиняються вони з припиненням членських правовідносин (правовідносин з участі в господарському товаристві).

При передачі пайових внесків у вигляді майна, права на майнову частку (пай), інших майнових прав (права користування певним майном, права вимоги виконання обов'язків майнового характеру) їх приймання-передача фіксується відповідним актом. У випадку передачі нерухомого майна як пайового внеску між сільськогосподарським під-

приємством і відповідною особою належить укласти про це правочин (угоду, договір), який набуватиме чинності з моменту його нотаріального посвідчення з наступною державною реєстрацією права власності цього підприємства на передане нерухоме майно.

Пай повинен повертатися переважно в грошовій формі і тільки як виняток – у натуральній. Можливим є відшкодування їх вартості шляхом надання сільськогосподарським підприємством відповідних послуг.

Щодо внутрішніх майнових правовідносин у фермерському господарстві його члени вправі робити внески у створення майна господарства. Природа таких внесків аналогічна сутності внесків пайових, вони можуть передаватися і як майно, і як майнові права. Обгрунтовано, що поняття “майно фермерського господарства” і “складений капітал” є синонімами. В разі припинення членських правовідносин члени такого господарства вправі отримати частку майна останнього, пропорційну розміру їх внеску до його складеного капіталу (пайового фонду).

Внутрішні аграрні трудові правовідносини. Їх суб'єктами можуть бути сільськогосподарські підприємства, їх члени й наймані працівники. Органи управління й структурні підрозділи такого підприємства також наділені певними правами й обов'язками з організації спільної праці його членів і найманих працівників. Трудова активність (фізична й інтелектуальна) фізичних осіб, їх здатність до праці, робоча сила – об'єкти внутрішніх аграрних трудових правовідносин, які за участю членів сільськогосподарського підприємства виникають на підставі фактичного (юридичного) складу, що містить у собі 2 елементи: членство в такому підприємстві, виникнення й існування членських правовідносин між ним та особою (його членом) і визначення трудової функції цієї особи. Зникають внутрішні аграрні трудові правовідносини з припиненням правовідносин членських. Трудові ж правовідносини з найманими працівниками виникають унаслідок укладення трудового договору (контракту). У такому разі й припинення дії останнього (його розірвання) є правопріпиняючим юридичним фактом.

Чинне законодавство України виходить з концепції регламентування праці членів сільськогосподарських підприємств нормами аграрного законодавства зі встановленням нормами права трудового лише окремих гарантій, пов'язаних із застосуванням їх праці. Це по-

яснюється наявністю особливого способу (форми) поєднання робочої сили із засобами виробництва (членство в підприємстві) і юридичного ставлення працівників до цих засобів.

Під трудовою функцією членів сільськогосподарського підприємства пропонується розуміти вид роботи (посаду) в ньому, виконання (заміщення) якої можливе з огляду на професію, спеціальність, кваліфікацію його члена. Закріплюється така функція на підставі угоди про встановлення трудової функції члена підприємства. Окремі елементи угоди про визначення трудової функції в сільськогосподарських підприємствах переносяться на етап установлення членських правовідносин, що свідчить про те, що така угода має особливу правову природу.

Внутрішні аграрні управлінські правовідносини. Головні учасники таких правовідносин – органи управління сільськогосподарського підприємства. Управлінські правові зв'язки можуть складатися між членами останнього і загальними зборами його членів, його правлінням, ревізійно-контролюючим органом. Структурні підрозділи сільськогосподарських підприємств братимуть участь в управлінських зв'язках при виникненні потреби «роздробити» управлінську діяльність. Серед суб'єктів цих правовідносин називаються й наймані працівники таких підприємств. Об'єктами досліджуваних правовідносин служать управлінська діяльність, поведінка, дії учасників останніх.

Підставою виникнення внутрішніх аграрних управлінських правовідносин є членство (участь) в сільськогосподарському підприємстві, виникнення й існування членських правовідносин (правовідносин з участі в господарському товаристві). Окремі види названих правовідносин виникають унаслідок укладення трудового договору (контракту) між таким підприємством і його найманим працівником. Припиняють вони одночасно з припиненням членських правовідносин (правовідносин з участі в господарському товаристві), з припиненням дії трудового договору (контракту).

5. Основні види зовнішніх правовідносин в АПК

Комплекси правовідносин, що складаються у зв'язку з веденням фізичними особами особистого селянського господарства, правовідносин щодо соціального забезпечення й соціального розвитку села належать до зовнішніх аграрних і поділяються на правовідносини стосовно здійснення права власності, договірні, податкові та ін.

Особливістю зовнішніх аграрних правовідносин щодо здійснення права власності сільськогосподарських підприємств на належне їм майно є те, що у власності цих суб'єктів можуть перебувати специфічні об'єкти, якими є майно сільськогосподарського призначення, сільськогосподарська продукція, продовольство, сільськогосподарські тварини й рослини. Цей різновид правовідносин може містити в собі елементи і приватноправові, і публічні.

До зовнішніх аграрних *договірних правовідносин* належать правові зв'язки, що виникають між суб'єктами аграрних відносин унаслідок укладення аграрно-правових договорів. Специфічність таких правовідносин полягає в участі в них спеціальних обов'язкових суб'єктів – сільськогосподарських підприємств і наявності специфічних об'єктів, з приводу яких вони складаються, – сільськогосподарської продукції, сільськогосподарських робіт, послуг тощо. Вказані правовідносини можуть бути як приватноправовими, так і публічно-правовими.

З приводу зовнішніх аграрних деліктних правовідносин зазначається, що вони виникають у зв'язку зі спричиненням шкоди сільськогосподарським підприємствам третіми особами, а їх специфічністю є встановлення відповідних правил визначення розміру такої шкоди. Ці правовідносини можуть мати і приватноправову, і публічно-правову природу.

До видів зовнішніх правовідносин відносять правовідносини: а) в галузі матеріально-технічного забезпечення аграрних товаровиробників; б) стосовно державної регламентації цін на сільськогосподарську продукцію; в) по здійсненню державних заставних закупівель останньої; г) з державної підтримки через механізми кредитування й дотування сільськогосподарських товаровиробників; д) щодо здійснення особливої податкової політики в аграрній сфері; е) стосовно державної підтримки в царині страхування ризиків сільськогосподарського виробництва.

Розглянуті зовнішні аграрні правовідносини унормовуються переважно нормами основних галузей права, аграрне право надає їм певної специфіки, через його норми здійснюється їх спеціалізація.

Завдання до самостійної роботи студентів

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. Дайте відповіді на поставлені запитання:

1. Визначте поняття, ознаки, елементи та особливості аграрних правовідносин.
2. Розкрийте підстави виникнення, зміни і припинення аграрних правовідносин.
3. Які критерії класифікації аграрних правовідносин ви знаєте?
4. Розкрийте сутність внутрішніх аграрних правовідносин.
5. Які функції виконують зовнішні аграрні правовідносини?

Завдання 2. Побудуйте структурно-логічну схему на тему «Система аграрних правовідносин».

Завдання 3.

Продовжте роботу над складанням словника основних понять законодавства та права агропромислового комплексу.

Поняття	Визначення
Аграрні правовідносини	
Суб'єкти аграрних правовідносин	
Об'єкти аграрних правовідносин	
Зміст аграрних правовідносин	
Юридичний факт	
Внутрішні аграрні правовідносини	
Зовнішні аграрні правовідносини	

Завдання 4. Розв'яжіть тестові завдання:

1. *Характерними ознаками аграрних правовідносин є те, що вони:*

- а) виникають, змінюються, припиняються на підставі правових норм.
- б) регулюються нормами аграрного кодексу.
- в) мають продовжувану, стабільну природу.
- г) мають специфічні об'єкти, найважливішим з яких є земля з її неповторними властивостями і якостями.

2. *До складу правовідносин входять такі елементи:*

- а) суб'єкт правовідносин;
- б) об'єкт правовідносин;
- в) зміст правовідносин;
- г) принципи правовідносин.

3. *Вкажіть можливих об'єктів аграрних відносин:*

- а) результати людської праці;
- б) ділова репутація, честь, гідність;
- в) земля, загальнопоширені надра, ліси, води;
- г) фінансова діяльність держави.

4. *Юридичні факти поділяються на:*

- а) правовідносини;
- б) юридичну відповідальність;
- в) дії;
- г) події.

5. *Система аграрних правовідносин включає :*

- а) внутрішні аграрні правовідносини;
- б) аграрно-культурні відносини;
- в) аграрно-соціальні відносини;
- г) зовнішні аграрні правовідносини.

6. *Суб'єктами внутрішніх правовідносин є:*

- а) публічні органи;
- б) приватні особи;
- в) апатриди;
- г) біпатриди.

7. *Аграрні правовідносини регулюються:*

- а) виключно нормами аграрного права;
- б) аграрного та інших галузей права;
- в) виключно нормами цивільного права;
- г) виключно нормами земельного права.

8. *Різновидами зовнішніх правовідносин виступають відносини:*

- а) договірні;
- б) податкові;
- в) деліктні;
- г) управлінські.

9. *Різновидами внутрішніх правовідносин є:*

- а) аграрні деліктні правовідносини;

- б) аграрні земельні правовідносини;
- в) аграрні майнові правовідносини;
- г) аграрні управлінські правовідносини.

10. *Внутрішні аграрні членські правовідносини є:*

- а) самотійними;
- б) автономними;
- в) комплексними;
- г) трудовими.

Завдання 5. Складіть анотації для зазначених наукових статей:

1. Богдан А. Й. Про правове регулювання відносин з виробництва та реалізації цукру в Україні в порівнянні з вимогами законодавства ЄС / А. Й. Богдан // *Юриспруденція: теорія і практика.* - 2010. - № 1. - С. 15-20.

2. Єрмоленко В. Щодо концепції аграрних майнових відносин / В. Єрмоленко // *Підприємництво, господарство і право.* - 2007. - № 6. - С. 53-55.

3. Панченко В. Локальне нормативно-правове регулювання внутрішньогосподарських відносин у сільськогосподарському підприємстві / Панченко В. // *Юридична Україна.* - 2010. - № 6. - С. 63-67.

4. Уркевич В.Ю. Про класифікацію аграрних правовідносин / В. Уркевич // *Часоп. Київ. ун-ту права.* - 2004. - № 4. - С. 81-84.

Завдання 6. Розв'яжіть задачі:

1. 16-ти річний Коломійчук хотів вступити до членів колективного сільськогосподарського підприємства «Промінь». Правління відмовило Коломійчуку пославшись на те, що він є неповнолітнім і відповідно до діючого законодавства не може бути членом колективного сільськогосподарського підприємства. Вкажіть нормативно-правовий акт яким потрібно керуватись при вирішенні справи. Чи має право Коломійчук вступити до членів колективного с/г підприємства?

2. На загальних зборах сільськогосподарського кооперативу до членів ревізійної комісії більшістю голосів було обрано Клименка, який є членом спостережної ради кооперативу. Голова кооперативу Овсієнко заперечив проти такого обрання, оскільки Клименко є рідним братом його колишньої дружини і може приймати упереджені рішення. Чи може бути Клименко членом ревізійної комісії. Відповідь обґрунтуйте.

Рекомендована література

1. Богдан А. Й. Про правове регулювання відносин з виробництва та реалізації цукру в Україні в порівнянні з вимогами законодавства ЄС / А. Богдан // Юриспруденція: теорія і практика. - 2010. - № 1. - С. 15-20.
2. Єрмоленко В. Щодо концепції аграрних майнових відносин / В.Єрмоленко // Підприємництво, господарство і право. - 2007. - № 6. - С. 53-55.
3. Єрмоленко В. М. Внутрішні майнові правовідносини в фермерському господарстві / В. Єрмоленко // Адвокат. - 2005. - № 12. - С. 9-11.
4. Кудінов В.О. Правове регулювання земельних відносин в умовах євроінтеграції / В. Кудінов // Наукові здобутки на шляху до удосконалення правової системи: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. - Т.: Україна, 2009. - С. 78-80.
5. Курило В.І. Адміністративні правовідносини у сільському господарстві України: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / В.І. Курило; Нац. ун-т держ. податк. служби України. - К., 2008. - 39с.
6. Курило В.І. Деякі питання структури адміністративних правовідносин / В. І. Курило // Вісник Запорізького юридичного інституту. - № 4(37). - 2006. - С. 47-54.
7. Панченко В. Локальне нормативно-правове регулювання внутрішньогосподарських відносин у сільськогосподарському підприємстві / В. Панченко // Юридична Україна. - 2010. - №6. -С.63-67.
8. Уркевич В.Ю. Проблеми теорії аграрних правовідносин: Монографія. - Х.: Харків юрид., 2007. - 496 с.
9. Уркевич В.Ю. Про класифікацію аграрних правовідносин / В. Уркевич // Часоп. Київ. ун-ту права. - 2004. - № 4. - С. 81-84.

Розділ 4 СУБ'ЄКТИ АГРАРНОГО ПРАВА

1. Поняття суб'єктів аграрного права та їх класифікація

У теорії права під суб'єктом права розуміється абстрактна особа (фізична чи юридична), передбачена правовими нормами, які мають правосуб'єктність та використовують її у конкретних правовідносинах, виступаючи реалізаторами суб'єктивних юридичних прав і обов'язків, повноважень і юридичної відповідальності.

Правосуб'єктність надає правову можливість виробникам аграрного сектора брати участь в аграрних правовідносинах, тобто бути їх суб'єктами. Вона є комплексною, аграрною, її зміст становить спроможність до володіння й реалізації сукупністю прав та обов'язків, які виникають при веденні сільськогосподарської діяльності.

Таким чином, *суб'єкти аграрного права* — це визначені законодавством та наділені спеціальною правоздатністю і дієздатністю (правосуб'єктністю) особи, господарська діяльність яких здійснюється при використанні землі як основного засобу виробництва для забезпечення населення міста і села необхідними продуктами харчування, сировиною і продовольством рослинного і тваринного походження.

Суб'єкти аграрного права поділяють на фізичних і юридичних осіб. До фізичних осіб — суб'єктів аграрного права належать члени особистих селянських господарств, автори селекційних досягнень (сорту рослин чи породи тварин), суб'єкти насінництва і розсадництва, садівництва, бджолярі-пасічники тощо.

Юридичними особами як суб'єктами аграрного права є сільськогосподарські підприємства, організації й установи. Крім сільськогосподарських підприємств, які безпосередньо здійснюють виробництво, переробку й реалізацію сільськогосподарської продукції, суб'єктами аграрного права є організації та установи, які здійснюють функції організаційно-управлінського та матеріально-технічного забезпечення аграрної політики.

Крім зазначеного поділу суб'єктів аграрного господарювання можна класифікувати за різними критеріями: залежно від форм власності; залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного фонду; залежно від кількості працюючих та обсягу валового доходу від реалізації продукції.

1. Залежно від форм власності в Україні виділяють сільськогос-

подарські підприємства таких видів:

— *приватне* підприємство, що діє на основі приватної власності громадян чи суб'єкта господарювання (юридичної особи);

— *комунальне* підприємство, що діє на основі комунальної власності територіальної громади;

— *державне* підприємство, що діє на основі державної власності;

— підприємство, засноване на *змішаній формі власності* (на базі об'єднання майна різних форм власності);

— *іноземне* підприємство, внески до статутного капіталу якого становлять сто відсотків. Якщо іноземні внески становлять не менше десяти відсотків, таке сільськогосподарське підприємство визнається підприємством з іноземними інвестиціями.

2. Залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного (складеного) капіталу в Україні діють підприємства кооперативні, корпоративні та унітарні.

До кооперативних належить сільськогосподарський виробничий кооператив.

Корпоративними сільськогосподарськими підприємствами визнаються господарські товариства. *Сільськогосподарськими товариствами* є підприємства або інші суб'єкти господарювання, створені юридичними особами та/або громадянами шляхом об'єднання їх майна і участі в підприємницькій діяльності товариства з метою одержання прибутку.

Унітарне сільськогосподарське підприємство створюється одним засновником, який виділяє необхідне для того майно, формує відповідно до закону статутний капітал, не поділений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо або через керівника, який ним призначається, керує підприємством і формує його трудовий колектив на засадах трудового найму, вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства.

Унітарними є підприємства державні, комунальні та підприємства, засновані на власності об'єднання громадян, релігійної організації або на приватній власності засновника.

Діяльність державних унітарних сільськогосподарських підприємств базується на положеннях ст. 73 Господарського кодексу України, а комунальних — ст. 78 Господарського кодексу України.

Приватними унітарними сільськогосподарськими підприємствами є *приватні сільськогосподарські підприємства* (ПСП).

За своєю правовою природою фермерське господарство є унітарним підприємством. Так, фермерське господарство може бути створене одним громадянином України, засновник є, як правило, головою фермерського господарства, який представляє його перед органами державної влади, підприємствами, установами, організаціями та окремими громадянами чи їх об'єднаннями відповідно до закону, а також укладає від імені господарства угоди та вчиняє інші юридично значимі дії.

3. Залежно від кількості працюючих та обсягу валового доходу від реалізації продукції підприємства можуть бути віднесені до малих, середніх або великих. Малими (незалежно від форми власності) визнаються підприємства, в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний (фінансовий) рік не перевищує 50 осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за цей період не перевищує 70 млн. гривень, а великими, відповідно, — якщо перевищує 250 осіб та 100 млн. гривень. Усі інші підприємства визнаються середніми.

Слід відзначити, що у чинному законодавстві існують визначення *малих сільськогосподарських підприємств* у тваринництві, віднесення яких саме до малих підприємств ставиться у пряму залежність від величини наявного в них поголів'я тварин.

Ферми, які входять до складу сільськогосподарських підприємств та фермерських господарств, уважаються малими, якщо вони мають обмежену кількість поголів'я: птахоферми — до 700 голів птиці; великої рогатої худоби — до 200 голів із приплодом; свиноферми — до 200 голів із приплодом; вівцеферми — до 400 голів із приплодом; кролеферми — до 400 голів.

Ще одним суб'єктом аграрних правовідносин є сільськогосподарські дорадчі служби, які здійснюють свою діяльність на основі Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» від 17 червня 2004 р. Сільськогосподарською дорадчою діяльністю є сукупність дій та заходів, спрямованих на задоволення потреб особистих селянських та фермерських господарств, господарських товариств, інших сільськогосподарських підприємств усіх форм власності і господарювання, а також сільського населення у підвищенні рівня знань та вдосконаленні практичних навичок прибуткового ведення господарства.

2. Особисте селянське господарство як суб'єкт господарювання в АПК

Особисте селянське господарство відповідно до однойменного закону «Про особисте селянське господарство» — це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму. Члени особистого селянського господарства здійснюють діяльність на свій розсуд і ризик у межах встановленого правового господарського порядку. При цьому діяльність, пов'язана з веденням особистого селянського господарства, не належить до підприємницької діяльності через можливість ведення не товарного, а простого натурального виробництва сільськогосподарської продукції (для забезпечення потреб свого господарства).

Юридичною підставою виникнення правовідносин з ведення особистих селянських господарств є юридичний склад, до якого належать юридичний факт досягнення необхідної правоздатності та дієздатності фізичною особою та набуття земельної ділянки для ведення особистого селянського господарства. Юридичними підставами припинення ведення особистого селянського господарства є один з наступних юридичних фактів: вилучення (випук) земельної ділянки, яка використовувалась для ведення особистого селянського господарства, для державних чи громадських потреб; відчуження земельної ділянки, яка використовувалась на умовах права власності; припинення договору оренди земельної ділянки, яка використовувалась для ведення особистого селянського господарства на умовах оренди; передача одному з подружжя земельної ділянки для ведення особистого селянського господарства у власність при поділі майна подружжя у судовому порядку; смерть громадянина.

Аналіз чинного законодавства України дозволяє виділити такі правові ознаки особистого селянського господарства:

- суб'єктом права на ведення особистого селянського господарства є виключно фізична особа (фізичні особи) незалежно від місця

проживання та громадянства;

- наявність у фізичної особи земельної ділянки для ведення особистого селянського господарства;

- метою ведення особистого селянського господарства є виробництво сільськогосподарської продукції, отримання доходів (основних або додаткових);

- ведення особистого селянського господарства не є підприємницькою діяльністю.

Важливим для українського законодавства та правозастосовної діяльності є розмежування юридичного поняття «особисте селянське господарство» і «фізична особа, яка провадить підприємницьку діяльність без створення юридичної особи (приватний підприємець)». Розмежування названих понять здійснюється на підставі того, що статус приватного підприємця – суб'єкта підприємницької діяльності набувається після здійснення державної реєстрації у відповідному органі державної реєстрації. Ведення особистого селянського господарства здійснюється після отримання відповідної земельної ділянки та не передбачає здійснення державної реєстрації.

До прав членів особистого селянського господарства належать:

- право самостійно господарювати на землі;
- право укласти особисто або через уповноважену особу будь-які угоди, що не суперечать законодавству. Уповноваженою особою може бути дієздатний член особистого селянського господарства, який досяг 18 років;

- право реалізовувати надлишки виробленої продукції на ринках, а також заготівельним, переробним підприємствам та організаціям, іншим юридичним і фізичним особам;

- право самостійно здійснювати матеріально-технічне забезпечення власного виробництва;

- право відкривати рахунки в установах банків та отримувати кредити в установленому законодавством порядку;

- бути членами кредитної спілки та користуватися її послугами;

- отримувати в установленому законом порядку трудову пенсію, а також інші види соціальної державної допомоги та субсидії;

- надавати послуги з використанням майна особистого селянсь-

кого господарства;

- використовувати в установленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі відповідно до закону;

- на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом;
- вільно розпоряджатися належним майном, виробленою сільськогосподарською продукцією та продуктами її переробки;

- отримувати дорадчі послуги;

- брати участь у конкурсах сільськогосподарських виробників для отримання бюджетної підтримки відповідно до загальнодержавних і регіональних програм;

- об'єднуватися на добровільних засадах у виробничі товариства, асоціації, спілки з метою координації своєї діяльності, надання взаємодопомоги та захисту спільних інтересів тощо відповідно до законодавства України.

- проводити в установленому законом порядку зовнішньоекономічну діяльність.

Обов'язки членів особистого селянського господарства:

- дотримуватися вимог земельного законодавства та законодавства про охорону довкілля;

- забезпечувати використання земельної ділянки за цільовим призначенням;

- підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі;

- не порушувати права власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів;

- дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних із встановленням земельних сервітутів та охоронних зон;

- своєчасно сплачувати земельний податок або орендну плату; дотримуватися діючих нормативів щодо якості продукції, санітарних, екологічних та інших вимог відповідно до законодавства;

- надавати сільським, селищним, міським радам необхідні дані щодо їх обліку.

Члени особистих селянських господарств є особами, які забезпечують себе роботою самостійно і відповідно до Закону України «Про зайнятість населення» належать до зайнятого населення за умови, що робота в цьому господарстві для них є основною.

3. Фермерське господарство як суб'єкт господарювання в АПК

Законодавчою базою створення, діяльності та припинення діяльності фермерських господарств є Конституція України, Земельний кодекс України, Закон України «Про фермерське господарство» та інші нормативно-правові акти України. Головною метою створення фермерського господарства є забезпечення добробуту селянської сім'ї на основі трудової участі її членів у виробничій і комерційній діяльності та одержання доходу (прибутку). Його соціально-економічне значення визначається участю у формуванні продовольчого фонду країни шляхом реалізації продукції державі та на місцевому ринку.

Фермерська діяльність як вид підприємництва здійснюється за такими принципами:

- вільний вибір діяльності;
- залучення на добровільних засадах до здійснення фермерської діяльності майна та коштів юридичних осіб та громадян, у тому числі на умовах оренди;
- повна самостійність у формуванні програми діяльності, виборі постачальників ресурсів і споживачів вироблюваної продукції, встановлення цін відповідно до чинного законодавства;
- вільне наймання працівників;
- залучення матеріально-технічних, фінансових, трудових, природних та інших видів ресурсів, використання яких не заборонене або не обмежене законодавством;
- вільне розпорядження прибутком (доходом), що залишається після внесення платежів, установлених законодавством;
- самостійне здійснення фермерським господарством зовнішньоекономічної діяльності, використання ним належної йому частки валютної виручки на свій розсуд;
- майнова та інша відповідальність за результати господарської діяльності.

Згідно з чинним законодавством *фермерське господарство* є формою підприємницької діяльності громадян із створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподар-

ську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства.

Фермерське господарство здійснює свою діяльність на основі Статуту. Членами фермерського господарства можуть бути подружжя, їх батьки, діти, яким виповнилось 14 років, та інші родичі, які об'єдналися для роботи в цьому господарстві. Можливе також створення фермерського господарства і однією особою. Особи, які працюють в фермерських господарствах за трудовим договором (контрактом) не можуть бути його членами.

Фермерське господарство саме визначає напрямок своєї діяльності, обсяги виробництва і форми реалізації продукції, необхідні умови по забезпеченню ефективного використання землі, збереженню і поліпшенню її родючості.

Якщо у діяльності фермерського господарства використовується наймана праця, її оплачують по попередньо укладеному договору. Причому розрахунок із залученими працівниками не залежить від підсумків роботи господарства. Основною умовою створення фермерських господарств повинен бути принцип добровільності.

У багатоукладній економіці України фермери займають певну нішу і поряд із сільськогосподарськими підприємствами і господарствами населення (особистими селянськими господарствами) відносять-ся до основних форм сільськогосподарських товаровиробників.

В склад майна фермерського господарства входять: будівлі і споруди, матеріальні цінності, цінні папери, вироблена в господарстві продукція, одержані доходи, права на користування землею, водою, будівлями, спорудами, а також інше майно і майнові права. Майнові права, що входять до складеного капіталу фермерського господарства, передаються йому на визначений у Статуті термін.

Згідно чинного законодавства України землі фермерського господарства можуть складатися із: а) земельної ділянки, що належить на праві власності фермерському господарству як юридичній особі; б) земельних ділянок, що належать громадянам – членам фермерського господарства на праві приватної власності; в) земельної ділянки, що використовується фермерським господарством на умовах оренди. Володіння, користування і розпорядження майном здійснюється членами

фермерського господарства за взаємною домовленістю.

В залежності від типу організації виробництва фермерські господарства поділяються на такі категорії:

- сімейні (один двір), власники яких разом із своїми сім'ями займаються господарською діяльністю, вкладають необхідні засоби і виконують всі виробничі операції;
- сумісні, утворені із декількох сімей рідних або шляхом об'єднання власності двох і більше осіб.

Основними видами діяльності фермерського господарства є виробництво і переробка сільськогосподарської продукції, транспортування (перевезення), зберігання, реалізація сільськогосподарської продукції власного виробництва, а також сільський туризм (агротуризм).

4. Сільськогосподарські товариства як суб'єкти господарювання в АПК

Правосуб'єктність сільськогосподарських товариств регламентується, зокрема, Цивільним кодексом України (статті 113-118, статті 140-162), Господарського кодексу України (статті 79-92), Законом України «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991 р. та Законом України «Про акціонерні товариства» від 17 вересня 2008 р.

Згідно з ч. 1 ст. 79 Господарським кодексом України *господарськими товариствами* є підприємства або інші суб'єкти господарювання, створені юридичними особами та/або громадянами шляхом об'єднання їх майна і участі в підприємницькій діяльності товариства з метою одержання прибутку. У свою чергу, ст. 113 Цивільний кодекс України визначає, що господарським товариством є юридична особа, статутний капітал якої поділений на частки між учасниками. Господарські товариства завжди є юридичними особами. Учасником господарського товариства може бути фізична або юридична особа. Обмеження щодо участі у господарських товариствах може бути встановлене лише законом.

До характерних ознак сільськогосподарських товариств належать:

- наявність статутного капіталу (для ТОВ — це 1 мінімальна заробітна плата, а для сільськогосподарського акціонерного товариства — 1250 мінімальних заробітних плат на момент державної реєстрації);

- право випускати цінні папери;
- необов'язковість особистої трудової участі акціонерів або учасників товариства з обмеженою відповідальністю у діяльності господарського товариства;
- управління та контроль діяльності цих підприємств здійснюється саме учасниками ТОВ або акціонерами;
- кожен учасник або акціонер має право на отримання дивідендів — доходів від акцій або інших цінних паперів, а також від корпоративних прав.

Стаття 2 Закону України «Про акціонерні товариства» констатує, що корпоративні права — це сукупність майнових і немайнових прав акціонера — власника акцій товариства, які впливають з права власності на акції, що включають право на участь в управлінні акціонерним товариством, отримання дивідендів та активів акціонерного товариства у разі його ліквідації, а також інші права та правомочності, передбачені законодавством чи статутними документами. Відповідно до чинного законодавства володіння корпоративними правами не вважається підприємництвом. Таким чином, право участі у сільськогосподарських товариствах — це сукупність правових норм установчих документів, якими регламентуються корпоративні права й обов'язки щодо участі у формуванні статутного капіталу, розподілу прибутку, участі в управлінні, припинення участі в товаристві, а також правомочностей у разі ліквідації або реорганізації цих підприємств.

Акціонерним товариством є господарське товариство, яке має статутний капітал, поділений на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості, і несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства, а акціонери несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, в межах вартості належних їм акцій. Акціонерне товариство розміщує акції двох типів — прості та привілейовані. *Прості акції* надають їх власникам право на отримання частини прибутку акціонерного товариства у вигляді дивідендів, на участь в управлінні акціонерним товариством, на отримання частини майна акціонерного товариства у разі його ліквідації та інші права. *Привілейовані акції* надають їх власникам переважні щодо власників простих акцій, права на отримання частини прибутку акціонерного товариства

у вигляді дивідендів та на отримання частини майна акціонерного товариства у разі його ліквідації, а також надають права на участь в управлінні акціонерним товариством у випадках, передбачених статутом і законодавством, яке регулює питання створення, діяльності та припинення акціонерних товариств. Реєстрацію випуску акцій здійснює Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку України.

Закон України «Про акціонерні товариства» визначає, що акціонерні товариства за типом поділяються на *публічні акціонерні товариства та приватні акціонерні товариства*. Кількісний склад акціонерів приватного акціонерного товариства не може перевищувати 100 акціонерів. *Публічне акціонерне товариство* може здійснювати публічне та приватне розміщення акцій. *Приватне акціонерне товариство* може здійснювати тільки приватне розміщення акцій. У разі прийняття загальними зборами приватного акціонерного товариства рішення про здійснення публічного розміщення акцій до статуту товариства вносяться відповідні зміни, у тому числі про зміну типу товариства — з приватного на публічне. При цьому зміна типу товариства з приватного на публічне або з публічного на приватне не є його перетворенням.

Акціонерне товариство може бути створене однією особою чи може складатися з однієї особи у разі придбання одним акціонером усіх акцій товариства. Акціонери публічного акціонерного товариства можуть відчувувати належні їм акції без згоди інших акціонерів та товариства. Статутом приватного акціонерного товариства може бути передбачено переважне право його акціонерів та самого товариства на придбання акцій цього товариства, що пропонуються їх власником до продажу третій особі. Акціонери приватного акціонерного товариства мають переважне право на придбання акцій, що продаються іншими акціонерами цього товариства, за ціною та на умовах, запропонованих акціонером третій особі, пропорційно кількості акцій, що належать кожному з них.

Засновниками акціонерного товариства визнаються держава в особі органу, уповноваженого управляти державним майном, територіальна громада в особі органу, уповноваженого управляти комунальним майном, а також фізичні або юридичні особи, що прийняли рішення про його заснування.

Засновниками акціонерного товариства можуть бути одна, дві чи більше осіб. Засновниками може укладатися засновницький договір, у якому визначаються порядок провадження спільної діяльності щодо створення акціонерного товариства, кількість, тип і клас акцій, що підлягають придбанню кожним засновником, номінальна вартість і вартість придбання цих акцій, строк і форма оплати вартості акцій, строк дії договору. Для створення акціонерного товариства засновники повинні провести закрите (приватне) розміщення його акцій, установчі збори та здійснити державну реєстрацію акціонерного товариства. Засновницький договір не є установчим документом товариства і діє до дати реєстрації Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку звіту про результати закритого (приватного) розміщення акцій. Засновницький договір укладається в письмовій формі. Якщо товариство створюється за участю фізичних осіб, їх підписи на засновницькому договорі підлягають нотаріальному посвідченню. У разі заснування товариства однією особою засновницький договір не укладається.

У ст. 140 Цивільного кодексу України визначено, що *товариством з обмеженою відповідальністю* є засноване одним або кількома особами товариство, статутний капітал якого поділений на частки, розмір яких встановлюється статутом. Учасники товариства з обмеженою відповідальністю не відповідають за його зобов'язаннями і несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, у межах вартості своїх вкладів. Учасники товариства, які не повністю внесли вклади, несуть солідарну відповідальність за його зобов'язаннями у межах вартості невнесеної частини вкладу кожного з учасників.

Максимальна кількість учасників сільськогосподарського товариства з обмеженою відповідальністю (СТОВ) може досягати 10 осіб. При перевищенні цієї кількості СТОВ підлягає перетворенню на акціонерне товариство протягом одного року, а зі спливом цього строку — ліквідації у судовому порядку, якщо кількість його учасників не зменшиться до встановленої межі. Особа може бути учасником лише одного СТОВ, яке має одного учасника. Учасники товариства несуть відповідальність у межах їх вкладів. Учасники товариства, які не повністю внесли вклади, несуть солідарну відповідальність за його зобов'язаннями у межах вартості невнесеної частини вкладу кожного з

учасників. Установчим документом СТОВ є статут. До моменту реєстрації товариства з обмеженою відповідальністю кожен з учасників зобов'язаний внести до статутного капіталу не менше 50 відсотків вказаного в установчих документах вкладу. Учаснику товариства з обмеженою відповідальністю, який повністю вніс свій вклад, видається свідоцтво товариства.

Учасник сільськогосподарського товариства з обмеженою відповідальністю має право продати чи іншим чином відступити свою частку або її частину в статутному капіталі одному або кільком учасникам цього товариства. Відчуження учасником СТОВ своєї частки (її частини) третім особам допускається, якщо інше не встановлено статутом товариства. Учасники товариства користуються переважним правом купівлі частки (її частини) учасника пропорційно до розмірів своїх часток, якщо статутом товариства чи домовленістю між учасниками не встановлений інший порядок здійснення цього права. Якщо учасники товариства не скористаються своїм переважним правом протягом місяця з дня повідомлення про намір учасника продати частку або протягом іншого строку, встановленого статутом товариства чи домовленістю між його учасниками, частка учасника може бути відчужена третій особі.

Сільськогосподарське акціонерне товариство може бути створене юридичними та фізичними особами. Якщо акціонерне товариство створюється кількома особами, вони укладають між собою договір, який визначає порядок здійснення ними спільної діяльності щодо створення товариства. Цей договір не є установчим документом товариства. Договір про створення САТ укладається в письмовій формі, а якщо товариство створюється фізичними особами, договір підлягає нотаріальному посвідченню.

Особи, що створюють сільськогосподарське акціонерне товариство, несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями, що виникли до державної реєстрації товариства. Акціонерне товариство відповідає за зобов'язаннями учасників, пов'язаними з його створенням, лише у разі наступного схвалення їх дій загальними зборами акціонерів. Акціонерне товариство може бути створене однією особою чи може складатися з однієї особи у разі придбання одним акціонером усіх акцій товариства. Відомості про це підлягають реєстрації і опуб-

лікуванню.

Сільськогосподарське товариство набуває статусу юридичної особи з дня його державної реєстрації. Відповідно до ч. 1 ст. 4 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» від 15 травня 2003 р. № 755 державною реєстрацією є засвідчення факту створення або припинення юридичної особи а також вчинення інших реєстраційних дій шляхом внесення відповідних записів до Єдиного державного реєстру.

Сільськогосподарське товариство може відкривати рахунки в банках, а також укладати договори та інші угоди лише після державної реєстрації. Угоди, укладені засновниками товариства до дня його реєстрації, визнаються такими, що укладені з товариством, тільки за умови їх подальшого схвалення товариством у порядку, визначеному законом та установчими документами. Сільськогосподарські товариства можуть набувати майнових та особистих немайнових прав, вступати в зобов'язання, виступати в суді від свого імені. Зміни, які сталися в установчих документах товариства і які вносяться до державного реєстру, підлягають державній реєстрації за тими самими правилами, що встановлені для державної реєстрації товариства. Товариство зобов'язане у п'ятиденний строк повідомити орган, що провів реєстрацію, про зміни, які сталися в установчих документах, для внесення необхідних змін до державного реєстру.

В Україні облік сільськогосподарських товариств здійснюється в декількох реєстрах: Єдиному державному реєстрі, що створюється і ведеться спеціально уповноваженим органом з питань державної реєстрації і Єдиному державному реєстрі підприємств та організацій України, який ведеться Державним комітетом статистики України.

Учасники сільськогосподарського товариства мають право у порядку, встановленому установчим документом товариства та законом:

- брати участь в управлінні товариством у порядку, визначеному в установчому документі, крім випадків, встановлених законом;
- брати участь у розподілі прибутку товариства і одержувати його частину (дивіденди);
- вийти у встановленому порядку з товариства;

- здійснити відчуження часток у статутному (складеному) капіталі товариства, цінних паперів, що засвідчують участь у товаристві, у порядку, встановленому законом;

- одержувати інформацію про діяльність товариства у порядку, встановленому установчим документом.

Учасники господарського товариства можуть також мати інші права, встановлені установчим документом товариства та законом.

Учасники сільськогосподарського товариства зобов'язані:

- додержуватися установчого документа товариства та виконувати рішення загальних зборів;

- виконувати свої зобов'язання перед товариством, у тому числі ті, що пов'язані з майновою участю, а також робити вклади (оплачувати акції) у розмірі, в порядку та засобами, що передбачені установчим документом;

- не розголошувати комерційну таємницю та конфіденційну інформацію про діяльність товариства.

Учасники сільськогосподарського товариства можуть також мати інші обов'язки, встановлені установчим документом товариства.

5. Сільськогосподарський кооператив як суб'єкт господарювання в АПК

Діяльність сільськогосподарських кооперативів регулюється Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17 липня 1997 р. Кооперативи створюються і здійснюють свою діяльність за такими принципами: добровільність членства фізичних і юридичних осіб в кооперативі та безперешкодний вихід з нього; обов'язкова трудова участь членів у діяльності виробничого кооперативу; обов'язкова участь членів у господарській діяльності обслуговуючого кооперативу; відкритість і доступність членства для тих, хто визнає статут кооперативу, бажає користуватися послугами цього кооперативу та у разі потреби погоджується брати участь у фінансуванні його на умовах, встановлених статутом кооперативу; демократичний характер управління, рівні права у прийнятті рішень за правилом «один член кооперативу — один голос»; обмеження виплат часток доходу на паї; розподіл доходу між членами кооперативу відповідно до їх участі в діяльності кооперативу; контроль членів кооперативу за його роботою в

порядку, передбаченому статутом цього кооперативу (ст. 3 вищезазначеного Закону).

Згідно із Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію», **сільськогосподарський кооператив** — це юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, що є сільськогосподарськими товаровиробниками на засадах добровільного членства та об'єднання майнових пайових внесків для спільної виробничої діяльності в сільському господарстві та обслуговування переважно членів кооперативу (ст. 1). Це визначення включає такі важливі ознаки сільськогосподарського кооперативу, як добровільність об'єднання; членський характер відносин; пайовий характер майна кооперативу; участь у спільній сільськогосподарській діяльності; обслуговування потреб переважно членів кооперативу.

Слід звернути увагу, що в такі кооперативи можуть об'єднуватися лише сільськогосподарські товаровиробники, якими за законом визнаються фізичні або юридичні особи незалежно від форми власності та господарювання, в якій валовий дохід, отриманий від операцій з реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки, за наявності сільськогосподарських угідь (ріллі, сіножатей, пасовищ і багаторічних насаджень тощо) та/або поголів'я сільськогосподарських тварин у власності, користуванні, в тому числі й на умовах оренди, за попередній звітний (податковий) рік перевищує 75 відсотків загальної суми валовою доходу (ст. 1). Ці обмеження не поширюються на осіб, які ведуть особисте селянське господарство.

За цілями, завданнями і характером діяльності кооперативи поділяються на виробничі та обслуговуючі.

Виробничі кооперативи здійснюють господарську діяльність на засадах підприємництва з метою отримання доходу.

Обслуговуючі кооперативи спрямовують свою діяльність на обслуговування сільськогосподарського та іншого виробництва учасників кооперації.

Залежно від виду діяльності вони поділяються на переробні, заготівельно-збутові, постачальницькі, сервісні та інші.

Обслуговуючі кооперативи створюються для надання комплексу послуг, пов'язаних з виробництвом, переробкою, збутом продукції рослинництва, тваринництва, лісівництва і рибництва.

Обслуговуючі кооперативи, здійснюючи обслуговування членів кооперативу, не ставлять за мету отримання прибутку.

Статут кооперативу є основним правовим документом, що регулює його діяльність. Він приймається засновниками на установчих зборах, зміни та доповнення до нього вносяться загальними зборами членів кооперативу. Повідомлення про зміни та доповнення до статуту надсилаються до органу, що зареєстрував кооператив, у тижневий термін з часу їх внесення.

Основними правами членів кооперативу є:

- участь в управлінні справами кооперативу, право голосу на загальних зборах кооперативу, право обирати і бути обраним в органи управління кооперативом. Для членів кооперативу - юридичних осіб ці права реалізуються їх повноважними представниками;
- користування послугами кооперативу;
- одержання кооперативних виплат - частини доходу кооперативу, що підлягає розподілу між його членами;
- одержання частки доходу на пай (додатковий пай);
- одержання паю в разі виходу з кооперативу в порядку і термін, визначені статутом кооперативу.

Основними обов'язками членів кооперативу є: дотримання статуту та виконання рішень загальних зборів і правління кооперативу.

Статутом кооперативу може бути передбачено додаткові права та обов'язки членів кооперативу.

Вищим органом управління кооперативу є загальні збори. До органів управління належить правління кооперативу. У разі потреби кооператив наймає виконавчого директора, утворює спостережну раду.

Для підготовки окремих питань загальні збори, а в період між ними - правління кооперативу або спостережна рада можуть утворювати спеціальні комісії з членів кооперативу із залученням як консультантів найманих працівників.

Кооператив є власником будівель, споруд, грошей, майнових внесків його членів, виготовленої ним продукції, доходів, одержаних від її реалізації та іншої діяльності, передбаченої статутом кооперативу, а також іншого майна, придбаного на підставах, не заборонених

законом.

Право власності на землю може набуватися кооперативом шляхом внесення до пайового фонду земельних ділянок його засновниками та членами, а також придбання земельних ділянок за договорами купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами відповідно до Земельного кодексу України.

Кооператив відповідає за своїми зобов'язаннями всім належним йому майном. Члени кооперативу відповідають за зобов'язаннями кооперативу тільки в межах пайового майнового внеску.

Доход кооперативу (об'єднання) формується з надходжень від господарської діяльності після покриття матеріальних і прирівняних до них витрат та витрат на оплату праці найманого персоналу.

6. Державне сільськогосподарське підприємство як суб'єкт господарювання в АПК

Державне сільськогосподарське підприємство являє собою підприємство, яке не є власником закріпленого за ним майна. Воно перебуває в державній власності і надається йому на праві повного господарського відання або оперативного управління не тільки для виробництва найважливіших видів сільськогосподарської продукції, а й спеціальних видів рослин, наприклад, для потреб медичної, парфумерної та інших галузей народного господарства.

Державне сільськогосподарське підприємство — це заснований на державній власності самостійний статутний суб'єкт господарювання, який має статус юридичної особи публічного права і здійснює виробничу (виробляє продукти харчування, продовольство та сировину рослинного і тваринного походження) та підприємницьку діяльність з метою одержання відповідного прибутку (доходу). Таке підприємство має самостійний баланс, поточний та інші рахунки в установах банків, печатку зі своїм найменуванням.

Державні сільськогосподарські підприємства залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного капіталу поділяються на унітарні та корпоративні.

Зі змісту ст. 73 Господарського кодексу України можна зробити висновок, що *державне унітарне сільськогосподарське підприємство* створюється компетентним органом державної влади в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини державної власності, як правило, без поділу її на частки, і входить до сфери управління цього

органу. Воно також може бути створене внаслідок адміністративного поділу іншого підприємства відповідно до антимонопольного законодавства України. Створення державного унітарного сільськогосподарського підприємства шляхом відокремлення здійснюється зі збереженням за новими підприємствами взаємних зобов'язань та укладених договорів з іншими суб'єктами господарювання.

Державне унітарне сільськогосподарське підприємство згідно з ч. 7 ст. 74 Господарського кодексу України може бути перетворене у випадках та порядку, передбачених чинним законодавством, на **корпоративзоване підприємство (державне акціонерне товариство)**. Особливості діяльності таких державних акціонерних товариств, якими є ДАК «Хліб України» та НАК «Укragenrolіzing», визначаються їх статутами. Управління корпоративними правами цих акціонерних компаній здійснює Кабінет Міністрів України відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про управління корпоративними правами держави в агропромисловому комплексі» від 25 жовтня 2006 р. № 1473.

Спеціального закону про державні сільськогосподарські підприємства досі не прийнято.

Обсяг прав та обов'язків державних сільськогосподарських підприємств залежить, передусім, від правового режиму майна, закріпленого за ними. Так, майно державного унітарного сільськогосподарського підприємства перебуває в державній власності й закріплюється за ним на праві господарського відання.

На сьогодні до державних унітарних сільськогосподарських підприємств належать: машино-випробувальні станції, дослідні заводи сільськогосподарського машинобудування, насінницькі та племінні заводи й підприємства, кінні заводи, іподроми, державні заводські конюшні, селекційно-гібридні центри, дослідно-селекційні станції, сортовипробувальні станції, звірорадгоспи, тваринницькі комплекси, птахофабрики, парниково-тепличні комбінати, підприємства з відтворення цінних та анадромних видів риби (рибокомбінати, рибоводно-меліоративні станції, нерестововиросні господарства), підприємства, які вирощують ефіроолійні та лікарські рослини і культури, що містять наркотичні та отруйні речовини, а також підсобні господарства несільськогосподарських державних (комунальних) підприємств, які мають відокремлене майно і наділені правами юридичної особи.

На сьогодні в Україні не існує сільськогосподарських казенних підприємств (хоча теоретично зберігається можливість їх створення). Таким чином, державне унітарне сільськогосподарське підприємство є суб'єктом підприємницької діяльності, діє на основі статуту та на засадах господарської автономії, самофінансування, комерційного розрахунку і несе відповідальність за наслідки своєї діяльності усім належним йому на праві господарського відання майном.

Виходячи із правосуб'єктності державного сільськогосподарського підприємства, воно має на праві господарського відання майно та на праві постійного користування земельні ділянки, на яких здійснює сільськогосподарську діяльність. Майно державного сільськогосподарського підприємства закріплюється за ним на праві господарського відання. Статутний фонд державного підприємства утворюється уповноваженим органом, до сфери управління якого воно входить, до реєстрації цього підприємства як суб'єкта господарювання.

Державні сільськогосподарські підприємства не мають права передавати безоплатно закріплене за ним майно іншим підприємствам, організаціям, установам і громадянам, крім випадків, передбачених законодавством; відчужувати, віддавати в заставу майнові об'єкти, що належать до основних засобів, закріплених за підприємством. Відповідно до свого правового становища державні унітарні комерційні сільськогосподарські підприємства можуть створювати дочірні підприємства здавати в оренду цілісні майнові комплекси структурних підрозділів підприємство може лише за згодою органу державної виконавчої влади, до сфери управління якого воно належить. Державні сільськогосподарські підприємства формують виробничі програми, визначають перспективи свого економічного і соціального розвитку, вибирають постачальників і споживачів з урахуванням доведених до них в установленому порядку державних замовлень і державних контрактів. Прийняття і виконання таких замовлень і контрактів для державного підприємства є обов'язковим.

Правовою основою для здійснення господарської діяльності державними сільськогосподарськими підприємствами є статут підприємства та чинне законодавство, яке регламентує його діяльність. Державне сільськогосподарське підприємство зобов'язане приймати та виконувати доведені до нього в установленому законодавством порядку державні замовлення, враховувати їх при формуванні виробничої програми, визначенні перспектив свого економічного і соціального

розвитку та виборі контрагентів, а також складати і виконувати річний та з поквартальною розбивкою фінансовий план на кожен наступний рік.

Керівництво державним сільськогосподарським підприємством здійснює його директор — переможець конкурсного відбору, який здійснює поточне керівництво підприємством, організовує його виробничо-господарську, соціально-побутову та іншу діяльність, забезпечує виконання завдань підприємства, передбачених законодавством, статутом підприємства та контрактом. Керівник зобов'язується забезпечити виконання показників ефективності використання державного майна і прибутку, а також майнового стану підприємства.

7. Особливості припинення сільськогосподарських підприємств

За характером волевиявлення припинення буває двох видів: добровільне або примусове. *Добровільне* припинення відбувається за рішенням власників сільськогосподарських підприємств або уповноважених ними осіб чи правонаступників. Для цього достатньо зазначеним особам проявити ініціативу.

Примусовим є припинення, рішення про яке прийняв вищестоячий за галузевим підпорядкуванням державний орган, або орган місцевого самоврядування (щодо державних і комунальних сільськогосподарських підприємств), спеціальний центральний орган державної виконавчої влади або відповідний судовий орган. Спеціальним центральним органом державної виконавчої влади є Міністерство аграрної політики та продовольства України. Державними органами з аналогічними повноваженнями є також Державний комітет рибного господарства України, Фонд держмайна України та ін.

Рішення окремих державних органів щодо припинення підприємства, наприклад, Антимонопольного комітету України, потребує дублювання відповідним рішенням суду. Підставами для постановлення судового рішення щодо припинення підприємства є: 1) визнання недійсним запису про проведення державної реєстрації через порушення закону, допущені при створенні підприємства, які не можна усунути; 2) провадження підприємством діяльності, що суперечить установчим документам, або такої, що заборонена законом; 3) невідповідність мінімального розміру статутного фонду підприємства вимогам закону; 4) неподання протягом року органам державної подат-

кової служби податкових декларацій, документів фінансової звітності відповідно до закону; 5) наявність в Єдиному державному реєстрі запису про відсутність підприємства за вказаним його місцезнаходженням. Нарешті, виключно на підставі судового вердикту здійснюється процедура банкрутства сільськогосподарських підприємств.

Підсумовуючи сказане, можна узагальнити підстави добровільного припинення сільськогосподарського підприємства, якими є:

- ініціатива власника (власників);
- закінчення строку, на який створювалося підприємство;
- досягнення мети, для якої створювалося підприємство.

Так само можна визначити й підстави примусового припинення сільськогосподарського підприємства:

- порушення антимонопольного законодавства;
- прийняття рішення про приватизацію;
- визнання підприємства банкрутом;
- скасування державної реєстрації.

Припинення може відбуватися з *правонаступництвом* (злиття, приєднання, поділ, перетворення) або *без правонаступництва* (ліквідація). Слід зазначити, що злиття, приєднання і поділ сільськогосподарських підприємств не мають значних відмінностей від підприємств у інших сферах економіки. Специфіка, належна суб'єктам аграрного права, проявляється при перетворенні сільськогосподарських підприємств. Нагадаємо, що *перетворення* — це зміна організаційно-правової форми підприємства, при якій до нового підприємства переходять усе майно, усі права та обов'язки попереднього сільськогосподарського підприємства.

Указом Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 р. перетворення колективних сільськогосподарських підприємств (КСП) здійснювалося шляхом паювання їхнього майна та створення на їх основі приватних підприємств, фермерських господарств, господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів та інших суб'єктів господарювання, заснованих на приватній власності. При цьому процес розпаювання супроводжувався запровадженням обов'язкового укладання новоствореними підприємствами договорів оренди земельної частки (паю) та майнового паю з їх власниками, тобто створення приватних сільськогосподарських підприємств на орендній основі.

Існують також особливості припинення сільськогосподарських підприємств шляхом *банкрутства*. Ці особливості виокремлено у ст. 44 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 14 травня 1992 р. (у редакції Закону від 30 червня 1999 р. № 784-XIV).

1. У разі продажу об'єктів нерухомості, які використовуються для цілей сільськогосподарського виробництва та є у власності сільськогосподарського підприємства, що визнане банкрутом, за інших рівних умов переважне право на придбання зазначених об'єктів належить сільськогосподарським підприємствам і фермерським господарствам, розташованим у даній місцевості. Такий підхід є результатом реалізації загального правила цільового й раціонального використання майна сільськогосподарського призначення. Справа в тому, що жоден з учасників торгів з приводу продажу майна аграрного підприємства-банкрута, не може ефективніше, ніж сільськогосподарські товаровиробники, використати таке майно.

2. У разі ліквідації сільськогосподарського підприємства у зв'язку з визнанням його банкрутом рішення щодо земельних ділянок, які є у власності такого підприємства, надані йому в постійне чи тимчасове користування, у тому числі на умовах оренди, приймається відповідно до Земельного кодексу України. Так, п. г) ст. 141 ЗК України підставою примусового припинення прав на земельну ділянку передбачає примусове звернення стягнень на земельну ділянку за зобов'язаннями її власника. Така земельна ділянка підлягає продажу на земельних торгах, що проводяться у формі аукціону. Звернення стягнення на земельні ділянки, призначені для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, допускається у випадках, коли у власників таких ділянок відсутнє інше майно, на яке може бути звернене стягнення, якщо інше не запропоновано власником земельної ділянки.

3. При введенні процедури розпорядження майном боржника аналіз фінансового становища сільськогосподарського підприємства повинен здійснюватися з урахуванням сезонності сільськогосподарського виробництва та його залежності від природнокліматичних умов, а також можливості задоволення вимог кредиторів за рахунок доходів, які можуть бути одержані сільськогосподарським підприємством після закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт. Згадаємо, що розпорядження майном боржника — це система заходів

щодо нагляду та контролю за управлінням та розпорядженням майном боржника з метою забезпечення збереження та ефективного використання майнових активів боржника та проведення аналізу його фінансового становища. Розпорядником майна виступає фізична особа, на яку покладаються повноваження щодо нагляду та контролю за управлінням та розпорядженням майном боржника на період провадження у справі про банкрутство. Таким чином, проведення найпростіших аналітичних розрахунків, здійснення яких належить до завдань розпорядника майном, показує, що сезонність грає у товарності сільськогосподарської продукції, особливо рослинницької, найважливішу роль. Товарність прямо пов'язана з можливістю одержувати додаткові доходи. Такий порядок дає шанс не тільки погасити заборгованість, а й зберегти майновий комплекс підприємства-банкрута.

4. Наступною особливістю є те, що рішення про звернення з клопотанням до господарського суду про санацію сільськогосподарських підприємств приймається комітетом кредиторів за участю представника органу місцевого самоврядування відповідної територіальної громади. Така процесуальна особливість пояснюється необхідністю представництва суспільних інтересів у збереженні функціонуючого сільськогосподарського підприємства на території села. У переважній більшості сільських населених пунктів будь-яке крупне сільськогосподарське підприємство є «містоутворюючим», ліквідація якого має несприятливі соціально-економічні наслідки. Це, насамперед, зменшення фіскальних надходжень до бюджету відповідної сільської громади, підвищення рівня безробіття сільського населення, зростання рівня злочинності, погіршення матеріальної підтримки соціальної інфраструктури села тощо. Усе разом це висуває завдання збереження діючих сільськогосподарських підприємств на території кожної з сільських рад для підтримання балансу приватних, суспільних і державних інтересів.

5. Санація сільськогосподарського підприємства вводиться на строк до закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт з урахуванням часу, необхідного для реалізації виробленої (виробленої, виробленої та переробленої) сільськогосподарської продукції. Санацією є система заходів, що здійснюються під час провадження у справі про банкрутство з метою: 1) запобігання визнанню боржника банкрутом та його ліквідації; 2) оздоровлення фінансово-господарського становища боржника; 3) задоволення в повному обсязі

або частково вимог кредиторів шляхом кредитування, реструктуризації підприємства, боргів і капіталу та (або) зміну організаційно-правової та виробничої структури боржника. Наведена особливість є логічним продовженням критерію сезонності робіт і свідчить про реальну можливість за рахунок відстрочення процедури санації до моменту одержання найбільших грошових надходжень від реалізації продукції припинити процедуру банкрутства взагалі. Ще однією особливістю є те, що строк санації не може перевищувати п'ятнадцяти місяців. Це при тому, що для підприємств іншої галузевої належності санація вводиться на строк не більше дванадцяти місяців.

6. Нарешті, якщо протягом строку санації погіршилося фінансове становище сільськогосподарського підприємства у зв'язку зі стихійним лихом, з епізоотіями та іншими несприятливими умовами, загальний строк санації, вказаний вище, може бути продовжений на один рік. Для всіх несільськогосподарських підприємств існує правило, що за клопотанням комітету кредиторів чи керуючого санацією або інвесторів цей строк може бути продовжено ще до шести місяців або скорочено. Таким чином, максимально можливим для сільськогосподарських підприємств є строк санації розміром у 2 роки й 3 місяці проти півторарічного строку для несільськогосподарських підприємств.

Поряд із наявністю нібито суттєво збільшеного для сільськогосподарських підприємств (супроти інших підприємств) строку санації слід зазначити, що для містоутворюючого підприємства існує можливість значно збільшеного строку санації. Так, за клопотанням органу місцевого самоврядування або центрального органу виконавчої влади, які є учасниками провадження у справі про банкрутство, за умови укладення ними договору поруки за зобов'язаннями боржника, строк процедури санації містоутворюючого підприємства може бути продовжений господарським судом до десяти років. Боржник і його поручитель в цьому разі зобов'язані розрахуватися з кредиторами протягом трьох років. Щодо сільськогосподарських підприємств, які фактично виступають «містоутворюючими» підприємствами для села, такі преференції не передбачені.

Окремо чинне законодавство визначає особливості **банкрутства фермерського господарства**, які виокремлює ст. 50 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його

банкрутом». Аналіз положень зазначеної статті дає змогу дійти висновку про існування специфічного механізму захисту фермерських господарств від банкрутства порівняно з іншими формами підприємств, зокрема й сільськогосподарських. Наприклад, підставою для визнання будь-якого підприємства банкрутом є неспроможність виконати свої грошові зобов'язання перед кредиторами протягом трьох місяців після настання встановленого строку їх сплати, тоді як для фермерського господарства підставою є його неспроможність задовольнити вимоги кредиторів протягом шести місяців після закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт.

Заява про порушення справи про банкрутство подається підприємством-боржником будь-якої галузевої належності у письмовій формі і підписується керівником боржника чи іншою уповноваженою особою. Заява фермерського господарства також підписується його головою, але потребує наявності письмової згоди всіх членів фермерського господарства.

До заяви голови фермерського господарства про порушення справи про банкрутство, крім загальнообов'язкових для процедури банкрутства документів, додаються документи, які містять відомості: 1) про склад і вартість майна фермерського господарства; 2) про склад і вартість майна, яке належить членам фермерського господарства на праві власності; 3) про розмір доходів, які можуть бути одержані фермерським господарством після закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт.

За загальним правилом, розпорядник майна призначається на строк не більше шести місяців. У той самий час для фермерського господарства процедура розпорядження майном вводиться на строк закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт з урахуванням часу, необхідного для реалізації виробленої сільськогосподарської продукції. Зазначений строк не може перевищувати п'ятнадцяти місяців. У разі якщо після введення процедури розпорядження майном погіршилося фінансове становище фермерського господарства у зв'язку зі стихійним лихом, епізоотіями та іншими несприятливими умовами, строк процедури розпорядження майном може бути продовжено на один рік. Таке положення існує лише для фермерського господарства.

Інші підприємства, включаючи сільськогосподарські, таких привілеїв не мають.

Відповідно до ч. 3 ст. 13 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» розпорядником майна може бути призначено лише таку особу, яка має ліцензію арбітражного керуючого. Для здійснення процедури розпорядження майном фермерського господарства господарським судом призначається розпорядник майна, який може й не мати ліцензії розпорядника майна. Закон навіть надає можливість здійснювати повноваження розпорядника майна голові фермерського господарства за погодженням з призначеним розпорядником майна.

За загальним правилом продаж будь-якого майна банкрута здійснюється на відкритих торгах і лише у разі надходження двох і більше пропозицій щодо придбання майна банкрута ліквідатор проводить конкурс (аукціон). Щодо нерухомого майна, включеного до ліквідаційної маси фермерського господарства, діє вимога продажу тільки за конкурсом, обов'язковими умовами якого є збереження цільового призначення сільськогосподарських об'єктів, що продаються. Така вимога є логічним продовженням застосування правила цільового і раціонального використання майна сільськогосподарського призначення.

Важливою відмінністю є також те, що господарський суд направляє копію постанови про визнання фермерського господарства банкрутом не лише до органу, який здійснив його державну реєстрацію, а й до органу місцевого самоврядування за місцезнаходженням фермерського господарства.

Слід зазначити, що держава здійснює відповідні заходи щодо запобігання неплатоспроможності та банкрутству державних сільськогосподарських підприємств, надаючи при цьому пріоритет саме правовим заходам. Так, наказом Мінагрополітики України «Про деякі заходи запобігання банкрутству підприємств, установ, організацій, що належать до сфери управління Міністерства аграрної політики України» від 28 березня 2007 р. № 222 зобов'язано Департамент правової та законопроектної роботи здійснити такі заходи: взяти під контроль розрахунки за договорами, сума яких перевищує сто мінімальних розмірів заробітної плати; забезпечити реєстрацію зазначеної категорії договорів згідно з додатком до наказу; організувати моніторинг договірної роботи підприємств; здійснювати узагальнення практики та доцільності укладання відповідних договорів.

Завдання до самостійної роботи студентів

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. Дайте відповіді на поставлені запитання:

1. Визначте поняття суб'єктів аграрного права.
2. Які критерії їх класифікації ви знаєте?
3. Охарактеризуйте особисте селянське господарство як суб'єкт господарювання в АПК.
4. Дайте визначення та вкажіть ознаки державного сільськогосподарського підприємства
5. Визначте основні принципи фермерської діяльності в Україні.
6. Розкрийте поняття «право членства» в сільськогосподарських кооперативах.
7. Чи можна вважати суб'єктом аграрного права сільськогосподарське товариство?

Завдання 2. Побудуйте структурно-логічну схему на тему «Система суб'єктів аграрного права».

Завдання 3.

Продовжте роботу над складанням словника основних понять законодавства та права агропромислового комплексу.

Поняття	Визначення
Суб'єкти аграрного права Особисте селянське господарство Фермерське господарство Господарські товариства Сільськогосподарський кооператив Державне сільськогосподарське підприємство	

Завдання 4. Розв'яжіть тестові завдання:

1. До фізичних осіб — суб'єктів аграрного права належать:
- а) члени особистих селянських господарств;
  - б) бджолярі-пасічники;
  - в) члени фермерського господарства;

г) суб'єкти насінництва і розсадництва.

2. Юридичними особами - суб'єктами аграрного права:

а) сільськогосподарські підприємства які здійснюють виробництво, переробку й реалізацію сільськогосподарської продукції;

б) установи, які здійснюють функції організаційно-управлінського забезпечення аграрної політики;

в) особисті селянські господарства;

г) організації які здійснюють функції матеріально-технічного забезпечення аграрної політики.

3. Залежно від форм власності в Україні виділяють сільськогосподарські підприємства:

а) приватне підприємство;

б) комунальне;

в) державне підприємство;

г) корпоративне.

4. Унітарне сільськогосподарське підприємство створюється

а) одним засновником;

б) трудовим колективом;

в) кількома засновниками;

г) державою.

5. За своєю правовою природою фермерське господарство є:

а) корпоративним сільськогосподарським підприємством;

б) приватним сільськогосподарським підприємством;

в) державним сільськогосподарським підприємством;

г) може бути унітарним сільськогосподарським підприємством.

6. Птахоферми, які входять до складу сільськогосподарських підприємств уважаються малими, якщо вони мають:

а) до 1000 голів птиці;

б) до 700 голів птиці;

в) до 200 голів птиці;

г) до 50 голів птиці .

7. Вкажіть ознаки особистого селянського господарства:

а) суб'єктом права на ведення особистого селянського господарства є виключно юридична особа;

б) суб'єктом права на ведення особистого селянського господарства є фізична особа, у виняткових випадках - юридична;

в) суб'єктом права на ведення особистого селянського господарства є виключно фізична особа (фізичні особи) незалежно від місця проживання та громадянства;

г) ведення особистого селянського господарства не є підприємницькою діяльністю.

8. Фермерська діяльність як вид підприємництва здійснюється за такими принципами:

а) вільний вибір діяльності;

б) вільне наймання працівників;

в) повна автономія у своїй господарській діяльності;

г) залучення будь-яких матеріально-технічних, фінансових, трудових, природних та інших видів ресурсів.

9. До характерних ознак діяльності сільськогосподарських товариств належать:

а) обов'язковість особистої трудової участі акціонерів;

б) право випускати цінні папери;

в) діяльність сільськогосподарських товариств не є підприємницькою ;

г) наявність статутного капіталу.

10. За характером волевиявлення припинення суб'єктів аграрного господарювання буває:

а) добровільне;

б) автономне;

в) примусове;

г) колегіальне.

Завдання 5. Складіть анотації для зазначених наукових статей:

1. Майовець Є. Й. Особисті селянські господарства в механізмі аграрного підприємництва України / Майовець // Вісн. Львів. ун-ту. Серія економічна. – 2007. – Вип. 37 (2). – С. 4–7.

2. Селіхов Д.А. Правове регулювання господарської діяльності індивідуального селянського (фермерського) господарства в Україні в умовах реформ 1861-1906 рр. // Проблеми законності. Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Випуск 34.- Харків, 1998.- С. 29-35.

3. Терещенко К. Окремі питання корпоративного шантажу або «гримейлу» в системі корпоративних відносин / К.Терещенко // Підприємство, господарство і право. – 2011. – №7. – С.83-86.

4. Шимечко Г.І. Агротуризм як чинник активізації сільськогосподарського виробництва / Г.І.Шимечко // Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З.Гжицького. – №3(38). – Львів, 2008. – С. 402-407.

Завдання 6. Розв'яжіть задачі:

1. Голова фермерського господарства Красножон отримав кредит у банку під заставу фермерського господарства як цілого майнового комплексу. Маслянко та Сипченко, які працюють у цьому фермерському господарстві за трудовим договором заявили, що Красножон порушив їх права, бо згоди на отримання кредиту під заставу фермерського господарства вони не давали. Проаналізуйте ситуацію. Чи правомірними є дії голови фермерського господарства?

2. Адамчук звернувся до споживчого товариства «Добробут» з вимогою сплатити йому борг за поставку агрохімікатів колективному сільськогосподарському підприємству «Пролісок», яке є членом зазначеного споживчого товариства. Дайте юридичну оцінку діям Адамчука. Якими нормативно-правовими актами потрібно керуватись у даній ситуації? Хто зобов'язаний сплатити борг за поставку агрохімікатів. Відповідь обґрунтуйте.

Рекомендована література

1. Грушинський Я.М. / Сутність інвестиційних правовідносин у сільському господарстві / Я.М. Грушинський // Держава і право. — 2009. — Вип. 46. — С. 444-449.
2. Корнієнко Г.С. Правові проблеми фінансового забезпечення фермерства в умовах ринку / Г.С. Корнієнко // Підприємництво, господарство і право. — 2001. — №6. — С.61-64.
3. Курило В.І. Організаційно-правові аспекти схоронності майна сільськогосподарських підприємств. Монографія – К.: НАУУ, 2005. – 92 с.
4. Майовець Є. Й. Аграрне підприємництво в Україні: Монографія. – Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 428 с.
5. Майовець Є. Й. Особисті селянські господарства в механізмі аграрного підприємництва України / Є. Майовець // Вісн. Львів. ун-ту. Серія економічна. – 2007. – Вип. 37 (2). – С. 4–7.
6. Науково-практичний коментар до Закону України «Про особисте селянське господарство» / за ред.. В.В. Носіка. – К.: Кондор, 2004. – 252с.
7. Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / Кам'янець-Подільський держ. ун-т. — Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2004. — 436с.
8. Селіхов Д.А. Правове регулювання господарської діяльності індивідуального селянського (фермерського) господарства в Україні в умовах реформ 1861-1906 рр./Д. Селіхов // Проблеми законності. Випуск 34.- Харків, 1998.- С. 29.
9. Терещенко К. Окремі питання корпоративного шантажу або «гримейлу» в системі корпоративних відносин / К.Терещенко // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – №7. – С.83-86.
10. Шимечко Г.І. Агротуризм як чинник активізації сільськогосподарського виробництва / Г.І.Шимечко // Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З.Гжицького. – Т.10. - №3(38). – Львів, 2008. – С. 402-407.

Розділ 5

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

1. Поняття відповідальності за порушення аграрного законодавства

Сьогодення націлює юридичну науку вцілому і, зокрема, аграрне право на пошуки та закріплення у правових нормах дієвих інструментів стимуляції правомірної поведінки до відповідального виконання кожним суб'єктом відповідних правовідносин своїх суб'єктивних юридичних обов'язків. Сучасний розвиток відносин в сільському господарстві потребує більш чіткої правової регламентації юридичної відповідальності суб'єктів аграрних правовідносин.

Юридична відповідальність – термін, який широко використовується у вітчизняній юридичній науці та практиці, це одна з фундаментальних правових категорій, яка займає важливе місце в механізмі правового регулювання суспільних відносин.

В сучасній юридичній науці розглядають юридичну відповідальність переважно у двох аспектах – «негативному» (ретроспективному) та «позитивному» (перспективному).

Позитивна юридична відповідальність - сумлінне виконання своїх обов'язків перед громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей та окремою особою.

Однак, позитивна юридична відповідальність – це не механічне підкорення індивіда закону, викликане страхом перед покаранням, а добровільне виконання законів, що ґрунтується на високій правовій і політичній культурі громадянина. Тобто юридична відповідальність не може зводитися лише до державного примусу, як і державний примус до юридичної відповідальності, тому що держава на підставі чинного законодавства може не лише примушувати, а й заохочувати суб'єктів правовідносин.

Ознаками позитивної юридичної відповідальності є нерозривний зв'язок з нормами юридичної відповідальності, юридичними обов'язками, що витікають із правового статусу суб'єкта, гарантованість і забезпеченість з боку держави, схвалення дій суб'єкта чи вико-

ристання заходів заохочення, здійснення у рамках загальних правил. Це – самостійна та ініціативна діяльність у рамках правових норм і тих ідеалів, для досягнення яких видані норми.

У світовій юриспруденції домінуючою є концепція «негативної», чи ретроспективної відповідальності. Прихильники цієї концепції здебільшого розглядають відповідальність як реакцію держави на правопорушення, як державний примус, спрямований на виконання законів.

Ретроспективна юридична відповідальність - специфічні правовідносини між державою і правопорушником внаслідок державно-правового примусу, що характеризуються засудженням протиправного діяння і суб'єкта правопорушення, покладанням на останнього обов'язку перетерпіти позбавлення і несприятливі наслідки особистого, майнового, організаційного характеру за скоєне правопорушення.

Ознаки ретроспективної юридичної відповідальності: державно-правовий примус; негативна реакція держави на правопорушення і суб'єкта, що винний у його скоєнні; обов'язок правопорушника перетерпіти несприятливі наслідки за свою протиправну поведінку.

Науковці виділяють різноманітні критерії класифікації ретроспективної юридичної відповідальності. За характеристиками видів правопорушень розрізняють кримінальну, адміністративну, цивільну, дисциплінарну відповідальність, за ознаками галузевої належності розрізняють конституційну, цивільно-правову, дисциплінарну, адміністративну та кримінальну відповідальність, до зазначених видів відносять також і міжнародно-правову.

На сторінках фахових видань з'являлись цікаві погляди на підтримку абсолютно нових видів відповідальності. Так, В. І. Андрейцев зазначав, що особливу роль у реалізації та захисті прав громадян на екологічну безпеку відіграє інститут превентивної еколого-правової відповідальності. Б.В. Єрофеев акцентував увагу науковців на існуванні земельно-правової відповідальності, як спеціальної відповідальності за порушення земельного законодавства. Відносячи до такої відповідальності примусове припинення права користування земельною ділянкою, обов'язок знести власником земельної ділянки чи землекористувачем самовільно зведений об'єкт та ін.

В існуючих підручниках з аграрного права юридична відповіда-

льність за порушення аграрного законодавства розглядається як комплексний правовий інститут, складовими елементами якого є дисциплінарна і матеріальна відповідальність, майнова, адміністративна, кримінальна відповідальність за аграрно-правові порушення.

Сучасне праворозуміння намагається окрім аксіоматичних видів юридичної відповідальності виділяти нові види юридичної відповідальності залежно від того, нормами якої галузі права вони закріплюються.

О.М. Браніцький дискутує про наявність такого правового явища, як «аграрно-правова відповідальність». Термін «аграрна», на його думку, вказує на специфіку суб'єктів правовідносин, які притягуються до відповідальності, і, зокрема, на сферу діяльності цих суб'єктів. Дослідник вважає, що це дасть можливість компактно викласти всі необхідні умови, порядок притягнення і застосування санкцій при притягненні до юридичної відповідальності, а також врахувати специфіку діяльності суб'єктів аграрних правовідносин. Проте, це не означає, що у правових нормах, які будуть входити до інституту «аграрної відповідальності», повинні бути закріплені всі заходи відповідальності, в тому числі і кримінальної.

Однак, існування такого правового явища, як «аграрно-правова відповідальність» залишається дискусійним питанням, натомість переважна більшість науковців розглядають зазначене правове явище як комплексний правовий інститут.

Юридична відповідальність за порушення аграрного законодавства як комплексний інститут включає дисциплінарну та матеріальну, адміністративну, кримінальну, цивільну (майнову) відповідальність. Санкції, які передбачені згаданими галузями права, застосовуються за порушення саме аграрного законодавства. При їх реалізації втрачають своє первинне, ясно виражене галузеве забарвлення і набувають міжгалузевого, загальноправового значення.

Юридична відповідальність може наступати тільки при настанні певних підстав. Сучасна правова наука визнає дві підстави юридичної відповідальності: перша – закон як правова підстава, друга – саме правопорушення, інакше кажучи – фактична основа, яка приводить в рух всю структуру юридичної відповідальності. Такою фактичною основою є склад правопорушення. Правопорушення, які вчиняють

суб'єкти правової відповідальності, не є однорідними. Одні з них мають яскраво виражений аграрно-правовий характер, інші можуть бути одночасно порушенням правопорядку, передбаченого нормами різних галузей права. Проте, застосування різних заходів та санкцій відбувається за порушення вимог аграрного законодавства, яке враховує особливості агропромислового комплексу.

Оскільки наслідком притягнення до юридичної відповідальності за порушення аграрного законодавства є застосування до правопорушників різних за своїм характером заходів впливу (примусу) це підкреслює його комплексний характер.

Таким чином, підставою настання і притягнення до юридичної відповідальності є наявність аграрного правопорушення.

З об'єктивної сторони правопорушення, що спрямовані на порушення аграрного законодавства характеризуються як діяльністю (наприклад, внаслідок дій було забруднено ґрунт пестицидами і агрохімікатами понад допустимі норми), так і бездіяльністю.

Об'єкт зазначених правопорушень надзвичайно багатогранний, адже ним виступає правовий порядок у сільському господарстві. Правопорушення в АПК можуть бути спрямовані на порушення трудової дисципліни, заподіяння сільськогосподарським підприємствам збитків матеріального характеру тощо.

З суб'єктивного боку правопорушення в АПК можуть вчинятися як у формі умислу так і у формі необережності.

Відповідальність за порушення аграрного законодавства характеризується спеціальним суб'єктним складом, до яких належать працівники та члени сільськогосподарських підприємств усіх організаційно-правових форм, в тому числі і фермерських господарств, особи, що ведуть особисте селянське господарство.

Поряд із спеціальним суб'єктним складом відповідальність за порушення аграрного законодавства характеризується спеціальними суб'єктами, які уповноважені притягувати до правопорушників до аграрно-правової відповідальності, наприклад, посадові особи державної земельної інспекції з контролю за використанням і охороною земель, державної насінневої інспекції тощо.

Відповідальність за порушення аграрного законодавства — це комплексний міжгалузевий інститут до складу якого входять правові

норми, що закріплюють види, засоби й порядок застосування заходів за порушення в сільськогосподарському виробництві. Види й засоби відповідальності порушників норм аграрного законодавства склалися в традиційних галузях права. Вони мають міжгалузеву або загально-правову сферу дії, тому їх активно застосовують з метою охорони правопорядку в аграрному секторі економіки.

2. Дисциплінарна відповідальність осіб, зайнятих у сільськогосподарському виробництві

Дисциплінарна та матеріальна відповідальність осіб – це різновиди юридичної відповідальності, що передбачена нормами трудового права. Вона полягає у передбаченому нормами трудового права обов'язку працівника відповідати за вчинене трудове правопорушення і понести відповідні санкції.

Правовою підставою застосування юридичної відповідальності в трудовому праві є трудове правопорушення. Трудове правопорушення – це винне протиправне невиконання чи неналежне виконання трудових обов'язків суб'єктами трудових правовідносин. Вирізняють два види трудового правопорушення – **дисциплінарний проступок і трудове майнове правопорушення**. Якщо в результаті неправомірної поведінки суб'єкта трудових правовідносин було порушено трудову дисципліну, то виникає підстава для застосування дисциплінарної відповідальності, а якщо це правопорушення призвело до завдання майнової шкоди, то виникає підстава для застосування матеріальної відповідальності. Таким чином, в трудовому праві розрізняють **два види відповідальності: дисциплінарну і матеріальну**.

Виділяють такі **відмінності дисциплінарної і матеріальної відповідальності**: 1) На відміну від дисциплінарної відповідальності матеріальна має двосторонній характер, оскільки суб'єктами такої відповідальності можуть бути і працівник, і роботодавець; 2) Метою дисциплінарної відповідальності є забезпечення трудової дисципліни, а матеріальної – відшкодування завданої шкоди; 3) Доцільність застосування дисциплінарної відповідальності визначається самим роботодавцем, тому вона може бути замінена іншими заходами впливу (наприклад, зауваженням, виховними методами). Матеріальна відповідальність не може бути замінена іншими заходами, оскільки носить пра-

вовідновлюючий характер, тобто завдана шкода повинна бути відшкодована; 4) Дисциплінарна відповідальність застосовується за наявності правозастосовчого акта (наказу чи розпорядження роботодавця), а матеріальна відповідальність не завжди вимагає такого акта, оскільки майнова шкода може бути відшкодована добровільно (детальніше матеріальну відповідальність розглянемо у наступному параграфі.)

Дисциплінарна відповідальність — це обов'язок працівника відповідати перед власником або уповноваженим ним органом за скоєний ним дисциплінарний проступок і понести дисциплінарні стягнення, передбачені нормами трудового права.

Трудова дисципліна осіб, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, забезпечується створенням необхідних організаційних та економічних умов для нормальної високопродуктивної роботи, свідомим ставленням до праці, методами переконання, виховання, а також заохочення за сумлінну працю. Відповідно до законодавства України при вчиненні правопорушення до винних працівників можуть застосовуватися дисциплінарні стягнення, якщо вони передбачені статутами, інструкціями або правилами внутрішнього розпорядку цих підприємств. Аграрні трудові відносини мають певні особливості, на відміну від інших видів трудових відносин. Особливо це стосується трудових відносин фермерських господарств, сільськогосподарських кооперативів тощо. За порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосований тільки один з таких заходів стягнення: 1) догана; 2) звільнення з посади. Згідно зі ст. 147 Кодексу законів України про працю України законодавством, зокрема локальними актами підприємств, можуть бути передбачені для окремих категорій працівників й інші дисциплінарні стягнення. Наприклад, дисциплінарна відповідальність членів сільськогосподарських кооперативів, які вчинили дисциплінарний проступок, повинна передбачатися статутом і правилами внутрішнього розпорядку підприємства. Ними може бути догана, попередження про виключення з членів і виключення з членів КСП. Крім того, ч. 2 ст. 166 Цивільного кодексу України встановлено, що член сільськогосподарського кооперативу може бути виключений із кооперативу за рішенням загальних зборів у разі невиконання або неналежного виконання обов'язків, покладених на нього статутом коо-

перативу, а також в інших випадках, встановлених статутом кооперативу і законом.

Дисциплінарні стягнення до осіб, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, застосовуються органом, якому надане право прийняття на роботу (обрання, затвердження і призначення на посаду) даного працівника і настає також при порушенні працівником умов праці, якщо це не завдало матеріальної шкоди підприємству. Працівники, які обіймають виборні посади, можуть бути звільнені тільки за рішенням органу, який їх обрав, і лише з підстав, передбачених законодавством. Так, вищим органом самоврядування у сільськогосподарському підприємстві кооперативного чи корпоративного типу є загальні збори його членів або збори уповноважених, які вирішують питання про обрання його голови, а тому такий голова може бути звільнений з посади за рішенням цих органів.

Дисциплінарне стягнення застосовується власником або уповноваженим ним органом безпосередньо за виявленням проступку, але не пізніше одного місяця з дня його виявлення, не рахуючи часу звільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебування його у відпустці, і не може бути накладене пізніше шести місяців з дня вчинення проступку. До застосування дисциплінарного стягнення власник або уповноважений ним орган повинен зажадати від порушника трудової дисципліни письмових пояснень. За кожне порушення трудової дисципліни може бути застосовано лише одне дисциплінарне стягнення. У разі незгоди працівника із заходами застосування дисциплінарного стягнення він може оскаржити таке рішення у порядку, встановленому чинним законодавством.

3. Матеріальна відповідальність працівників сільськогосподарських підприємств

Матеріальна відповідальність – це обов'язок однієї сторони — працівника або роботодавця відшкодувати іншій стороні шкоду, заподіяну внаслідок винного, протиправного невиконання або неналежного виконання трудових обов'язків.

Матеріальній відповідальності властиві наступні ознаки: 1) підставою відповідальності є вчинене майнове правопорушення при виконанні трудових обов'язків; 2) передбачається нормами трудового

права; 3) спирається на державний примус, проте існує можливість й добровільного відшкодування заподіяної шкоди; 3) виражається у обов'язку особи зазнати втрат майнового характеру; 4) носить двосторонній взаємний характер (складовими частинами її є: матеріальна відповідальність працівників і матеріальна відповідальність роботодавця); 5) здійснюється за умови додержання певного процедурно-процесуального порядку.

Матеріальну відповідальність працівників потрібно відрізнити від майнової відповідальності, передбаченої нормами цивільного права: 1) матеріальна відповідальність виникає при заподіянні шкоди тільки у зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням трудових обов'язків; 2) у трудовому праві відшкодуванню підлягає тільки пряма дійсна шкода і, як правило, в обмеженому розмірі - не більше середнього місячного заробітку працівника, який заподіяв шкоду, за винятком випадків, передбачених законодавством (недотримані доходи або упущена вигода, на відміну від цивільного права, відшкодуванню не підлягають); 3) межі матеріальної відповідальності працівників диференціюються залежно від форми вини, виду майна, якому заподіяна шкода, характеру трудової функції, чого немає в цивільному праві; 5) за нормами трудового права працівники звільняються від матеріальної відповідальності за шкоду, яка може бути віднесена до категорії нормального виробничо-господарського ризику; 6) тягар доведення наявності підстави й умов матеріальної відповідальності працівника лежить на власникові або уповноваженому ним органі (ст. 138 Кодексу законів України про працю України), тобто діє презумпція невинності працівника, в той час як у цивільному праві встановлена презумпція вини заподіювана шкоди.

Матеріальна відповідальність може бути покладена незалежно від притягнення працівника до дисциплінарної, адміністративної або кримінальної відповідальності.

Працівник, який заподіяв шкоду, може добровільно покрити її повністю або частково. За згодою власника або уповноваженого ним органу працівник може передати для покриття заподіяної шкоди рівноцінне майно або полатодити пошкоджене.

Трудове законодавство передбачає *обмежену, повну і підвищену* матеріальну відповідальність працівників.

Обмежена матеріальна відповідальність є основним, універсальним видом матеріальної відповідальності працівників за трудовим правом. За правилами ст. 132 Кодексу законів України про працю України за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації при виконанні трудових обов'язків, працівники, з вини яких заподіяна шкода, несуть матеріальну відповідальність у розмірі прямої дійсної шкоди, але не більше свого середнього місячного заробітку, крім випадків, коли законодавством вона передбачена в більшому, ніж цей заробіток розмірі.

При матеріальній відповідальності в межах середнього місячного заробітку він визначається відповідно до затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1995 р. №100 Порядку обчислення середньої заробітної плати (із змін. і доп.), а саме виходячи з виплат за останні 2 календарні місяці роботи, що передують вирішенню судом справи про відшкодування шкоди, або за фактично відпрацьований час, якщо працівник пропрацював менше 2 місяців, а в разі, коли працівник останні 2 місяці перед вирішенням справи не працював або справа вирішується після його звільнення, — виходячи з виплат за попередні 2 місяці роботи на даному підприємстві (п. 4 постанови Пленуму Верховного Суду України від 29 грудня 1992 р. в ред. постанови Пленуму від 28 березня 1997 р. №31).

Стаття 133 Кодексу законів про працю України передбачає *випадки обмеженої матеріальної відповідальності працівників*:

1) працівники — за псування або знищення через недбалість матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів, виданих підприємством, установою, організацією працівнику в користування; такі цінності можуть бути видані будь-якому працівникові. Видача повинна бути оформлена документально і засвідчуватися підписом працівника;

2) керівники підприємств, установ, організацій і їхні заступники, керівники структурних підрозділів та їхні заступники при заподіянні шкоди підприємству, установі, організації зайвими грошовими виплатами, неправильною постановкою обліку і зберігання матеріальних чи грошових цінностей, невжиттям необхідних заходів для запобігання простоям, випускові недоброякісної продукції, розкраданню, знищен-

ню і псуванню матеріальних чи грошових цінностей. Зазначені службові особи несуть матеріальну відповідальність за ту частину шкоди, яка не відшкодована її безпосередніми заподіювачами.

Повна матеріальна відповідальність – це покладення на працівника обов'язку повністю відшкодувати заподіяну підприємству шкоду без обмеження будь-якою межею. Така відповідальність передбачена ст. 134 Кодексу законів про працю України. Перелік підстав притягнення до повної матеріальної відповідальності, що міститься в цій статті, є вичерпним.

Працівники несуть матеріальну відповідальність у повному розмірі шкоди, заподіяної з їх вини підприємству, у випадках, коли: 1) між працівником і підприємством, установою, організацією згідно зі ст. 135 Кодексу законів про працю України укладено письмовий договір про взяття на себе працівником повної матеріальної відповідальності за забезпечення цілості майна та інших цінностей, переданих йому для зберігання або для інших цілей; 2) майно та інші цінності були одержані працівником під звіт за разовою довіреністю або за іншими разовими документами; 3) шкоду завдано діями працівника, які мають ознаки діянь, переслідуваних у кримінальному порядку; 4) шкоду завдано працівником, який був у нетверезому стані; 5) шкоду завдано недоспацею, умисним знищенням або умисним зіпсуттям матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), в тому числі при їх виготовленні, а також інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів, виданих підприємством працівникові в користування; 6) відповідно до законодавства на працівника покладено повну матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству при виконанні трудових обов'язків; 7) шкоду завдано не при виконанні трудових обов'язків; 8) службова особа винна в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу; 9) керівник підприємства всіх форм власності винний у несвоєчасній виплаті заробітної плати понад один місяць.

Пленум Верховного Суду України у постанові «Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівникам» від 29 грудня 1992 р. вказав, що при вирішенні питання про матеріальну відповідальність на підставі письмового договору, укладеного працівником з підприєм-

ством, установою, організацією про взяття на себе повної матеріальної відповідальності за незабезпечення цілості майна та інших цінностей (недостача, зіпсуття), переданих йому для зберігання або інших цілей, необхідно перевірити, чи належить відповідач до категорії працівників, з якими згідно зі ст. 135 Кодексу законів про працю України може бути укладений такий договір, та чи був він укладений.

Наприклад, при прийнятті на роботу комірника, який працює на сільськогосподарському підприємстві, повинен укладатися письмовий договір про повну матеріальну відповідальність, і у разі відсутності такого договору така особа не може нести повну матеріальну відповідальність. Крім того, слід звернути увагу на ту обставину, що на основі договору про повну матеріальну відповідальність, така відповідальність можлива лише за збереження майна, переданого працівнику. За відсутності цих умов на працівника за заподіяну ним шкоду може бути покладена лише обмежена матеріальна відповідальність, якщо згідно з чинним законодавством працівник з інших підстав не несе матеріальної відповідальності у відповідному розмірі шкоди.

Матеріальну відповідальність у повному розмірі несуть також працівники сільськогосподарських підприємств, які займаються випуском сільськогосподарської продукції, за шкоду, заподіяну недостачею, умисним знищенням, умисним зіпсуттям цієї продукції. Матеріальна відповідальність у повному розмірі покладається на працівника у випадках, передбачених окремими законодавчими актами. Така відповідальність на працівника може бути покладена, зокрема, за шкоду, заподіяну перевитратою пального, допущеною працівником автомобільного транспорту; одержанням службовою особою премій внаслідок зроблених з її вини викривлень даних про виконання робіт; за шкоду, заподіяну розкраданням, недостачею, понаднормативними витратами валютних цінностей; заподіяну касиром через незабезпечення цілості матеріальних цінностей та іншими винними діями.

Порядок визначення розміру збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей визначається постановою Кабінету Міністрів України від 22 січня 1996 р. № 116, згідно з якою розмір збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей визначається за балансовою вартістю цих цінностей (з вирахуванням амортизаційних відрахувань), але не нижче 50

відсотків від балансової вартості на момент встановлення такого факту з урахуванням індексів інфляції, які щомісячно визначає Міністерство статистики, відповідного розміру податку на добавлену вартість та розміру акцизного збору.

Цією ж постановою встановлюється у сільськогосподарських підприємствах ще один вид матеріальної відповідальності — підвищена. **Підвищена матеріальна відповідальність** встановлюється п. 5 зазначеного Порядку визначення розміру збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей. У разі розкрадання чи загибелі тварин сума збитків визначається за закупівельними цінами, які склалися на момент відшкодування збитків, із застосуванням коефіцієнта 1,5.

Органами управління в господарствах може бути дозволено особам, винним у загибелі коней, великої рогатої худоби, свиней, овець і кіз, відшкодувати заподіяні збитки здачею підприємству рівноцінних тварин, а також списати з працівників заборгованість за поданими позовами, якщо вони повернули худобу, або виплатили її вартість.

4. Майнова відповідальність за аграрні правопорушення

Майнова відповідальність є обов'язком суб'єкта, винного в заподіянні шкоди або збитків, відшкодувати або компенсувати збитки, завдані власнику чи законному володільцю майна. Майнова відповідальність за порушення аграрного й іншого законодавства передбачена в основному нормами, що містяться в цивільному, земельному й аграрному законодавствах. Вона полягає в повному відшкодуванні заподіяних збитків, в тому числі упущеної вигоди. Аграрне законодавство закріплює різні форми майнової відповідальності. їх зручніше розрізняти за характером вчиненого правопорушення.

Оскільки земля виконує в сільському господарстві роль основного засобу виробництва, слушно вести мову насамперед про майнову відповідальність за порушення земельних прав або невиконання земельних обов'язків.

У підпункті г п. 3 ст. 152 Земельного кодексу передбачено, що захист прав громадян та юридичних осіб на земельні ділянки здійснюється, зокрема, відшкодуванням заподіяних збитків. Зі змісту п. 2 цієї

статті впливає, що обов'язок відшкодувати збитки виникає в разі будь-яких порушень прав власників землі та землекористувачів, тобто пов'язується з правопорушенням. Втім, майнова відповідальність за нормами аграрного законодавства може настати й у зв'язку із правомірними діями. Так, власникам землі та землекористувачам у повному обсязі відшкодовуються збитки, заподіяні внаслідок: вилучення (викупу) сільськогосподарських угідь, лісових земель і чагарників для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським і лісогосподарським виробництвом; тимчасового зайняття сільськогосподарських угідь, лісових земель і чагарників для інших видів використання; встановлення обмежень щодо використання земельних ділянок згідно з підпунктом в ст. 156 Земельного кодексу України.

Відшкодуванню підлягає вартість: житлових будинків, виробничих та інших будівель і споруд, зокрема об'єктів незавершеного будівництва; плодючих та інших багаторічних насаджень; лісових і дерево-чагарникових насаджень; водних джерел (колодязів, ставків, водоймищ, свердловин та ін.), зрошувальних і осушувальних систем, протиерозійних і протиселевих споруд; витрати на поліпшення якості земель за період використання земельних ділянок з урахуванням економічних показників, на незавершене сільськогосподарське виробництво (оранка, внесення добрив, посів, інші види робіт), на розвідувальні та проектні роботи; інші збитки власників землі й землекористувачів, у тому числі орендарів, зокрема й не одержані доходи, якщо вони обґрунтовані. У цій ситуації не отриманим слід вважати такий дохід, який міг би одержати власник землі, землекористувач, у тому числі орендар, із земельної ділянки і який він не одержав внаслідок її вилучення (викупу) або тимчасового зайняття, обмеження його прав, погіршення якості землі або приведення її у непридатність для використання за цільовим призначенням внаслідок негативного впливу, спричиненого діяльністю підприємств, установ, організацій та громадян. Такий не отриманий дохід, або упущена вигода, відповідно до п. 2 ст. 22 Цивільного кодексу України, особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушено.

Розміри збитків визначаються в повному обсязі відповідно до реальної вартості майна на момент заподіяння збитків, понесених витрат на поліпшення якості земель (із врахуванням ринкової або відно-

влювальної вартості).

Майнова відповідальність у вигляді відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва є особливим видом відшкодування збитків, завданих сільськогосподарському та лісогосподарському виробництву. Такі втрати, згідно зі ст. 207 Земельного кодексу України, становлять втрати сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників, а також ті, що завдані обмеженням у землекористуванні та погіршенням якості земель. Відшкодуванню підлягають також втрати, завдані обмеженням прав власників землі і землекористувачів, у тому числі орендарів, або погіршенням якості угідь внаслідок негативного впливу, спричиненого діяльністю громадян, юридичних осіб, органів місцевого самоврядування або держави, а також з виключенням сільськогосподарських угідь, лісових земель і чагарників із господарського обігу внаслідок встановлення охоронних, санітарних та інших захисних зон.

Ці втрати виражаються в скороченні (безповоротній втраті) площ використовуваних сільськогосподарських угідь або погіршенні їх якості (зниження родючості ґрунтів) під впливом діяльності підприємств, установ та організацій. Вони відшкодовуються з метою збереження рівня сільськогосподарського виробництва відновленням площ сільськогосподарських угідь.

Відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва здійснюється незалежно від того, в якій власності перебувають зазначенні угіддя; важливим є те, що рілля, багаторічні насадження, перелоги, сінокоси, пасовища, лісові землі та землі під чагарниками втрачають свою функцію головного засобу виробництва в сільському й лісовому господарствах та вибувають із господарського обігу, чи погіршується їх якість або встановлюється обмежений режим їх використання за цільовим призначенням.

Втрати відшкодовують особи, яким надаються сільськогосподарські угіддя для несільськогосподарського використання або ті, чия діяльність призводить до обмеження прав власників землі й землекористувачів, зокрема орендарів, або до погіршення якості земель внаслідок негативного впливу, заподіяного діяльністю підприємств, установ і організацій, а також підприємствами, установами й організаціями, навколо об'єктів яких встановлюються охоронні, санітарні й захи-

сні зони з виключенням з обороту сільськогосподарських угідь або переведенням їх до менш цінних угідь. Цими особами є ті громадяни і організації, на користь яких встановлюються обмеження землекористування, охоронні й захисні зони. Підприємства, установи та організації, навколо об'єктів яких встановлені охоронні, санітарні й захисні зони, відшкодовують також втрати сільськогосподарського виробництва в разі погіршення якості земель внаслідок їхньої діяльності за межами цих зон.

Законодавство визначає випадки звільнення юридичних і фізичних осіб від відшкодування втрат сільськогосподарського й лісогосподарського виробництва. Від такого відшкодування звільняються громадяни та юридичні особи в разі використання земельних ділянок: для будівництва шкіл, дошкільних закладів, державних об'єктів охорони здоров'я, культури, фізкультури та спорту, для соціального забезпечення, державних об'єктів дорожнього будівництва, культових споруд релігійних організацій, кладовищ, меліоративних систем, протиерозійних, протизсувних і протиселевих споруд, під будівництво та обслуговування житлових будинків і господарських будівель, для розміщення внутрішньогосподарських об'єктів сільськогосподарських, рибогосподарських і лісогосподарських підприємств, організацій та установ, видобування торфу за умови повернення земельних ділянок у стані, придатному для попереднього використання, під об'єкти й території природно-заповідного фонду. Не підлягають відшкодуванню також втрати сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва, якщо названі особи здійснюють внутрішньогосподарське будівництво.

У разі повернення сільськогосподарських і лісових угідь, наданих у тимчасове користування, в тому числі на умовах оренди, із меншою цінністю розмір втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва визначається як різниця між розмірами втрат цих угідь. Якщо сільськогосподарські й лісові угіддя надаються на умовах освоєння нових земель або поліпшення існуючих угідь, відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва провадиться з урахуванням витрат на виконання цих робіт. Втрати сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, спричинені вилученням сільськогосподарських і лісових угідь для цілей, не пов'язаних із веденням

сільського й лісового господарства, юридичні і фізичні особи відшкодовують у 2-місячний термін після затвердження в установленому порядку проекту відведення їм земельних ділянок, а в разі поетапного освоєння відведених угідь для добування корисних копалин відкритим способом — мірою їх фактичного надання.

Втрати сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва підлягають відшкодуванню і зараховуються на спеціальні рахунки відповідних місцевих рад — Автономної Республіки Крим, обласних рад, районних рад, міських, сільських, селищних рад у розмірах, визначених ст. 209 Земельного кодексу України.

Кошти, які надходять у порядку відшкодування втрат сільськогосподарського й лісогосподарського виробництва, використовуються виключно на освоєння земель для сільськогосподарських і лісогосподарських потреб, поліпшення відповідних угідь, охорону земель згідно з розробленими програмами та проектами землеустрою. Втрачати ці кошти на інші цілі не дозволяється.

Майнова відповідальність за збитки, заподіяні виробничим і матеріальним ресурсам сільськогосподарських товаровиробників, має місце тоді, коли майну заподіють збиток правопорушеннями, відповідальність за які не передбачено в нормах аграрного законодавства. У цьому разі винні особи повинні відшкодовувати шкоду за нормами цивільного законодавства. При цьому шкода, заподіяна особі або її майну, а також та, що заподіяна організації, підлягає відшкодуванню в повному обсязі тією особою, яка її заподіяла. Шкода, заподіяна правомірними діями, підлягає відшкодуванню згідно з ч. 4 ст. 1166 Цивільного кодексу України лише у випадках, передбачених Кодексом й іншими законами. Організації і громадяни, діяльність яких пов'язана з підвищеною небезпекою (транспортні організації, промислові підприємства, будівництва, власники автомобілів та ін.), відповідно до п. 5 ст. 1187 Цивільного кодексу України зобов'язані відшкодувати шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок непереборної сили або умислу потерпілої особи.

За невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань, тобто за порушення договірної дисципліни, сторони несуть майнову відповідальність, яка визначається умовами конкретного догово-

ру. За загальним правилом, сторона, яка порушила зобов'язання за договором, повинна відшкодувати іншій стороні завдані збитки відповідно до правил, що містяться в самому договорі, про відповідальність за порушення його умов. Відсутність таких положень у договорі не звільняє винну сторону від відповідальності.

Порушенням зобов'язання є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання). За ч. 1 ст. 623 Цивільного кодексу України, боржник, який порушив зобов'язання, має відшкодувати кредиторowi завдані цим збитки. Визначаючи поняття збитків, слід виходити зі змісту ст. 22 Цивільного кодексу України з урахуванням особливостей, встановлених п. 4 ст. 623 Цивільного кодексу України. Зокрема, при визначенні недержаних доходів (упущеної вигоди) враховуються заходи, вжиті кредитором щодо їх одержання.

5. Адміністративна відповідальність за порушення у сільському господарстві

Досить поширеним видом відповідальності за порушення аграрного законодавства є адміністративно-правова відповідальність, яка настає за наявності в діях винних осіб адміністративних порушень, перелік яких міститься в адміністративному законодавстві, більшість із них передбачає накладення на винних осіб штрафів різних розмірів.

Адміністративній відповідальності за порушення аграрного законодавства підлягають як службові особи, так і особи, що вчинили проступки, не пов'язані з виконанням службових обов'язків. Це може мати місце, наприклад, в разі потрапи посівів і насаджень сільськогосподарських підприємств, нежиття заходів для боротьби з бур'янами та ін. Адміністративну відповідальність несуть посадові особи підприємств за порушення порядку й умов землекористування (нежиття заходів для охорони ґрунтів від ерозії, використання земельних ділянок не за їх цільовим призначенням, порушення затверджених проектів землеустрою тощо); за порушення вимог щодо раціонального використання земель (забруднення земель виробничими відходами, стічними водами, несвоєчасне повернення займаних угідь тощо). Посадові особи підлягають адміністративній відповідальності, згідно зі ст. 14 Кодексу про адміністративні правопорушення, за адміністративні право-

порушення, пов'язані з недотриманням установлених правил, забезпечення виконання яких входить у коло їхніх службових обов'язків. Якщо посадова особа вчинила проступок, не пов'язаний з виконанням своїх службових обов'язків, вона несе відповідальність на рівні з громадянами.

Підставою для притягнення до адміністративної відповідальності є вчинення особою адміністративного порушення, що містить склад адміністративного порушення, і застосування відповідних адміністративних стягнень залежно від виду правопорушення щодо об'єкта аграрних правовідносин. Неодмінними умовами притягнення до адміністративної відповідальності є протиправність дії (бездіяльність) особи та наявність вини. Протиправний характер адміністративного проступку виявляється в порушенні норм законів, зокрема аграрного законодавства. При накладенні стягнення враховуються характер вчиненого правопорушення, особа порушника, ступінь його вини, майновий стан, обставини, що пом'якшують і обтяжують відповідальність.

До винних осіб, згідно зі ст. 24 Кодексу про адміністративні правопорушення можуть застосовуватися такі види адміністративних стягнень, як: попередження, штраф, оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, грошей, одержаних внаслідок вчинення адміністративного правопорушення, позбавлення спеціального права, наданого даному громадянину (права керування транспортними засобами, права полювання), громадські роботи, виправні роботи, адміністративний арешт. Законами України можуть бути встановлено й інші, крім зазначених у цій статті, види адміністративних стягнень. Основним видом адміністративних стягнень за порушення аграрного законодавства є адміністративний штраф, що накладається в установленому порядку на громадян і посадових осіб.

Адміністративна відповідальність за правопорушення у сільському господарстві передбачена Кодексом про адміністративні правопорушення, зокрема за: псування і забруднення сільськогосподарських та інших земель (ст. 52); порушення законодавства про захист рослин (ст. 83¹); потрава посівів, зіпсуття або знищення зібраного вро-

жаю сільськогосподарських культур, що знаходиться у полі, пошкодження насаджень колективних сільськогосподарських підприємств, інших державних і громадських чи фермерських господарств (ст. 104); порушення порядку та умов ведення насінництва (ст. 104); порушення правил щодо боротьби з карантинними шкідниками й хворобами рослин та бур'янами (ст. 105); вивезення матеріалів, що не пройшли карантинну перевірку або відповідну обробку (ст. 106); невжиття заходів щодо забезпечення охорони посівів снотворного маку чи конопель, місць їх зберігання та переробки (ст. 106¹); незаконні посів та вирощування снотворного маку чи конопель (ст. 106²); порушення правил щодо карантину тварин та інших ветеринарно-санітарних вимог (ст. 107); порушення законодавства про племінну справу у тваринництві (ст. 107¹); грубе порушення механізаторами правил технічної експлуатації сільськогосподарських машин і техніки безпеки (ст. 108).

За ці правопорушення до винних громадян та посадових осіб можуть застосовуватися різні види адміністративних стягнень, які встановлені ст. 24 Кодексу про адміністративні правопорушення. Так, за порушення ст. 83¹ Кодексу про адміністративні правопорушення до громадян можуть застосовуватися різні види стягнення — попередження або накладання штрафу. Мінімальний штраф у розмірі від 0,5 до 1 неоподаткованого мінімуму доходів громадян передбачений ст. 107, максимальний передбачений ст. 106² і тягне за собою накладання штрафу від 18 до 88 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією незаконно вирощених наркотичних рослин. Щодо посадових осіб мінімальний штраф передбачений ст. 107 і може накладатися у розмірі від 3 до 6, а максимальний — від 50 до 150 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і передбачений ч. 2 ст. 107¹. У деяких випадках закон передбачає застосування альтернативної адміністративної відповідальності. Наприклад, ст. 108 Кодексу про адміністративні правопорушення за грубе порушення механізаторами правил технічної експлуатації тракторів, комбайнів, інших самохідних сільськогосподарських машин і правил техніки безпеки під час їх експлуатації може накладатися штраф від 6 до 20 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення права керування зазначеними машинами на строк до одного місяця.

6. Аграрні правопорушення як підстави настання кримінальної відповідальності

Підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого Кримінальним кодексом України. В останні роки в Україні масовим явищем стали порушення земельного законодавства, особливе місце серед яких посідає самовільне зайняття земель (ст. 197); порушення порядку зайняття господарською діяльністю (ст. 202); порушення правил екологічної безпеки (ст. 236); забруднення або псування земель (ст. 239); порушення законодавства про захист рослин (ст. 247); безгосподарне використання земель (ст. 254).

Розглядаючи порушення правил, установлених для боротьби зі шкідниками і хворобами рослин, та інших вимог законодавства про захист рослин, що спричинило тяжкі наслідки, слід зазначити, що диспозиція ст. 247 Кримінального кодексу України має бланкетний характер. Для притягнення особи до відповідальності слід встановити, які конкретно правила нею було порушено та яким нормативним актом ці правила встановлено. Такими, зокрема, є закони України «Про захист рослин» від 14 жовтня 1998 р., «Про пестициди та агрохімікати» від 2 березня 1995 р. тощо. Здебільшого порушення законодавства про захист рослин здійснюється шляхом невжиття заходів, спрямованих на знищення шкідників та збудників рослин; невжиття заходів по утилізації та знищенню сільськогосподарської сировини, яка не відповідає встановленим вимогам щодо вмісту пестицидів і агрохімікатів.

Безгосподарне використання земель, якщо це спричинило тривале зниження або втрату їх родючості, виведення земель із сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту, полягає у тому, що винна особа, якою, зокрема, може бути спеціаліст, що працює на сільськогосподарському підприємстві, не виконує або неналежним чином виконує покладений на неї обов'язок захищати землі від шкідливого впливу (ст. 254 Кримінального кодексу України) Виведення земель з сільськогосподарського обороту означає припинення їх використання за цільовим призначенням на певний час.

Розглядаючи питання притягнення особи до кримінальної відповідальності необхідно зазначити, що об'єктами злочинів у сфері сільськогосподарського товаровиробництва можуть виступати: 1) тру-

дові права громадян; 2) майно, речі, майнові об'єкти; 3) встановлені правила здійснення господарської діяльності; 4) довілля, насамперед земля як основа товарного сільськогосподарського виробництва; 5) безпека виробництва, а також безпека руху та експлуатації транспортних засобів; 6) службова діяльність.

За ці злочини на винних осіб може накладатися мінімальний штраф до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ст. 247 Кримінального кодексу України), максимальний штраф у розмірі до 250 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ст. 202 Кримінального кодексу України). Максимальна межа покарання встановлюється через позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років, яка визначається ст. 236 Кримінального кодексу України.

Винні громадяни та посадові особи залежно від характеру злочину за порушення аграрного законодавства і суспільної небезпеки караються позбавленням волі, штрафом та додатковими покараннями у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, а також конфіскацією знарядь і засобів злочину та всього незаконно добутого.

Завдання до самостійної роботи студентів

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. Дайте відповіді на поставлені запитання:

1. Визначте поняття юридичної відповідальності за порушення аграрного законодавства.
2. Які Ви знаєте види дисциплінарних стягнень?
3. Розкрийте зміст дисциплінарної відповідальності.
4. Визначте поняття та ознаки матеріальної відповідальності.
5. У чому виявляється різниця між матеріальною відповідальніс-

тю та майновою відповідальністю?

6. Які критерії визначення розміру матеріальної відповідальності ви знаєте?

7. Охарактеризуйте підстави настання кримінальної відповідальності за аграрні правопорушення.

Завдання 2. Побудуйте структурно-логічну схему на тему «Відповідальність за порушення аграрного законодавства».

Завдання 3.

Продовжте роботу над складанням словника основних понять законодавства та права агропромислового комплексу.

Поняття	Визначення
Перспективна юридична відповідальність	
Ретроспективна юридична відповідальність	
Аграрне правопорушення	
Підстави юридичної відповідальності	
Об'єкт правопорушення	

Завдання 4. Розв'яжіть тестові завдання:

1. *Сумлінне виконання своїх обов'язків перед громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей та окремою особою, це:*

- а) перспективна юридична відповідальність;
- б) адміністративна відповідальність;
- в) ретроспективна юридична відповідальність;
- г) дисциплінарна відповідальність.

2. *Ознаками ретроспективної юридичної відповідальності є:*

- а) схвалення дій суб'єкта;
- б) державно-правовий примус;
- в) використання заходів заохочення;
- г) несприятливі наслідки за свою протиправну поведінку.

3. *За наявності яких підстав може наступати юридична відповідальність?*

- а) правозастосовчий орган;
- б) склад правопорушення;

- в) правова норма;
- г) правопорушення.

4. З об'єктивної сторони аграрні правопорушення характеризуються:

- а) нормою права;
- б) дією;
- в) бездіяльністю;
- г) державою.

5. З суб'єктивної сторони аграрні правопорушення можуть характеризуватися:

- а) умислом;
- б) правовою нормою;
- в) суб'єктом правопорушення;
- г) необережністю.

6. Дисциплінарна та матеріальна відповідальність передбачена нормами:

- а) цивільного права;
- б) адміністративного права;
- в) трудового права;
- г) кримінального права.

7. *Обов'язок однієї сторони — працівника або роботодавця, відшкодувати іншій стороні шкоду, заподіяну внаслідок винного, протиправного невиконання або неналежного виконання трудових обов'язків, це:*

- а) майнова відповідальність;
- б) дисциплінарна відповідальність;
- в) матеріальна відповідальність;
- г) цивільна відповідальність.

8. *Матеріальна відповідальність характеризується такими ознаками:*

- а) виникає при заподіянні шкоди тільки у зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням трудових обов'язків;
- б) відшкодуванню підлягає пряма дійсна шкода, недотримані доходи або упущена вигода;
- в) діє презумпція вини заподіювана шкоди;
- г) може бути покладена незалежно від притягнення працівника

до дисциплінарної, адміністративної або кримінальної відповідальності.

9. *Трудове законодавство передбачає такі види матеріальної відповідальності:*

- а) обмежену;
- б) повну;
- в) часткову;
- г) підвищену.

10. *Виділіть види трудового правопорушення:*

- а) дисциплінарний проступок;
- б) індивідуальне правопорушення;
- в) трудове майнове правопорушення;
- г) колегіальне правопорушення.

Завдання 5. Складіть анотації для зазначених наукових статей:

1. Браніцький О. Аграрно-правова відповідальність: постановка питання / О. Браніцький // Підприємництво, господарство і право. - 2008. - № 2. - С.98-104.

2. Головченко В. Юридична відповідальність: позитивний і ретроспективний аспекти / В. Головченко // Юридична Україна. - 2004. - № 7. - С. 4-7.

3. Дейнега М. Юридична відповідальність за порушення законодавства України у сфері агро лісотехнічної меліорації земель / М. Дайнега // Юридична Україна. - 2011. - № 6. - С. 88-93.

4. Кінаш Я. Трансформація відповідальності у праві – реалізація принципу справедливості при застосуванні мір державного примусу / Я. Кінаш // Право України. - 2004. - № 3. - С. 103-106.

6. Оверковська Т. Юридична відповідальність у сфері охорони земель України від забруднення та псування: поняття та особливості / Т. Оверковська // Юридична Україна. - 2008. - № 2. - С. 66-70.

Завдання 6. Розв'яжіть задачу:

1. Голоднюк, який працював за трудовим договором у фермерському господарстві «Нива», звернувся з позовною заявою до суду, де обґрунтував свою вимогу відшкодувати йому матеріальну та моральну шкоду. Працюючи на сільськогосподарській машині для очищення зерна, він пошкодив ногу. Юрист фермерського господарства заперечував проти задоволення вимог позивача, оскільки Голоднюк травму-

вався не в робочий час, використовуючи зазначену с/г машину у власних цілях. Проаналізуйте ситуацію. Чи має право Голоднюк на відшкодування матеріальної та моральної шкоди. Яке рішення має винести суд?

2. З вимогою оплатити лісоматеріал, який отримало фермерське господарство «Жнива», Керніцький звернувся до фермерського господарства «Колос», що утворилось внаслідок реорганізації ф/г «Жнива». Юрист роз'яснив Керніцькому, що йому потрібно звернутись до голови ф\г «Жнива», бо «Колос» відповідальності за зобов'язанням попередника відповідно до закону не несе. Проаналізуйте ситуацію. Дайте юридичну оцінку діям Керніцького та консультації юриста. Хто має оплатити лісоматеріал, який отримало фермерське господарство «Жнива»?

Завдання 7. Заповніть таблицю

Вид юридичної відповідальності	Характеристика
Дисциплінарна	Передбачена КЗпП. Накладається адміністрацією підприємств, установ, організацій (особою, що має розпорядчо-дисциплінарну владу над конкретним працівником) внаслідок вчинення дисциплінарних проступків: 1) відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку; 2) в порядку підпорядкованості; 3) відповідно до дисциплінарних статутів і положень.
Матеріальна	
Адміністративна	
Майнова	
Кримінальна	

Рекомендована література

1. Брага И.Г. Материальная ответственность членов колхоза (правовые вопросы). – М.: Изд-во «Наука», 1976. – 175 с.
2. Браніцький О. Аграрно-правова відповідальність: постановка питання / О. Браніцький // Підприємництво, господарство і право. - 2008.- № 2. – С.98-104.
3. Головченко В. Юридична відповідальність: позитивний і ретроспективний аспекти / В Головченко // Юридична України. – 2004. – № 7. – С. 4-7.
4. Дейнега М. Юридична відповідальність за порушення законодавства України у сфері агро лісотехнічної меліорації земель/ М. Да-нега // Юридична України. – 2011. – № 6. – С. 88-93.
5. Духно Н.А., Ивакин В.И. Понятие и виды юридической ответственности / Н. Духно, В. Ивакин // Государство и право. – 2000. – №6. – С. 12-17
6. Кінаш Я. Трансформація відповідальності у праві – реалізація принципу справедливості при застосуванні мір державного примусу / Я. Кінаш // Право України. – 2004. – № 3. – С. 103-106.
7. Курило В.І. Юридична відповідальність за порушення земельного законодавства / В. Курило // Правові основи майнових і земельних відносин. Під заг. ред. Єрмоленка В.М. – К.: Магістр ХХІ століття, 2005. – 384 с. – С. 339–357.
8. Сахипов М.С. Проблема ответственности в колхозном праве. – Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР, 1972. – 280 с.
9. Сыроватская Л.О. Ответственность за нарушение трудового законодательства. – М.: Юрид. лит., 1990. – 175 с.
10. Хуторян Н.М. Теоретичні проблеми матеріальної відповідальності сторін трудових правовідносин: Монографія. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 264 с.

Розділ 6

**ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ТА БЕЗПЕЧНОСТІ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ**

1. Поняття та загальна характеристика правового забезпечення якості та безпеки сільськогосподарської продукції

Збереження і зміцнення здоров'я людини та визнання її права на якісні й безпечні харчові продукти й продовольчу сировину є одним з основних завдань нашої держави. Більше того, належна якість і безпека харчової продукції є головною запорукою існування населення на відповідній території.

Основна маса харчової продукції та продовольчої сировини виробляється сільськогосподарськими товаровиробниками і являє собою сільськогосподарську продукцію. Додержання відповідної якості та безпеки цієї продукції є головним обов'язком її виробників, постачальників та продавців.

Низька якість харчової продукції — це не лише показник низької ефективності суспільного виробництва, а й загроза здоров'ю людини.

Сільськогосподарська продукція – це сільськогосподарські харчові продукти тваринного і рослинного походження, що призначені для споживання людиною у сирому або переробленому стані як інгредієнти.

Чинне законодавство дає визначення понять «якість» та «безпека» харчового продукту. Згідно з Законом України «Про безпечність та якість харчових продуктів» *безпечність харчового продукту* - стан харчового продукту, що є результатом діяльності з виробництва та обігу, яка здійснюється з дотриманням вимог, встановлених санітарними заходами або технічними регламентами, та забезпечує впевненість у тому, що харчовий продукт не завдає шкоди здоров'ю людини (споживача), якщо він спожитий за призначенням.

Безпечний харчовий продукт - харчовий продукт, який не створює шкідливого впливу на здоров'я людини безпосередньо чи опосередковано за умов його виробництва та обігу з дотриманням вимог санітарних заходів та споживання (використання) за призначенням.

У ст. 1 Закону України «Про безпечність та якість харчових продуктів» зазначається, що *якість харчового продукту* - ступінь досконалості властивостей та характерних рис харчового продукту, які зда-

тні задовольнити потреби (вимоги) та побажання тих, хто споживає або використовує цей харчовий продукт.

Безпечною є продукція сільського господарства, яка: 1) ні прямо, ні побічно не створює шкідливого впливу на здоров'я людини; 2) відповідає медико-санітарним вимогам та відповідним технічним стандартам. Таким чином, виникає діалектична єдність і протилежність — безпечний продукт не завжди буває якісним, але якісний продукт повинен відповідати критерію безпечності. Прикладом першого із зазначених положень є загальновідома нинішня ситуація, коли вершкове масло практично не містить молочних продуктів, а створюється шляхом застосування новітніх технологій емульгації пальмової олії. Такий продукт є неякісним з точки зору віднесення його до вершкового масла, проте він є безпечним з точки зору нанесення шкоди здоров'ю людини. І, навпаки, якісний продукт за сукупністю своїх властивостей повинен відповідати найвищим вимогам до нього в усіх аспектах, тобто і з боку безпечності.

НАССР (Hazard Analysis and Critical Control Points – аналіз ризиків та критичні точки контролю). Це система ідентифікації, оцінки, аналізу та контролю ризиків, що є важливими для безпечності харчових продуктів. НАССР є запобіжною (превентивною) системою в частині безпеки харчової продукції. Особливістю цієї системи є те, що за її допомогою вивчається кожен крок (етап) у харчовому виробництві, виявляються специфічні ризики і небезпеки, впроваджуються ефективні методи контролю та моніторингу. Систему НАССР впроваджено на основі стандарту «Управління якістю за вимогами МС ІSO 9001/9004: 2000 і система управління ризиками НАССР на підприємствах харчової промисловості».

Відповідно до Заходів щодо виконання у 2007 році Плану дій Україна — ЄС, затверджених розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2007 р. № 238-р на рибопереробних, молокопереробних і м'ясопереробних підприємствах протягом року було передбачено впровадження системи безпеки (НАССР) за програмою ЄС (проект «Захист прав споживачів»). На превеликий жаль, ці заходи не були виконані. Так, на сьогодні в Україні система НАССР запроваджена лише на 37 молокопереробних і трьох м'ясопереробних підприємствах. Однією з вимог до запровадження НАССР, яка становить суттєву фінансову перешкоду, є наявність умов для проведення моніторингу, зокрема виробничих приміщень, відповідного обладнання,

методів досліджень, персоналу тощо. Позитивним моментом є те, що до 1 вересня 2009 р. в Україні була впроваджена і сертифікована система НАССР на всіх експортних потужностях з виробництва і постачання рослинних олій. Нарешті напрямів виробництва продуктів харчування ця система не одержала належного розповсюдження.

2. Правове регулювання запровадження у виробництво сільськогосподарської продукції генетично модифікованих організмів

До стратегічних пріоритетних напрямів інноваційної діяльності, визначених ст. 7 Закону України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» від 16 січня 2003 р., включено й високотехнологічний розвиток сільського господарства і переробної промисловості. На жаль, ця норма не містить навіть приблизного переліку складових цього напрямку розвитку сільськогосподарської сфери. При цьому одним із середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності, визначених п. 4 ст. 8 зазначеного Закону, є розвиток генно-інженерних технологій, генетично модифікованих культур та організмів. Це означає, що створення та запровадження генетично модифікованих організмів (ГМО) є потенційно привабливим з боку державної політики інноваційного розвитку. При цьому використання трансгенів має прямий зв'язок з виробництвом якісної і безпечної сільськогосподарської продукції, адже «тиражування» результатів генної інженерії можливе наразі лише за допомогою сільськогосподарського виробництва.

Щодо застосування генетично модифікованих організмів як у науковій, так і у періодичній літературі склалася досить неоднозначна оцінка, яка загалом зводиться до переважаючої думки про існування потенційної загрози здоров'ю людини та генофонду нації в цілому.

Генна інженерія - одна з найперспективніших галузей науки. Це інструмент, за допомогою якого можна в рівній мірі і полегшити життя людини, і зруйнувати екологічну рівновагу. Потрапивши до рук «злого генія» або просто недбалой людини, ГМО може стати біологічною зброєю (імплантувати в ДНК пшениці гени, відповідальні за вироблення токсинів або наркотичних речовин - справа абсолютно реальна). Тому всі дослідження в цій галузі повинні проводитися під строгим державним контролем.

Провідний співробітник лабораторії генетики Інституту свинарства ім. А. В. Квасніцького УААН К. Почерняєв зауважив, що «не так

давно був створений горох, в який додали ген квасолі. Для людини і квасоля, і горох однаково корисні. А ось для комах, які пристосувалися до поїдання виключно гороху, білок квасолі виявився смертельним, вони просто не могли його переварити. І той і інший білок безпечний, але, взаємодіючи вже в самому горосі, якимсь чином набули алергенних властивостей і для людини. Такі речі неможливо попередити, але можливо перевірити на етапі лабораторних випробувань і не випустити ГМО у відкрите середовище».

На жаль, дуже часто при виведенні нових сортів на ринок вирішальне значення має не наука і екосвідомість, а бажання отримати швидкий прибуток.

Ставлення до ГМО як до ризикованої технології виробництва сільськогосподарської продукції найяскравіше можна проілюструвати словами М. І. Вавилова: «Краще проявити надмірну обережність тепер, ніж піддати знищенню те, що тисячами й мільйонами років створювалося природою».

Серйозність проблеми з ГМО підкреслюють положення ст. 7 Закону України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р., де серед загроз національним інтересам і національній безпеці України у екологічній сфері визначається неконтрольоване ввезення в Україну трансгенних рослин, екологічно необгрунтоване використання генетично змінених рослин, організмів, речовин та похідних продуктів, а також посилення впливу шкідливих генетичних ефектів у популяціях живих організмів, зокрема генетично змінених організмів та біотехнологій.

Крім того, чинне законодавство містить прямі заборонні приписи щодо використання генетично модифікованих організмів. Так, Законом України «Про дитяче харчування» від 14 вересня 2006 р. у ч. 6 ст. 8 та ч. 6 ст. 9 прямо заборонено використання сировини, що містить генетично модифіковані організми, для виробництва продуктів дитячого харчування, а ч. 3 ст. 10 забороняє обіг таких продуктів. Остання норма, безперечно, стосується імпортованої продукції.

За даними ЗМІ, у продукції відомих компаній, за дослідженнями, проведеними Сгеен Реасе, використовуються ГМ-інгредієнти: Nestle (шоколад, кава, дитяче харчування), Соса-сола (напої «Спрайт», «Фанта», «Кока-кола»), Danon (йогурти, кефір, дитяче харчування), Unilever (дитяче харчування, майонези, соуси та ін.), Mars (шоколад Снікерс, Твікс, Мілкі Вей). Між тим, на телебаченні здійснюється по-

стійна реклама цих продуктів, зокрема дитячого харчування, яке є забороненим.

Зазначені положення деталізує Порядок надання статусу спеціальної зони з виробництва сировини, що використовується для виготовлення продуктів дитячого та дієтичного харчування, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2007 р. № 1195, у п. 4 якого заборонено вирощувати і використовувати генетично модифіковані організми рослинного та тваринного походження у спеціальних зонах.

Одним із засобів застереження населення, а в цілому й непрямомо моніторингу використання трансгенів є запровадження написів на етикетках продуктів харчування про наявність ГМО. В Україні було здійснено спробу врегулювання питання про інформування споживачів щодо наявності у продукції ГМО. У ч. 5 ст. 15 Закону України «Про захист прав споживачів» у редакції Закону від 1 грудня 2005 р. встановлено, що інформація про продукцію повинна містити позначку про наявність у її складі генетично модифікованих компонентів. Відповідно до п. 1 постанови Кабінету Міністрів України «Питання обігу харчових продуктів, що містять генетично модифіковані організми та/або мікроорганізми» від 1 серпня 2007 р. № 985, прийнятої на розвиток вищенаведених положень, ввезення та реалізація харчових продуктів, що містять генетично модифіковані організми та/або мікроорганізми в кількості більш як 0,9%, повинні були здійснюватися лише за наявності відповідного маркування із зазначенням якісного складу таких продуктів. Заборонялося також ввезення, виробництво та реалізація харчових продуктів, призначених для дитячого харчування, що містять генетично модифіковані організми та/або мікроорганізми. Постанова набирала чинності з 1 листопада 2007 р. Але вже 21 листопада 2007 р. зазначені положення були відмінені іншою постановою Кабінету Міністрів України «Питання маркування сільськогосподарських товарів, вироблених із застосуванням генетично модифікованих організмів» за № 1330 без жодного пояснення причин такого вердикту.

У країнах ЄС прийнято 0,9-відсотковий пороговий рівень ГМО у продуктах харчування. Це той мінімум, який відслідковується приладами. Такий самий порядок введено й у найближчих сусідів по СНД. Так, п. 2 ст. 10 Закону Російської Федерації «Про захист прав споживачів» у редакції Федерального закону від 25 жовтня 2007 р. передбачено надання у обов'язковому порядку серед інформації про

товари і послуги відомостей про наявність у продуктах харчування компонентів, одержаних із застосуванням генно-інженерно-модифікованих організмів, якщо їх вміст складає більше 0,9%. Законодавство Республіки Білорусь також містить вимогу щодо маркування продуктів, котрі містять ГМО. Це п. 4 ст. 10 Закону Республіки Білорусь «Про якість і безпеку продовольчої сировини та харчових продуктів для життя і здоров'я людини» від 9 червня 2003 р., п. 2.4. ст. 5 «Про захист прав споживачів» від 9 січня 2002 р. тощо. У Республіці Білорусь діє Положення про реєстр недобросовісних виробників і постачальників, що виробляють і реалізують продовольчу сировину та харчові продукти, які є генетично модифікованими або містять генетично модифіковані складові (компоненти), з порушенням встановлених законодавством вимог до інформування споживачів, затверджене постановою Міністерства торгівлі Республіки Білорусь від 29 липня 2008 р. № 29. Реєстр є відкритим для публічного ознайомлення і розміщується на сайті Міністерства торгівлі Республіки Білорусь.

При цьому у вітчизняному та зарубіжному законодавстві містяться різні підходи до маркування. Так, у законодавстві Республіки Білорусь закріплено якісний принцип «нульового порогу», коли маркування трансгенної продукції вимагається незалежно від вмісту генетично модифікованих організмів. Законодавство Росії та Європейського Союзу сприйняло кількісний метод інформування споживачів про наявність конкретної відповідної частки трансгенів у товарах. Нарешті, вітчизняне законодавство сприйняло «концепцію еквівалентності по суті», яка визнає не абсолютну безпеку генетично модифікованого продукту, а відносну, коли за початковий рівень безпеки приймається традиційний аналог генно модифікованого продукту. Саме на такому підході й базується процедура державної реєстрації ГМО, яка сприймає відносну безпечність цих продуктів, висновок про яку базується на відповідній науковій експертизі. При цьому ігнорується об'єктивний факт, що жодна експертиза не може дати однозначного висновку про безпечність чи шкідливість продукції генної інженерії як сьогодні, так і в подальшому для наступних поколінь. Поряд із цим, ч. 5 ст. 15 Закону України «Про захист прав споживачів» вимагає маркування продукції про наявність у її складі генетично модифікованих компонентів.

На даний час прийнято окремих спеціальних нормативно-правових актів, яким є Закон України «Про державну систему біобезпе-

ки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» від 31 травня 2007 р., покликаний комплексно розв'язати проблему з ГМО. Закон має позитивні сторони: виокремлення, розкриття і легальне закріплення основних понять, що належать до об'єктів генної інженерії. Найважливішою його перевагою є імперативні положення щодо обов'язковості державної реєстрації продукції, що містить ГМО та встановлення обмежень їх застосування. Водночас такі обмеження стосуються лише можливості відмови у реєстрації генетично-модифікованої продукції у разі недостатньої обґрунтованості їх безпечності, а також вирощування їх на певних категоріях земель.

Негативна інформація ГМО у ЗМІ піднесений до десятого ступеня, а цінність і важливість не обговорюються взагалі. Разом з тим, в даний час за допомогою генетично модифікованих організмів вивчаються закономірності розвитку різних захворювань (хвороба Альцгеймера, рак), процеси старіння і регенерації. Ведуться роботи із створення вакцини проти ВІЛ-інфекції. В цьому році зареєстрований як препарат людський інсулін, що отримується за допомогою генетично модифікованих бактерій. Успішно пройшли випробування і схвалені до використання ліки проти тромбозів на основі білка з молока трансгенних кіз. Розробляються генетично модифіковані бактерії, здатні виробляти екологічно чисте паливо. Але до тих пір, поки вирішальним чинником в цій галузі залишатиметься не наука, а бажання наживи, відношення до продуктів з ГМО у нас залишатиметься тим самим - негативним.

3. Стандартизація і сертифікація як нормативні засади якості й безпечності сільськогосподарської продукції

Щодо загальних вимог до якості й безпеки продукції сільського господарства діють правила проведення обов'язкової стандартизації й сертифікації на відповідність стандартам продукції, яка може становити небезпеку для життя, здоров'я громадян і навколишнього природного середовища, встановлені декретом Кабінету Міністрів України «Про стандартизацію і сертифікацію» від 10 травня 1993 р. Залежно від виду продукції відповідним стандартом встановлюються вимоги щодо вмісту токсичних елементів, пестицидів, мікотоксинів, антибіотиків, гормональних препаратів, радіонуклідів, визначення мікробіологічних показників, підсолоджувачів, нітратів, нітритів, синтетичних

барвників, сірчистого ангідриду, гістаміну, гельмінтів, ерукової кислоти (для ріпакової олії) тощо.

Не досить позитивним моментом у визначенні відповідності показників якості й безпеки сільськогосподарської продукції є використання радянських ГОСТів за відсутності вітчизняних державних стандартів. Справа навіть не у низькій якості чи змістові самих стандартів, які, до речі, свого часу були достатньою мірою прогресивними і відповідними, а у їх застарілості. Швидка зміна й інноваційний розвиток технологій дозволили застосовувати для виробництва і зберігання сільськогосподарської продукції хімічні речовини, які не були відомі раніше. Тому цілком логічно впливає завдання комплексного підходу до розробки нових державних стандартів сільськогосподарської продукції.

Законом України «Про стандартизацію» від 17 травня 2001 р. визначено *стандартизацію* як діяльність, що полягає у встановленні положень для загального і багаторазового застосування щодо наявних чи можливих завдань з метою досягнення оптимального ступеня впорядкування у певній сфері, результатом якої є підвищення ступеня відповідності продукції, процесів та послуг їх функціональному призначенню, усуненню бар'єрів у торгівлі і сприянню науково-технічному співробітництву.

У сфері виробництва якісної й безпечної сільськогосподарської продукції стандарти найефективніше сприяють активному впровадженню нової техніки й технологій, економному використанню сировини і матеріалів, продовженню строків зберігання продукції та збереженості у ній поживних речовин. Вимоги до створення стандартів також виокремлюються у окремому стандарті ДСТУ 1.0:2003 «Національна стандартизація. Основні положення», затвердженому наказом Держспожив-стандарту від 24 лютого 2003 р. № 32. Цей стандарт установлює мету, принципи та основні завдання стандартизації, суб'єктів та об'єкти стандартизації, *нормативні документи (НД)* у сфері стандартизації та види стандартів, правила позначання НД та організацію робіт зі стандартизації.

Мета стандартизації у сільському господарстві полягає у встановленні положень, що забезпечують відповідність об'єкта стандартизації своєму призначенню, та безпечність його щодо життя чи здоров'я людей, тварин, рослин, а також майна й охорони природного довкілля, що створюють умови для раціонального використання всіх видів наці-

ональних ресурсів, котрі сприяють усуненню технічних бар'єрів у торгівлі та підвищують конкурентоспроможність сільськогосподарської продукції до рівня розвитку науки, техніки і технологій. Мету стандартизації конкретизують основні завдання, покликані забезпечити: 1) безпечність сільськогосподарської продукції для життя і здоров'я людей, тварин, рослин та охорону природного довкілля; 2) захист та збереження продукції сільського господарства, зокрема під час їх транспортування чи зберігання; 3) якість сільськогосподарської продукції відповідно до рівня розвитку науки, техніки, технологій і потреб людей.

Мети стандартизації сільськогосподарської продукції досягають, розробляючи, впроваджуючи та застосовуючи відповідні нормативні документи. Загалом нормативним є документ, який установлює правила, загальні принципи чи характеристики різних видів діяльності або їх результатів. Згідно з рівнями суб'єктів стандартизації в Україні розрізняють такі нормативні документи: 1) національні; 2) організацій. **Нормативні документи національного рівня** розробляють на об'єкти стандартизації державного значення та приймають на засадах консенсусу. **Консенсус** — це загальна згода, яка характеризується відсутністю серйозних заперечень щодо суттєвих питань у більшості заінтересованих сторін та досягається в результаті процедури, спрямованої на врахування думки всіх сторін та зближення розбіжних точок зору.

Нормативні документи організацій можуть розроблятися незалежно від наявності національних документів. Водночас рівень вимог нормативних документів організацій не повинен погіршувати якість і безпечність сільськогосподарської продукції порівняно з національними документами. Нормативні документи організацій існують двох видів: 1) громадських організацій; 2) сільськогосподарських підприємств та їх об'єднань.

Нормативні документи громадських організацій (наукових, науково-технічних та інженерних товариств і спілок) розробляють, якщо є потреба поширити результати фундаментального та прикладного дослідження чи практичного досвіду, одержаних у певних галузях науки чи сферах професійних інтересів. Нормативні документи сільськогосподарських підприємств та їхніх об'єднань розробляють на продукцію, використовувану для власних потреб за умови, якщо в них установлено положення, що регулюють відносини між виробником

(постачальником) і споживачем (користувачем) та за згодою останнього.

Нормативний документ охоплює такі поняття, як «стандарт», «кодекс ustalеної практики» та «технічні умови». Для продукції сільськогосподарства розробляють два різновиди нормативних документів: стандарти та технічні умови.

Кодекси (правила) ustalеної практики розробляють на устаткування, конструкції, технічні системи, технічні вироби (житлові, промислові будівлі та споруди, котли, посудини, що працюють під тиском, компресорне устаткування тощо). У кодексах ustalеної практики також зазначають правила та методи розв'язування завдань щодо організації та координації робіт зі стандартизації та метрології, а також реалізації певних вимог технічних регламентів чи стандартів тощо.

Стандартом є документ, розроблений на основі консенсусу та затверджений уповноваженим органом, що встановлює призначені для загального і багаторазового використання правила, інструкції або характеристики, які стосуються діяльності чи її результатів, включаючи продукцію, процеси або послуги, дотримання яких є обов'язковим. Стандарт може містити вимоги до термінології, позначок, пакування, маркування чи етикетування, які застосовуються до певної продукції, процесу чи послуги.

Технічні умови (ТУ) встановлюють вимоги до продукції, призначеної для самостійного постачання, і регулюють відносини між виробником (постачальником) і споживачем (користувачем). У технічних умовах встановлюють вимоги до якості і безпеки сировини, охоплюючи вимоги до торгового фірмового знака, термінології, умовних позначень, методів випробовування (вимірювання, контролювання, аналізування), пакування, маркування та етикетування, а також визначають, за необхідності, способи оцінювання відповідності встановленим обов'язковим вимогам. Технічні умови можуть бути стандартом, частиною стандарту або окремим документом.

Позначення нормативного документа складається з індексу, номера та року прийняття. Для національного рівня встановлено такі індекси документів: «ДСТУ» — національний стандарт; «ДСТУ-П» — пробний стандарт; «ДСТУ-Н» — настанова, правила, збір правил, кодекс ustalеної практики, що не є стандартом; «ДК» — державний класифікатор; «ДСТУ-ЗТ» — технічний звіт.

Для інших рівнів визначено такі індекси документів: «СОУ» — стандарт організації; «ТУУ» — технічні умови, що не є стандартом; «СТУ» — стандарт наукового, науково-технічного або інженерного товариства чи спілки.

У сферах, де об'єкти стандартизації швидко змінюються або за потреби накопичити досвід використання виробу чи стандарту з метою апробації положень стандарту чи обґрунтування вибору із можливих запропонованих альтернатив певних положень, розробляють пробні стандарти. Вони розробляються у разі потреби, а також на основі проектів міжнародних та регіональних стандартів, які перебувають на завершальних етапах розроблення. Пробні стандарти можуть мати менший рівень консенсусу, зокрема його можна досягнути на рівні технічного комітету стандартизації чи навіть на рівні його робочої групи. Як пробні стандарти можна застосовувати нові документи міжнародної організації стандартизації: РАЗ — загальнодоступні технічні умови; Т5 — технічні умови; ПА — галузеві технічні угоди.

Процедура створення національних нормативних документів, вимог до їх змісту і внесення змін до них детально регламентується державним стандартом ДСТУ 1.5:2003 «Правила побудови, викладання, оформлення та вимоги до змісту нормативних документів», затвердженим наказом Держспоживстандарту № 85 від 16 травня 2003р.

Зміст стандартів на сільськогосподарську продукцію залежно від її особливостей містять відповідні групи положень чи вимог: 1) класифікація (поділ за класами); 2) основні параметри і (або) розміри; 3) загальні технічні вимоги; 4) вимоги безпеки; 5) вимоги охорони довкілля; 6) маркування; 7) пакування; 8) правила транспортування та зберігання; 9) методи контролювання; 10) правила приймання; 11) правила експлуатування, ремонту, утилізації; 12) інші.

На продукцію, споживні властивості якої можуть згодом погіршуватися, тобто продовольчі продукти, треба зазначати термін придатності. У стандартах на конкретний вид продукції треба зазначати повний перелік нормативних вимог, які забезпечують життя і здоров'я громадян на всіх стадіях виготовлення та використання продукції.

Функції розробки, розгляду та погодження міжнародних (регіональних) та національних нормативних документів покладено на відповідні технічні комітети, які діють на основі Типового положення про технічний комітет стандартизації, затвердженого наказом Держстандарту України від 20 травня 2002 р. № 98, зареєстрованого в Мініс-

терстві юстиції України 11 липня 2002 р. за № 578/6866. Як один із прикладів можна навести спільний наказ Міністерства сільського господарства України, Держстандарту України, УААН від 8 вересня 1995 р. № 240/299/118, яким було створено Технічний комітет з стандартизації «Насіння сільськогосподарських культур». Подібним чином створюються й інші технічні комітети за видами сільськогосподарської продукції.

Загалом вимоги стандартів щодо якості й безпечності сільськогосподарської продукції можна проілюструвати на прикладі національного стандарту ДСТУ 3768:2009 «Пшениця», чинного з 1 липня 2009 р. Залежно від показників якості м'яку пшеницю поділяють на 6 класів (класи 1—3 — група А, класи 4—5 — група Б і клас 6), а тверду пшеницю — на 5 класів. М'яку пшеницю групи А використовують для продовольчих (переважно борошномельна та хлібопекарська промисловості) потреб і для експортування. Пшеницю групи Б і 6-го класу використовують на продовольчі і непродовольчі цілі й для експортування. Зерно твердої і м'якої пшениці всіх класів має бути у здоровому стані, не зіпріле та без теплового пошкодження під час сушіння: мати властивий здоровому зерну запах (без затхлого, солодового, пліснявого, гнилісного, полинного, сажкового запаху нафтопродуктів та інших сторонніх запахів); мати нормальний колір; не дозволено зараження пшениці шкідниками зерна. Конкретні кількісні показники щодо якості пшениці кожного класу виокремлено у таблицях 1 та 2 стандарту. У разі невідповідності граничній нормі якості пшениці хоча б за одним з показників, її переводять до відповідного нижчого за рівнем класу.

Щодо вимог безпечності, то вміст шкідливих речовин у зерні пшениці не повинен перевищувати таких максимальних допустимих рівнів (мг/кг): свинцю — 0,5; кадмію — 0,1; арсену — 0,2; ртуті — 0,03; міді — 10,0; цинку — 50,0. Максимальні рівні радіонуклідів вимірюються у Бк/кг: стронцію-90 — 20; цезію-137 — 50.

Підтвердження відповідності продукції вимогам стандартів щодо якості й безпечності сільськогосподарської продукції здійснюється за допомогою процедури сертифікації (від лат. — зроблено правильно). Ця процедура проводиться уповноваженими органами з сертифікації — підприємствами, установами і організаціями з метою запобігання реалізації продукції, небезпечної для життя, здоров'я та майна громадян і навколишнього природного середовища, сприяння споживачеві в компетентному виборі продукції тощо. Державну систему

сертифікації створює Держспоживстандарт України, який проводить та координує роботу щодо забезпечення сертифікації.

Відповідно до ст. 13 декрету Кабінету Міністрів України «Про стандартизацію і сертифікацію» сертифікація продукції в Україні поділяється на обов'язкову та добровільну. Перелік продукції, що підлягає обов'язковій сертифікації в Україні визначено наказом Держспоживстандарту України від 1 лютого 2005 р. № 28, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 4 травня 2005 р. за № 466/10746. Розділом 26 цього нормативно-правового акта встановлюється перелік харчової продукції та продовольчої сировини, які підлягають обов'язковій сертифікації.

Перелік і зміст документів, що засвідчують проходження сертифікації містить ст. 1 Закону України «Про підтвердження відповідності» від 17 травня 2001 р. **Сертифікат відповідності** — це документ, який підтверджує, що продукція, системи якості, системи управління якістю, системи екологічного управління, персонал відповідають встановленим вимогам конкретного стандарту чи іншого нормативного документа, визначеного законодавством.

Ще одним документом є **технічний регламент**, яким є закон України або нормативно-правовий акт, прийнятий Кабінетом Міністрів України, у якому визначено характеристики продукції або пов'язані з нею процеси чи способи виробництва, а також вимоги до послуг, включаючи відповідні положення, дотримання яких обов'язкове. Він може також містити вимоги до термінології, позначок, пакування, маркування чи етикетування, які застосовуються до певної продукції, процесу чи способу виробництва.

Нарешті, **свідоцтво про визнання відповідності** — це документ, що засвідчує визнання іноземних документів про підтвердження відповідності продукції вимогам, встановленим законодавством України.

Завдання до самостійної роботи студентів

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. Дайте відповіді поставлені запитання:

1. Вкажіть нормативно-правові акти, на яких ґрунтується визначення понять безпечності та якості сільськогосподарської діяльності.
2. Розкрийте сутність системи НАССР.
3. У чому полягає мета стандартизації у сільському господарстві?
4. Охарактеризуйте роль сертифікації у виробництві продукції сільського господарства.
5. Обґрунтуйте Ваше особисте ставлення до харчової продукції, що містить ГМО.
6. Які документи засвідчують проходження сертифікації?

Завдання 2. Виконайте реферати на запропоновані теми:

1. Відповідальність виробників, постачальників і продавців за безпеку сільськогосподарської продукції.
2. Проблеми якості сільськогосподарської продукції в аграрній політиці держави.
3. Адаптація законодавства України до вимог Світової організації торгівлі та Європейського Союзу в галузі безпечності й якості сільськогосподарської продукції.

Завдання 3. Продовжте роботу над складанням словника основних понять законодавства та права агропромислового комплексу.

Поняття	Визначення
Якість сільськогосподарської продукції	
Безпека сільськогосподарської продукції	
Стандартизація	
Сертифікація	
Технічний регламент	
Свідоцтво про визнання відповідності	

Завдання 4. Розв'яжіть тестові завдання:

1. Харчовий продукт, який не створює шкідливого впливу на здоров'я людини безпосередньо чи опосередковано за умов його виробництва та обігу з дотриманням вимог санітарних заходів та споживання (використання) за призначенням, це:

- а) якісний харчовий продукт;
- б) безпечний харчовий продукт;
- в) харчовий продукт що відповідає СТУ;
- г) харчовий продукт що відповідає міжнародним стандартам.

2. Сукупність властивостей, які відображають безпеку, новизну, довговічність, надійність, економічність, ергономічність, естетичність, екологічність продукції тощо, які надають їй здатність задовольняти споживача відповідно до її призначення, визначають як:

- а) якість продукції;
- б) безпечність продукції;
- в) національний стандарт продукції;
- г) стандарт продукції.

3. Ступінь досконалості властивостей та характерних рис харчового продукту, які здатні задовольнити потреби та побажання тих, хто споживає або використовує харчовий продукт, це:

- а) технічний звіт якості харчової продукції;
- б) якість продукції;
- в) безпечність харчового продукту;
- г) якість харчового продукту .

4. Безпечною є продукція сільського господарства, яка:

- а) ні прямо, ні побічно не створює шкідливого впливу на здоров'я людини;
- б) відповідає медико-санітарним вимогам та відповідним технічним стандартам;
- в) прямо не створює шкідливого впливу на здоров'я людини;
- г) відповідає «ДСТУ-Н».

5. Нині у світі найпоширенішою системою контролю за якістю й безпечністю продуктів харчування є система:

- а) БСП;
- б) НАБСР;
- в) НАССР;
- г) ДСТУ.

6. Діяльність, що полягає у встановленні положень для загаль-

ного і багаторазового застосування щодо наявних чи можливих завдань з метою досягнення оптимального ступеня впорядкування у певній сфері, результатом якої є підвищення ступеня відповідності продукції, процесів та послуг їх функціональному призначенню, усуненню бар'єрів у торгівлі і сприянню науково-технічному співробітництву, визначають як:

- а) сертифікацію;
- б) стандартизацію ;
- в) встановлення якості продукції;
- г) технічні умови продукції.

7. Документ, розроблений на основі консенсусу та затверджений уповноваженим органом, що встановлює призначені для загального і багаторазового використання правила, інструкції або характеристики, які стосуються діяльності чи її результатів, включаючи продукцію, процеси або послуги, дотримання яких є обов'язковим, це:

- а) стандарт;
- б) консенсус;
- в) стандарт організації;
- г) технічні умови.

8. Для національного рівня встановлено такі індекси документів:

- а) «ДСТУ» - національний стандарт;
- б) «ДСТУ-А» — настанова, правила, звід правил, кодекс усталеної практики, що не є стандартом;
- в) «ДССН» — пробний стандарт;
- г) «СТКУ» — технічні умови.

9. Документ, який підтверджує, що продукція, системи якості, системи управління якістю, системи екологічного управління, персонал відповідають встановленим вимогам конкретного стандарту чи іншого нормативного документа, визначеного законодавством, це:

- а) сертифікат відповідності;
- б) стандарт відповідності;
- в) сертифікаторганізації;
- г) технічні умови.

10. Технічний регламент це:

- а) нормативно-правовий акт;
- б) локальний акт;
- в) технічний звіт;

г) колегіальне рішення.

Завдання 5. Складіть анотації для зазначених наукових статей:

1. Кайдашов В. Проблеми вдосконалення правового регулювання безпечності й якості сільськогосподарської продукції в умовах інтеграції України до міжнародних спільнот / В. Кайдашов // Підприємництво, господарство і право. — 2009. — № 11. — С. 116-118.

2. Кузьміна М. Правові засоби забезпечення виробництва якісної продукції / М. Кузьміна // Підприємництво, господарство і право. — 2011. — № 7. — С. 66-70.

3. Романко С. М. Правове забезпечення зміни сільського господарства України на екологічно безпечне / С. М. Романко // Юридична Україна. — 2006. — №7. — С. 65-71.

4. Пахомова Т. Забезпечення якості продукції та управління нею в органах публічної влади / Т. Пахомова // Право України. — 2003. — №8. — С. 35-40.

4. **Завдання 6.** Розв'яжіть задачі:

1. Громадянин Гальченко звернувся до сільської ради з проханням виділити йому земельну ділянку для створення фермерського господарства. Після проходження професійного відбору Кальченку було повідомлено, що він отримає земельну ділянку площею 12 га після сплати ним 1500 грн. за проект відведення земельної ділянки.

Надайте юридичну консультацію з приводу порядку надання земель для ведення фермерського господарства?

2. Новопроектівська районна державна адміністрація прийняла рішення про виділення земельної ділянки громадянину Петренку із земель запасу, які були в оренді ТОВ «Оріон», і зареєструвала фермерське господарство Петренка.

Петренко після одержання розпорядження голови райдержадміністрації звернувся до ТОВ «Оріон» з вимогами звільнити земельну ділянку від посівів і надати йому змогу вільно користуватися відведеною для фермерського господарства ділянкою. ТОВ «Оріон» відмовило у задоволенні вимоги Петренка, посилаючись на те, що земельна ділянка в натурі (на місцевості) не була йому відведена.

У наслідок тривалих переговорів із ТОВ «Оріон» Петренко пропустив строк посівних робіт, а тому звернувся зі скаргою до районної ради. Який порядок відведення земельних ділянок для фермерського господарства? Який порядок розгляду спорів, пов'язаних з відведенням земельних ділянок? Дайте письмову відповідь.

Рекомендована література

1. Богдан А.Й. Про правове забезпечення виробництва сільсько-господарської продукції в Україні в контексті вимог законодавства ЄС / А. Богдан // Сучасні проблеми аграрного і природоресурсного права: Міжнар. наук.-практ. конф.: Зб. наук. пр. / За заг. ред.: В.М. Єрмоленка та ін. – К.: Ірідіум, 2009. – С. 19-21.
2. Кагал Т. О. Правове навчання студентів та забезпечення якості сільськогосподарської продукції. В кн.: Законодавство України - основа правового виховання студентської та учнівської молоді. Тези доповідей республіканської науково-методичної конференції. - К.: НМК ВО, 1992. -С. 89-90.
3. Кайдашов В. Проблеми вдосконалення правового регулювання безпечності й якості сільськогосподарської продукції в умовах інтеграції України до міжнародних спільнот / В. Кайдашов // Підприємництво, господарство і право. — 2009. — № 11. — С. 116-118.
4. Кузьміна М. Правові засоби забезпечення виробництва якісної продукції / М. Кузьміна // Підприємництво, господарство і право. — 2011. — № 7. — С. 66-70.
5. Островська А. Сертифікація харчових продуктів: підвищення якості та безпеки / А. Островська // Стандартизація. Сертифікація. Якість : науково-технічний журнал.- 2004.- № 1. - С .41-42.
6. Пахомова Т. Забезпечення якості продукції та управління нею в органах публічної влади / Т Пахомова // Право України. – 2003.- №8.- С. 35-40.
7. Писаренко Н.Б. Некоторые вопросы государственного регулирования качества и безопасности пищевых продуктов и продовольственного сырья / Н. Писаренко // Проблемы законности.- Вип. 45. – 2000.- С.117-123.
8. Піддубний О.Ю. Правове забезпечення контролю за якістю сільськогосподарської продукції / О. Піддубний // Матеріали конференції «Проблеми соціально-економічного розвитку села та шляхи їх вирішення» – К.: Національний аграрний університет 2004. – С. 29-32.
9. Романко С. Особливості економіко-правового механізму забезпечення екологічної безпеки сільськогосподарської продукції / С. Романко // Право України. – 2007. – №6. – с.85-88

Розділ 7

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ МАШИН

1. Загальна характеристика правового регулювання захисту прав покупців сільськогосподарських машин

Бажання України стати членом Європейського Союзу ставить питання захисту прав покупців на одне з перших місць у державній політиці. Це також обумовлюється тим, що забезпечення належного захисту прав покупців спрямоване не лише на захист інтересів конкретного покупця, а й на вдосконалення соціального клімату в державі.

Відносини між покупцями сільськогосподарських машин та їх виробниками, продавцями виконавцями робіт і послуг з технічного сервісу, встановлює права та обов'язки покупців, визначає механізм реалізації державного захисту покупців, обов'язки та відповідальність виробників, продавців, виконавців регулює Закон України від 05.06.2003 р. «Про захист прав покупців сільськогосподарських машин». У даному випадку такими машинами вважаються всі види техніки і обладнання для агропромислового комплексу. Покупцем у даному випадку є юридична особа – суб'єкт господарювання або фізична особа, яка використовує, придбаває, замовляє або має намір придбати чи замовити машину, обладнання, роботу, послугу.

Відповідно до ст. 1 Закону України Про захист прав покупців сільськогосподарських машин безпека сільськогосподарської машини, роботи, послуги з технічного сервісу - це відсутність будь-якого ризику для життя, здоров'я, майна покупця і навколишнього природного середовища за звичайних умов їх використання, зберігання, транспортування та утилізації.

Держава забезпечує захист прав покупців сільськогосподарських машин і можливість придбання або одержання іншими законними способами машин, робіт, послуг з технічного сервісу в обсягах, що забезпечують їх потреби для організації виробництва сільськогосподарської продукції.

Державний захист прав покупців машин, користувачів послуг з технічного сервісу в межах своєї компетенції здійснюють центральні органи виконавчої влади з питань технічного регулювання та споживчої політики, з нагляду за охороною праці, інспекція по нагляду за технічним станом машин, обладнання та якістю паливно-мастильних

матеріалів та їх територіальні органи, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, інші органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, а також судові органи.

2. Основні права покупців сільськогосподарських машин

Відповідно до ст. 4 Закону України «Про захист прав покупців сільськогосподарських машин» покупці сільськогосподарських машин, які перебувають на території України, під час придбання, замовлення або використання машин, робіт, послуг з технічного сервісу для виробництва сільськогосподарської продукції мають право:

- на вільний вибір продавця машини і способів її доставки, а також виконавця робіт, послуг з технічного сервісу;
- на інформацію про машини, їх виробників та виконавців робіт, послуг;
- на безпечність для їх життя і здоров'я, навколишнього середовища і майна придбаних машин або виконаних робіт, послуг за звичайних умов їх використання, зберігання, обслуговування, транспортування та утилізації;
- на належну якість машин та робіт, послуг з технічного сервісу;
- на відшкодування збитків, завданих машинами, роботами, послугами неналежної якості, а також майнової та моральної (немайнової) шкоди, заподіяної небезпечними (шкідливими) для життя і здоров'я людей машинами, роботами, послугами у випадках, передбачених законом;
- на звернення до суду, органів державної влади та місцевого самоврядування, громадських організацій за захистом порушених прав.

Право покупців сільськогосподарських машин на вибір продавця машин, виконавця робіт, послуг з технічного сервісу передбачає, що покупцям сільськогосподарських машин надається право вільного вибору продавця машини і способів її доставки та виконавця робіт, послуг з технічного сервісу.

Продаж машин, виконання робіт, надання послуг здійснюються лише на договірній основі.

Право покупця сільськогосподарських машин на інформацію передбачає, що покупці машин мають право на одержання необхідної, доступної, достовірної та своєчасної інформації про машини, роботи, послуги, яка забезпечує можливість їх компетентного вибору.

Інформація повинна бути надана покупцям до придбання ними машини чи замовлення роботи, послуги та повинна містити:

- назву машини;
- зазначення нормативно-правових актів, вимогам яких повинні відповідати сільськогосподарські машини, роботи, послуги;
- дані про основні властивості машини, роботи, послуги, умови використання та зберігання, застереження щодо безпечності використання, а також іншу інформацію, що поширюється на конкретну машину, роботу, послугу;
- відомості про можливість утворення шкідливих для здоров'я умов праці з машиною і протипоказання щодо її застосування;
- дані про ціну, умови та правила придбання машин, виконання робіт, надання послуг;
- дату виготовлення машини;
- гарантійні зобов'язання виробника, виконавця;
- правила та умови ефективного і безпечного використання машин, робіт, послуг;
- ресурс машини, відомості про необхідні дії покупця після його закінчення, а також про можливі наслідки в разі невиконання цих дій;
- найменування та адресу виробника, виконавця, продавця і підприємств, які здійснюють їх функції щодо прийняття претензій від покупців, а також виконують роботи, надають послуги з технічного сервісу.

Покупцеві також повинна надаватись інформація про наявність документального засвідчення відповідності машин, робіт, послуг встановленим законодавством вимогам, а щодо машин, виготовлених іноземними фірмами, - наявність документа, що засвідчує визнання іноземних документів про підтвердження відповідності продукції вимогам, встановленим законодавством України.

Якщо надання недостовірної, неповної або несвоечасної інформації про машину, роботу, послугу та про виробника, виконавця, продавця спричинило:

- придбання машини, роботи, послуги, які не мають потрібних покупцеві властивостей, покупець має право розірвати договір і вимагати відшкодування завданих йому збитків;
- неможливість використання придбаної машини, роботи, послуги за призначенням - покупець має право вимагати у термін не більше місяця надання належної інформації. Якщо інформацію в обумо-

влений термін не буде надано, покупець має право розірвати договір і вимагати відшкодування збитків;

- заподіяння шкоди життю, здоров'ю, майну покупця - покупець має право пред'явити продавцю, виробнику, виконавцю вимоги щодо відшкодування збитків у порядку, передбаченому законом чи договором.

Збитки, завдані покупцеві машиною, роботами, послугами, придбаними в результаті недобросовісної реклами, підлягають відшкодуванню винною стороною у повному обсязі.

Продавець не звільняється від відповідальності у разі неотримання ним від виробника (імпортера) відповідної інформації про машину.

Право покупців сільськогосподарських машин на безпечність машин, робіт, послуг з технічного сервісу передбачає, що покупці машин, замовники робіт, послуг з технічного сервісу мають право вимагати від виробника, продавця, виконавця, щоб придбані ними машини, виконані роботи, надані послуги відповідали умовам договорів, вимогам нормативно-правових актів.

Покупці при виявленні недоліків у машині протягом гарантійного строку в порядку та строки, встановлені законом чи договором, мають право за своїм вибором вимагати від виробника, продавця машин та виконавця робіт і послуг з технічного сервісу:

а) безоплатного усунення недоліків машини або відшкодування витрат на їх усунення покупцем чи виконавцем робіт, послуг з технічного сервісу та відшкодування збитків;

б) надання їм (з доставкою на місце) на час ремонту неякісної машини справної машини аналогічної марки (моделі, модифікації);

в) повернення виробнику несправної машини для усунення недоліків в умовах виробництва та відшкодування збитків;

г) заміни машини на нову, якщо машина з вини виробника має істотні недоліки (три відмови третьої групи складності), та відшкодування збитків;

г) повернення машини неналежної якості, повернення коштів, відшкодування збитків і розірвання договору. Вимоги, зазначені у цій частині, щодо машин, що були у використанні й реалізовані іншому покупцеві, строк гарантії на які не закінчився, задовольняються за умови своєчасного повідомлення виробника, продавця про зміну власника.

Вимоги покупців пред'являються за їх вибором виробникові, продавцеві за місцем купівлі машини, виробникові, продавцеві або дилеру (підприємствам, що виконують їх функції) за місцезнаходженням покупця.

У разі виявлення істотних недоліків машини (вихід з ладу базових деталей, експлуатація яких розрахована на весь строк амортизації) протягом строку амортизації покупець має право пред'явити виробнику вимогу про безоплатне усунення таких недоліків.

Істотний недолік - недолік, який робить неможливим чи недопустимим використання машини, роботи, послуги відповідно до їх цільового призначення.

Право покупців сільськогосподарських машин на відшкодування шкоди, заподіяної машинами, роботами, послугами неналежної якості передбачає, що шкода, заподіяна життю, здоров'ю або майну покупця машинами, роботами, послугами, що містять конструктивні, виробничі або інші недоліки, підлягає відшкодуванню в повному обсязі, якщо інше не передбачено законом.

Право вимагати відшкодування заподіяної шкоди визнається за кожним потерпілим покупцем незалежно від того, перебував він чи не перебував у договірних відносинах з виробником, виконавцем, продавцем. Таке право зберігається протягом встановленого строку експлуатації. Відповідальність перед покупцем за шкоду, зазначену в частині першій цієї статті, несе сторона, яка її заподіяла.

Права покупців сільськогосподарської машини у разі порушення виконавцем умов договору про виконання робіт, надання послуг з технічного сервісу. Покупці мають право відмовитися від договору про виконання робіт, надання послуг з технічного сервісу і вимагати відшкодування збитків, якщо виконавець своєчасно не приступає до виконання договору або виконує роботу так повільно, що закінчити її у визначений строк стає неможливим.

Якщо під час виконання робіт, надання послуг стане очевидним, що їх не буде виконано згідно з умовами договору, покупці мають право призначити виконавцю відповідний строк для усунення недоліків, а в разі невиконання цієї вимоги у визначений строк - розірвати договір і вимагати відшкодування збитків або доручити виправлення недоліків третій особі за рахунок виконавця.

У разі виявлення недоліків у виконаній роботі, наданій послугі покупці мають право за своїм вибором вимагати:

- безоплатного усунення недоліків у виконаній роботі, наданій послугі;
- відповідного зменшення ціни виконаної роботи, наданої послуги;
- безоплатного повторного виконання роботи;
- відшкодування завданих їм збитків з усуненням недоліків виконаної роботи, наданої послуги своїми силами чи із залученням третьої особи.

Зазначені вимоги підлягають задоволенню у разі виявлення недоліків під час приймання виконаної роботи, наданої послуги або під час її виконання, надання, а у разі неможливості виявлення недоліків під час приймання виконаної роботи, наданої послуги - протягом гарантійного чи іншого строку, встановленого договором або законом.

За наявності у роботах, послугах істотних відступів від умов договору або інших істотних недоліків покупці мають право вимагати розірвання договору та відшкодування збитків.

Якщо істотні відступи від умов договору або інші істотні недоліки було виявлено в роботі, послугі, виконаній з використанням запасних частин, вузлів, агрегатів, матеріалів покупця, покупці мають право вимагати за своїм вибором або виконання її з запасних частин, вузлів, агрегатів, матеріалів виконавця, або розірвання договору і відшкодування збитків.

Зазначені у цій частині вимоги можуть бути пред'явлені покупцями протягом строків, передбачених нормативно-правовими актами чи умовами договору.

Якщо виконавець не виконує, прострочує виконання роботи, надання послуги згідно з договором, він за кожний день (годину, якщо тривалість виконання визначена у годинах) прострочення сплачує покупцеві неустойку у розмірі три відсотки вартості невиконаної роботи, послуги, якщо інше не передбачено договором.

Сплата виконавцем неустойки, встановленої в разі невиконання, прострочення виконання бо іншого неналежного виконання зобов'язання, не звільняє його від виконання зобов'язання в натурі.

Про порушення умов договору та інші недоліки в роботі, послугі, що не могли бути виявлені при звичайному способі її прийняття, покупець зобов'язаний повідомити виконавцеві не пізніше трьох діб після їх виявлення.

Умови договору, що обмежують права покупця сільськогоспо-

дарських машин порівняно з правами, встановленими законодавством, визнаються недійсними. Якщо в результаті застосування умов договору, що обмежують права покупця, покупець завдані збитків, то вони повинні бути відшкодовані винною особою у повному обсязі.

3. Основні обов'язки виробників, продавців, виконавців і покупців сільськогосподарських машин

Виробники, продавці, виконавці робіт не мають права перешкоджати покупцям вільно вибирати продавця й способи доставки машин, а також виконавців робіт, послуг з технічного сервісу. Вони зобов'язані своєчасно надавати покупцям машин необхідну й достовірну інформацію про машини, роботи, послуги.

Виробники, продавці, виконавці робіт розробляють і забезпечують покупців нормативно-технічною документацією відповідно до законодавства та несуть відповідальність за шкоду, заподіяну життю, здоров'ю або майну покупця, відповідно до закону.

Виробники, продавці, виконавці звільняються від відповідальності, якщо доведуть, що шкоду заподіяно з вини самих покупців внаслідок порушення ними встановлених правил використання, зберігання чи транспортування машин, робіт, послуг або внаслідок дії непереборної сили.

Обов'язки виробників, продавців, виконавців щодо якості машин, робіт, послуг. Виробники, продавці, виконавці зобов'язані передавати покупцям машини, результати робіт, послуг, які за якістю відповідають вимогам нормативно-правових актів, умовам договорів, а також інформації про них. На кожну машину, що завозиться на територію України, повинен бути сертифікат відповідності або документ, що засвідчує визнання іноземних документів про підтвердження відповідності машини вимогам, встановленим законодавством України.

Виявлені покупцями недоліки у машині протягом гарантійного строку експлуатації підлягають усуненню виробниками, продавцями, виконавцями відповідно до умов договору. При пред'явленні покупцем обґрунтованої вимоги про заміну машини виробник, продавець, підприємство, що виконує його функції, зобов'язані задовольнити цю вимогу.

Доставка машин виробнику, продавцеві, підприємству, що виконує їх функції, та їх повернення покупцеві здійснюються силами і засобами виробника, продавця, підприємства, що виконує їх функції,

або за їх рахунок.

Під час заміни машини з недоліками на машину аналогічної марки (моделі, модифікації) належної якості, ціна на яку змінилася, перерахунок вартості не провадиться.

Якщо заміна здійснюється на таку ж сільськогосподарську машину іншої марки (моделі, модифікації) перерахунок вартості провадиться виходячи з цін, що діяли на час обміну.

Пред'явлені покупцем вимоги про усунення недоліків машини повинні задовольнятися у такі строки:

- для машин у рослинництві й кормовиробництві - протягом трьох діб з часу надходження заяви покупця про відмову, якщо немає потреби у розбиранні основних вузлів; п'яти діб, якщо така потреба є; семи діб - коли необхідно розбирати й замінювати базисні деталі. Для машин сезонного використання, у міжсезонний період - не більше двадцяти діб;

- для машин у тваринництві - у технічно можливі строки, але не більше 3 годин з часу надходження заяви покупця про відмову обладнання для інкубації, доїння, первинної переробки молока; не більше 5 годин - для обладнання із забезпечення поїння, кормоприготування та кормороздавання; не більше 6 годин - для вентиляційного обладнання і не більше 20 годин - для гноєвидалення.

За кожний день затримки усунення недоліків понад установлені строки покупцям машин виплачується неустойка в розмірі вартості машинодня роботи машини. Крім того, виробник зобов'язаний відшкодувати покупцю збитки від простою машин, включаючи упущену вигоду в частині, не покритій неустойкою.

Методика обчислення розміру вартості машино-дня та збитків встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Нескладні поломки усуваються покупцем власними силами після визначення причини й попереднього погодження з виробником, продавцем, представником виробника.

Після усунення поломки складається документ про відшкодування витрат за виконані роботи, який передається виробникові, продавцю, представнику виробника протягом одного місяця з дня поломки.

На письмову вимогу покупців машин на час ремонту неякісної машини їм надаються (з доставкою) справні машини аналогічних марок (моделей, модифікацій). Для цього виробники, продавці, виконав-

ці зобов'язані передбачати обмінний фонд машин.

За кожний день затримки виконання вимоги про надання машини аналогічної марки (моделі, модифікації) покупцям машин виплачується неустойка в розмірі 0,2 відсотка вартості машини, але не більше 60 відсотків її первинної вартості.

Виробник (продавець) звільняється від виконання вимог щодо відшкодування збитків, якщо на час ремонту неякісної машини, за письмовою заявою покупця, надасть йому, з доставкою на місце, справну машину аналогічної марки (моделі, модифікації).

Вимоги покупців щодо машин, на які не скінчились гарантійні строки, розглядаються виробниками негайно і усуваються у строки, передбачені частиною п'ятою цієї статті, після чого складаються документи, які визначають причини виникнення, вартість усунення недоліків та винну сторону.

Виробники зобов'язані відшкодувати збитки продавців, підприємств, що виконують їх функції, які розглядали і задовольнили обґрунтовані претензії покупців до вироблених машин.

Вимоги покупця щодо відшкодування витрат на відновлення машини і збитків від її простою не підлягають задоволенню, якщо виробник, продавець, підприємство, що виконує їх функції, доведуть, що недоліки машини виникли внаслідок порушення покупцем вимог нормативно-технічної документації на машину.

4. Гарантійне обслуговування сільськогосподарських машин

Гарантійне обслуговування заключається у тому, що виробник (виконавець, продавець) протягом гарантійного строку зобов'язується безкоштовно виконувати роботу по технічному обслуговуванню, а також усуненню виявлених недоліків проданого товару (відхилень від вимог нормативних документів і інформації про товар).

Гарантійний строк – це строк встановлений виробником машини, протягом якого, в разі дотримання відповідних умов використання і зберігання, машина, в тому числі комплектуючі вироби і складові частини її, повинна відповідати вимогам законодавства і протягом якого виробник, продавець, виконавець виконують гарантійні зобов'язання.

Відповідно до ст.16 закону України Про захист прав покупців сільськогосподарських машин виробники, продавці, виконавці забезпечують можливість використання машин, результатів виконаних ро-

біт, послуг за призначенням протягом строків їх амортизації, передбачених нормативно-технічною документацією або договором. Вони несуть гарантійні зобов'язання перед покупцями машин у забезпеченні протягом встановленого гарантійного строку експлуатації (або наробітку) відповідності цільовому (технологічному) призначенню і якості машин, встановлених нормативно-технічною документацією.

Гарантійний строк на комплектуючі вироби і складові частини вважається рівним гарантійному строку на машини, закінчується одночасно із закінченням гарантійного строку на машини і не може бути меншим 12 місяців.

При усуненні недоліків шляхом заміни комплектуючого виробу або складової частини машини, на які встановлено гарантійні строки, гарантійний строк на нові комплектуючий виріб і складову частину обчислюється від дня видачі покупцеві машини після ремонту.

Гарантійний строк експлуатації машин відраховується від дня введення їх в експлуатацію, але не пізніше 6 місяців від дня продажу для машин, що працюють протягом усього року, і не пізніше 12 місяців для машин із сезонним характером робіт.

Виробник має право прийняти рішення про припинення гарантійних зобов'язань, якщо ним (уповноваженим представником) будуть виявлені і зафіксовані у гарантійному талоні (сервісній книзі) суттєві порушення конкретних вимог нормативно-технічної документації на машину, які можуть призвести до передчасного виходу її з ладу.

Обґрунтоване рішення виробника про припинення гарантійних зобов'язань із зазначенням конкретних вимог нормативно-технічної документації, які були порушені, вступає в силу після письмового повідомлення про це покупця.

Недоліки машин, що виникли у гарантійний строк експлуатації не з вини покупців машин, усуваються виробником або уповноваженим ним на те виконавцем робіт з технічного сервісу за рахунок виробника.

Обов'язки виробників машин з організації технічного сервісу. Виробники машин зобов'язані забезпечити організацію робіт з технічного сервісу, а також випуск і поставку в необхідних обсягах і асортименті запасних частин, обмінних вузлів і агрегатів протягом усього строку виробництва машин, а після зняття з виробництва - протягом строку амортизації, а якщо такого не встановлено, то протягом десяти років. Для виконання цих зобов'язань вони створюють фірмову мере-

жу підприємств технічного сервісу або на договірній основі передають відповідні повноваження іншим підприємствам технічного сервісу різних форм власності.

Виробники, продавці під час продажу (реалізації) машин зобов'язані інформувати покупців про підприємства, які виконують роботи, послуги з технічного сервісу.

Виробники, продавці, уповноважені виробником підприємства забезпечують передпродажне обслуговування машин, на замовлення покупців доставляють їх, виконують гарантійні зобов'язання з технічного обслуговування й усунення несправностей.

Витрати на передпродажний сервіс, періодичне технічне обслуговування й ремонт машин у гарантійний період експлуатації включаються у ціну машини.

Роботи з технічного сервісу виконують уповноважені виробником підприємства, продавці, дилери за рахунок передбаченої відповідної скидки з ціни машини.

Виробники на договірній основі забезпечують підприємства технічного сервісу сучасними технологіями ремонту й технічного обслуговування машин, комплектують їх нормативно-технічною документацією, ремонтно-технологічним обладнанням, навчають робітників і спеціалістів цих підприємств.

Виконавці робіт з технічного сервісу залежно від характеру і специфіки виконаних робіт, наданих послуг зобов'язані видавати покупцям розрахункові документи, що засвідчують факт виконання робіт, надання послуг.

Виконавці робіт з технічного сервісу зобов'язані протягом місяця відшкодувати битки, що виникли у зв'язку з втратою, псуванням чи пошкодженням машин, прийнятих ними від покупців для виконання робіт або надання послуг. Виконавці не звільняються від відповідальності, якщо рівень їх наукових і технічних знань не дав змоги виявити особливі властивості машин, прийнятих ними від покупців для виконання робіт або надання послуг.

Виконавці робіт з технічного сервісу не несуть відповідальності за недоліки у виконаних роботах або наданих послугах, якщо доведуть, що вони виникли з вини самого покупця чи внаслідок дії непереборної сили.

5. Якість і комплектність машин

Відповідно до ст.18 закону України Про захист прав покупців сільськогосподарських машин виробник, продавець може реалізовувати машини, які за якістю відповідають умовам договору, вимогам стандартів, технічних умов та інших документів, що встановлюють ці вимоги, мають сертифікат відповідності з маркуванням національним знаком відповідності.

Виробник, продавець несуть відповідальність за якість виготовленої, проданої машини.

Договорами можуть передбачатися підвищені, порівняно із стандартами, технічними умовами чи іншою документацією вимоги щодо якості машин, а також щодо їх комплектності.

Машини повинні поставлятися комплектними. Відповідальність за комплектність машин несуть головне підприємство-виробник та продавець незалежно від того, які підприємства-суміжники виготовляють окремі вузли й агрегати машин. Якщо комплектність не визначена стандартами, технічними умовами, вона може визначатися договором. Договором може передбачатися постачання машин з додатковими складовими частинами або без окремих, не потрібних покупцеві частин, що включені до комплекту машини.

Виробник при зміні конструкції машини (модернізації) повідомляє про це продавців і покупців.

Виробник зобов'язаний забезпечити відповідність машин агрозоотехнічним, екологічним та експлуатаційно-технічним вимогам і використання їх впродовж усього терміну експлуатації (встановленого моторесурсу).

Якість виконання робіт, послуг з технічного сервісу. Виконавець робіт, послуг з технічного сервісу зобов'язаний передати результати виконаної роботи, послуги у встановлені строки з якістю, що відповідає умовам договору, вимогам стандартів, технічних умов, іншої документації.

Виконавець несе відповідальність за якість і своєчасність виконання роботи, надання послуги.

Граничні і такі, що допускаються, значення показників якості виконаних робіт, наданих послуг з технічного сервісу встановлюються відповідною технічною документацією.

Завдання до самостійної роботи студентів

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. Дайте відповіді на поставлені запитання:

1. Які нормативно-правові акти регулюють захист прав покупців сільськогосподарських машин?
2. Розкрийте зміст основних прав покупців сільськогосподарських машин.
3. Охарактеризуйте особливості гарантійного обслуговування сільськогосподарських машин.
4. Визначте поняття якості та комплектності сільськогосподарських машин.
5. Розкрийте співвідношення між правами покупців та обов'язками виробників сільськогосподарських машин.
6. Проаналізуйте зміст безпеки сільськогосподарської машини.

Завдання 2. Продовжте роботу над складанням словника основних понять законодавства та права агропромислового комплексу.

Поняття	Визначення
Безпека сільськогосподарської машини	
Гарантійний строк сільськогосподарської машини	
Істотний недолік сільськогосподарської машини	
Технічний сервіс	
Комплектність сільськогосподарської машини	

Завдання 3. Виконайте реферати на запропоновані теми:

1. Розвиток законодавства про захист прав покупців сільськогосподарської техніки у світі.
2. Механізм захисту прав покупців сільськогосподарських машин.
3. Відповідальність за порушення законодавства у сфері захисту

прав покупців сільськогосподарських машин.

4. Договір як засіб забезпечення якості сільськогосподарських машин.

Завдання 4. Розв'яжіть тестові завдання:

1. Гарантійний строк обчислюється:

- а) з дати покупки с/г машини;
- б) не пізніше 6 місяців від дня продажу с/г машини;
- в) з моменту виникнення претензій щодо якості;
- г) з дня введення машини в експлуатацію.

2. Обґрунтоване рішення виробника про припинення гарантійних зобов'язань із зазначенням конкретних вимог нормативно-технічної документації вступає в силу:

- а) після письмового повідомлення про це покупця;
- б) за рішенням суду;
- в) одразу при виявленні порушення конкретних вимог нормативно-технічної документації на машину;
- г) гарантійні зобов'язання виробника в жодному разі не припиняються.

3. Гарантійний строк на комплектуючі вироби і складові частини сільськогосподарської машини:

- а) є рівним гарантійному строку на машини;
- б) закінчується за 3 місяці до закінчення гарантійного строку на машини;
- в) не може бути менше 12 місяців;
- г) 18 місяців.

4. При розірванні договору купівлі-продажу сільськогосподарської машини розрахунки із покупцем у разі підвищення ціни на машину провадяться:

- а) виходячи з її вартості на час укладення договору;
- б) виходячи з її вартості на час пред'явлення відповідної вимоги;
- в) виходячи з її вартості на час повернення коштів;
- г) вартість машини зазначена у договорі.

5. При розірванні договору купівлі-продажу кошти, сплачені за машину, повертаються покупцеві:

- а) в строк, визначений у договорі;

- б) не пізніше ніж протягом 7 днів з дня розірвання договору;
- в) не пізніше 3-х місяців;
- г) при розірванні договору.

6. У разі продажу неякісної сільськогосподарської машини виробник зобов'язаний відшкодувати покупцю :

- а) збитки від простою машин;
- б) упущену вигоду;
- в) тільки вартість машини;
- г) задовольнити усі вимоги покупця.

7. Кожна машина, що завозиться на територію України, повинна мати:

- а) сертифікат відповідності;
- б) документ, що засвідчує визнання іноземних документів;
- в) сертифікат якості;
- г) документ про відповідність ДООСТУ.

8. Якщо зросла ціна машини, під час заміни машини з недоліками на машину аналогічної марки (моделі, модифікації) належної якості, то різницю у вартості:

- а) доплачує покупець;
- б) перерахунок вартості не проводиться;
- в) компенсує держава;
- г) повертає користувач.

9. На письмову вимогу покупців машин на час ремонту неякісної машини:

- а) їм надаються (з доставкою) справні машини аналогічних марок;
- б) їм надаються машини які є в наявності;
- в) їм надається довідка про ремонт машини;
- г) їм повертається вартість машини.

10. Недоліки машин, що виникли у гарантійний строк експлуатації не з вини покупців машин, усуваються виробником або уповноваженим ним на те виконавцем робіт з технічного сервісу:

- а) за рахунок продавця;
- б) за рахунок виробника;
- в) за рахунок покупця;
- г) за рахунок користувача.

Завдання 5. Складіть анотації для зазначених наукових статей:

1. Осетинська Г.А. Деякі проблеми відповідальності за завдання моральної шкоди споживачам у сфері надання послуг // Юридична Україна. Щомісячний правовий часопис. - 2004. - №12. - С.52-57.

2. Письменна О.П. Особливості відшкодування моральної шкоди, завданої неякісними товарами (роботами, послугами) //Актуальні проблеми політики. - Вип. 28. - Одеса, 2006. – С. 253-257.

3. Салімонов І.М. Про законодавчий опис способу вчинення обману покупців // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.— Вип.13. —2001.— С.400-404.

4. Салімонов І.М. Кримінальна відповідальність за обман споживачів у законодавстві деяких зарубіжних країн // Вісник Запорізького юридичного інституту.— 2003.— №4.— С.148-157.

Завдання 6. Розв'яжіть задачі:

1. Громадянин Івасюк, житель с. Липівка, поїхав до м. Києва і придбав там у магазині сільськогосподарської техніки «Схід» молотарку. Повернувшись до с. Липівки, він виявив істотні недоліки у купленій машині. Які повинні бути подальші дії громадянина Івасюка? Які зобов'язання магазин сільськогосподарської техніки «Схід» має перед Івасюком?

2. Внаслідок несправності сільськогосподарської машини по первинній переробці молока, гарантійний строк на яку не закінчився, фермерське господарство «Маслятко» зазнало таких збитків: 8000 грн це собівартість молока, що зіпсувалося та 4000 грн, які могло б отримати фермерське господарство у разі продажу переробленого молока.

Виробник сільськогосподарської машини по переробці молока відмовився відшкодувати зазначені втрати, мотивуючи це тим, що машину було поремонтовано у технічно можливі строки, а саме 10 год з часу надходження заяви покупця про несправність машини, як і зазначено в законодавстві, тому відповідальності за зіпсовану продукцію він не несе. Проаналізуйте ситуацію. Чи повинен виробник сільськогосподарської машини по переробці молока відшкодувати 12000 грн. ф/г? У які строки повинні задовольнятися пред'явлені покупцем вимоги про усунення недоліків с/г машини?

Рекомендована література

1. Корнієнко Г.С. Машинно-технологічна станція як одна з нових організаційно-правових форм матеріально-технічного забезпечення товаровиробників АПК в умовах ринку // Пробл. законності: – Респ. міжвід. наук. зб./ Відп. ред. В.Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2002. – Вип. 55. – С.187-194.
2. Осетинська Г.А. Деякі проблеми відповідальності за завдання моральної шкоди споживачам у сфері надання послуг // Юридична Україна. - 2004. - №12. - С.52-57.
3. Осетинська Г.А. Захист прав споживачів: проблеми розвитку законодавства України. Монографія. – К.: Ін-т законодавчих передб. і правової експ., НДІ прив. права і підприємництва. - 2002. –128 с.
4. Осетинська Г.А. Законодавча регламентація зобов'язань з надання послуг за участю споживачів // Право України. – 2003. -№11. - С.130-133.
5. Письменна О.П. Відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг), у системі зобов'язань за Цивільним кодексом України // Митна справа. - № 3. - 2006. – С. 93-97.
6. Письменна О.П. Особливості відшкодування моральної шкоди, завданої неякісними товарами (роботами, послугами) //Актуальні проблеми політики. - Вип. 28. - Одеса, 2006. – С. 253-257.
7. Рябченко Ю. Ю. Види позовів про захист прав споживачів / Ю. Ю. Рябченко // Південноукраїнський правничий часопис. – Одеса, 2007. – № 2. – С. 94–97.
8. Рябченко Ю. Ю. Сторони у справах про захист прав споживачів / Ю. Ю. Рябченко // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 7 (139). – С. 45–48.
9. Салімонов І.М. Про законодавчий опис способу вчинення обману покупців // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.— Вип.13. —2001.— С.400-404.
10. Салімонов І.М. Кримінальна відповідальність за обман споживачів у законодавстві деяких зарубіжних країн // Вісник Запорізького юридичного інституту.— 2003.— №4.— С.148-157.

Розділ 8

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТВАРИННИЦТВА

1. Загальна характеристика правового регулювання галузі тваринництва

Тваринництво є провідною галуззю сільського господарства, основним постачальником повноцінного харчового білка й сировини для переробної промисловості АПК. Під час переходу країни до ринкових методів господарювання криза охопила, насамперед, сільське господарство, найбільшого ж спаду зазнало тваринництво.

Тваринництво - це галузь сільського господарства, пов'язана з діяльністю по утриманню і розведенню сільськогосподарських тварин для одержання продуктів харчування і сировини для промисловості. Харчові продукти тваринного походження — це продукти, що вживаються людиною в натуральному вигляді чи після відповідної обробки продовольчої сировини тваринного походження: консерви м'ясні, м'ясо-рослинні та рибні, сири, молоко та молочні продукти, продукти дитячого харчування, маргарин, жири, ковбасні вироби, м'ясні концентрати тощо.

Виробництво продукції тваринництва забезпечують закони України «Про молоко та молочні продукти» від 24 червня 2004 р., «Про бджільництво» від 22 лютого 2000 р., «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них» від 6 лютого 2003 р. Розведення тварин здійснюється на основі законів України «Про племінну справу у тваринництві», «Про внесення змін до деяких законів України щодо запровадження ліцензування певних видів господарської діяльності у племінній справі в тваринництві» від 20 лютого 2003 р. Заходи з розвитку селекції у тваринництві і адаптації законодавства України у сфері племінної справи у тваринництві до законодавства Європейського Союзу здійснюється на основі «Загальнодержавної програми селекції у тваринництві на період до 2010 року», затвердженої Законом України від 19 лютого 2004 р. Крім зазначених законів, правовому врегулюванню аграрних відносин з виробництва продукції тваринництва присвячено значну кількість підзаконних актів.

Програмне значення має постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо активізації роботи з розвитку тваринництва» від 20 серпня 2008 р. № 729, у якій визначено цілу низку заходів спеціальних державних органів з розвитку тваринництва. Розвиток ринкових від-

носин у тваринництві передбачено постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання координації міжгалузевих відносин на ринку продукції тваринного походження» від 25 грудня 2002 р. № 1964. Було утворено Міжвідомчу комісію з питань координації міжгалузевих відносин на ринку продукції тваринного походження, за якою затверджено функції з моніторингу цін, нарахування та виплат переробними підприємствами дотацій за реалізовані їм молоко та м'ясо в живій вазі, узгодження дій, спрямованих на створення взаємовигідних умов для функціонування всіх суб'єктів господарювання на ринку продукції тваринного походження виходячи з необхідності забезпечення прибуткової діяльності сільськогосподарських виробників продукції тваринництва з урахуванням цінової ситуації, яка складається на цьому ринку, та у разі необхідності з питань, що потребують вирішення на державному чи регіональному рівні.

2. Правове регулювання племінної справи у тваринництві

Як свідчить світова практика, зростання продуктивності тварин і підвищення якісних характеристик продукції тваринництва можливе лише за рахунок сталого розвитку селекції й племінної справи. Не останнє місце у забезпеченні ефективності селекційних процесів відіграє їх юридичне закріплення у відповідних нормативно-правових актах.

Племінна справа — це система зоотехнічних, селекційних та організаційно-господарських заходів, спрямованих на поліпшення племінних і продуктивних якостей тварин.

Господарська діяльність у племінній справі в тваринництві, пов'язана з виробництвом, зберіганням і реалізацією племінних (генетичних) ресурсів, проведенням генетичної експертизи походження та аномалій тварин, підлягає ліцензуванню відповідно до вимог Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо запровадження ліцензування певних видів господарської діяльності у племінній справі в тваринництві» від 20 лютого 2003 р. Ліцензування здійснюється ліцензійною комісією Міністерства аграрної політики України на підставі Положення про ліцензійну комісію з ліцензування провадження господарської діяльності з виробництва, зберігання, реалізації племінних (генетичних) ресурсів, проведення генетичної експертизи походження та аномалій тварин, затвердженого наказом Мінагрополітики від 15 серпня 2005 р. № 380.

Об'єктами племінної справи у тваринництві відповідно до Закону України «Про племінну справу у тваринництві» є велика рогата худоба, свині, вівці, кози, коні, птиця, риба, бджоли, шовкопряди, хутрові звірі, яких розводять з метою одержання від них певної продукції. Суб'єктами племінної справи у тваринництві є: 1) власники племінних (генетичних) ресурсів; 2) підприємства (об'єднання) з племінної справи, селекційні, селекційно-технологічні та селекційно-гібридні центри, іподроми, станції оцінки племінних тварин; 3) підприємства, установи, організації, незалежно від форм власності, та фізичні особи—суб'єкти підприємницької діяльності, які надають відповідні послуги та беруть участь у створенні та використанні племінних (генетичних) ресурсів; 4) власники неплемінних тварин — споживачі племінних (генетичних) ресурсів та замовники послуг з племінної справи у тваринництві.

Суб'єктам племінної справи у тваринництві, які здійснюють свою діяльність у межах прийнятих загальнодержавних програм селекції у тваринництві, Міністерством аграрної політики України залежно від напрямку їх діяльності та якості племінних (генетичних) ресурсів присвоюється відповідний статус на основі Положення про присвоєння відповідних статусів суб'єктам племінної справи у тваринництві, затвердженого спільним наказом Мінагрополітики та УААН від 17 липня 2001 р. № 215/66, зареєстрованого в Мін'юсті України 20 серпня 2001 р. за №721/5912.

Під статусом розуміється певний стан суб'єкта племінної справи у тваринництві, який визначається видом і напрямом його діяльності, якістю наявних племінних (генетичних) ресурсів та рівнем ведення селекційно-племінної роботи. Відповідний статус суб'єкта племінної справи у тваринництві визначається за результатами проведення державної атестації та переатестації на основі Положення про відповідність суб'єктів племінної справи у тваринництві статусу племінного заводу, племінного репродуктора і племінного птахорепродуктора, затвердженого наказом Міністерства аграрної політики України і Української академії аграрних наук від 17 липня 2001 р. № 215/66, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 20 серпня 2001 р. за № 722/5913, а у бджільництві — на основі Технологічних вимог до проведення селекційно-племінної роботи в галузі бджільництва, проведення атестації пасік і видачі племінних свідоцтв (сертифікатів), затверджених наказом Мінагрополітики України від 20 вересня 2000 р.

№ 185/83, зареєстрованих у Міністерстві юстиції України 23 жовтня 2000 р. за № 739/4960.

Ефективність племінної справи прямо залежить від стану племінного обліку на підприємствах, які використовують племінних тварин або інші племінні (генетичні) ресурси. Племінний облік застосовується з метою організації точного, систематичного обліку походження кожної тварини, її селекційних ознак для проведення селекційно-племінної роботи, удосконалення існуючих та розробки нових ефективних методів практичної селекції, визначення більш раціональних методів добору та підбору тварин у конкретних умовах вирощування.

Племінний облік — це визначення та внесення до документів з племінної справи (племінної документації) суб'єктами племінного тваринництва даних про походження, продуктивність, тип, характер спадковості і наслідування господарсько-корисних ознак та інші індивідуальні якості тварин з метою одержання систематизованих відомостей, необхідних для ведення племінної справи. Племінний облік має бути чітким, своєчасним і не громіздким. Він узгоджується з первинним зоотехнічним та бухгалтерським обліком і складається з таких елементів: ідентифікації (присвоєння клички та ідентифікаційного номера), зважування, промірів, запису інформації про тварину у відповідні форми племінного обліку.

Необхідною складовою племінного обліку є ідентифікація і реєстрація племінних тварин. Обов'язковість проведення цих операцій встановлюється законом. Так, у ст. 10 Закону України «Про племінну справу у тваринництві» встановлюються обов'язкові вимоги щодо ідентифікації, а у ст. 11 цього Закону — щодо державної реєстрації племінних тварин і племінних стад. Ідентифікації і реєстрації підлягають усі тварини, які перебувають, розводяться або утримуються на території України.

Ідентифікація тварин — це процес їх нумерації, присвоєння кличок, фотографування тощо, що забезпечує можливість формування інформації про кожну тварину зокрема та встановлення відповідності цієї інформації даній тварині. Тварині присвоюється індивідуальний ідентифікаційний номер, який не змінюється протягом її життя та є унікальним у межах одного виду тварин.

Державна реєстрація племінних тварин і племінних стад — це внесення даних про племінних тварин і племінні стада відповідно

до державних книг племінних тварин і Державного племінного реєстру з метою формування відповідної бази даних про племінні ресурси. Державні книги племінних тварин представляють інформаційні бази даних про племінних тварин, а Державний племінний реєстр — це інформаційна база даних про племінні стада. Процедура ведення Державного племінного реєстру здійснюється відповідно до Положення про Державний племінний реєстр, затвердженого наказом Мінагрополітики України і УААН від 20 травня 2002 р.

У зв'язку з прийняттям 4 червня 2009 р. Закону України «Про ідентифікацію та реєстрацію тварин» з 1 січня 2010 р. мало бути введено Єдиний державний реєстр тварин, який є електронною базою даних про ідентифікованих тварин, їх власників, господарства, переміщення, забій, утилізацію, загибель, падіж таких тварин. Водночас введення єдиної електронної системи обліку племінних тварин потребуватиме не лише значних матеріальних витрат у набутті електронних носіїв усіма племінними господарствами і об'єднання їх у єдину систему, а й створення нових або внесення відповідних змін до цілої низки існуючих підзаконних актів, які нині деталізують загальні вимоги до ідентифікації й деталізації племінних тварин.

Процедура ідентифікації і державної реєстрації має свої особливості залежно від виду сільськогосподарських тварин. Ці особливості виокремлено у низці відповідних положень, які у своїй сукупності охоплюють правову регламентацію цілісного процесу ідентифікації і державної реєстрації племінних тварин: 1) Положення про ідентифікацію і реєстрацію великої рогатої худоби, затверджене наказом Мінагрополітики України від 17 вересня 2003 р. № 342 (у редакції наказу Мінагрополітики від 29 червня 2005 р. № 289), зареєстроване в Міністерстві юстиції України 9 жовтня 2003 р. за № 909/8230; 2) Положення про ідентифікацію та реєстрацію свиней, затверджене наказом Мінагрополітики України від 31 грудня 2004 р. № 497, зареєстроване в Міністерстві юстиції України 26 січня 2005 р. за № 103/10383; 3) Положення про ідентифікацію та реєстрацію коней, затверджене наказом Мінагрополітики України від 31 грудня 2004 р. № 496 (у редакції наказу Мінагрополітики від 1 лютого 2005 р. № 49), зареєстроване в Міністерстві юстиції України 6 квітня 2005 р. за № 362/10642; 4) Положення про ідентифікацію та реєстрацію овець і кіз, затверджене наказом Мінагрополітики України від 31 грудня 2004 р. № 498, зареєстроване в Міністерстві юстиції України 26 січня 2005 р. за № 102/10382.

На жаль, не розроблено положень про ідентифікацію і реєстрацію інших видів тварин, зокрема кролів і хутряних звірів, сільськогосподарської птиці.

Слід зазначити, що в Україні функціонує спеціальний державний орган, який координує роботу з ідентифікації і реєстрації тварин, — Державне підприємство «Агентство з ідентифікації і реєстрації тварин», створене наказом Міністерства аграрної політики України від 29 липня 2002 р. № 213. Цей орган постачає племінні господарства відповідними формами обліку тварин та використаних і знятих з тварин бирок, паспортів великої рогатої худоби і ветеринарних карток тощо.

Для окремих видів сільськогосподарських тварин (великої рогатої худоби) встановлено необхідність мати паспорти і ветеринарні картки до паспорта, процедуру одержання яких врегульовують Положення про паспорт великої рогатої худоби, затверджене наказом Мінагрополітики України від 17 вересня 2003 р. № 342, зареєстроване в Міністерстві юстиції України 9 жовтня 2003 р. за № 910/8231, а також Положення про ветеринарну картку до паспорта великої рогатої худоби, затверджене зазначеним наказом Мінагрополітики України від 17 вересня 2003 р. № 342, зареєстроване в Міністерстві юстиції України 9 жовтня 2003 р. за № 911/8232.

Паспорт великої рогатої худоби — це документ, виданий Агентством з ідентифікації і реєстрації тварин, що містить дані стосовно тварини, її переміщення, власників або утримувачів, місцезнаходження і реєстрації в Реєстрі тварин та є супровідним документом при будь-якому переміщенні тварини.

Загалом забороняється переміщення тварини з господарства в інше господарство (за винятком переміщення тварин на ветсанзавод чи інше місце утилізації) без наявності паспорта великої рогатої худоби з ветеринарною картокою. **Ветеринарна картка** до паспорта великої рогатої худоби — документ, що засвідчує дані щодо ветеринарно-санітарного стану господарства, де перебуває тварина, та стану здоров'я тварини, факт проведення вакцинацій, діагностичних досліджень і профілактичних обробок та є додатком до паспорта великої рогатої худоби.

Ветеринарні картки бувають двох кольорів: зеленого і жовтого. Ветеринарна картка зеленого кольору видається тільки на здорову тварину, тоді як ветеринарна картка жовтого кольору видається на

тварин, які є не придатними для подальшого розведення і направляються на забійні підприємства. Забороняється використання тварин для відтворення та приймання і продаж молока, молочної сировини від тварин, на яких видана ветеринарна картка жовтого кольору.

Відповідність племінних (генетичних) ресурсів установленим вимогам засвідчується племінним свідоцтвом (сертифікатом), видача якого регламентується Положенням про племінне свідоцтво (сертифікат), затвердженим наказом Мінагрополітики України від 29 грудня 2002 р. № 426, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 24 січня 2003 р. за № 55/7376.

Племінне свідоцтво (сертифікат) — документ установлені форми про походження, продуктивність, тип та інші якості племінних (генетичних) ресурсів, складений на основі даних офіційного обліку продуктивності, імуногенетичного контролю та офіційної класифікації (оцінки) за типом. Зразки свідоцтв затверджуються Міністерством аграрної політики України. Наявність свідоцтва на племінні (генетичні) ресурси обов'язкова у таких випадках: 1) при реалізації для відтворення на внутрішньому і зовнішньому ринках; 2) при переміщеннях коней з метою проведення їх випробування, участі у змаганнях та парувальній кампанії. Свідоцтво заповнюється та видається на замовлення власника племінних (генетичних) ресурсів держплемінспектором району. Контроль за оборотом племінних сертифікатів здійснює Головна державна племінна інспекція Міністерства аграрної політики України, керівником якої одночасно є начальник Департаменту ринків продукції тваринництва Мінагрополітики. Правовою основою обороту племінних свідоцтв виступає Інструкція з порядку обліку, видачі, зберігання та витрачання бланків племінних свідоцтв (сертифікатів), затверджена наказом Мінагрополітики України від 20 травня 2004 р. № 171, зареєстрована в Міністерстві юстиції України 26 травня 2004 р. за № 667/9266.

Ведення племінної справи у тваринництві неможливе без існування оцінки індивідуальних продуктивних і племінних якостей тварин, яка здійснюється шляхом процедури бонітування племінних тварин. **Бонітування** — це індивідуальна комплексна оцінка тварин за племінними і продуктивними якостями, яка проводиться в усіх господарствах, що мають племінних тварин, незалежно від форми власності. Метою бонітування є визначення комплексного класу тварин, залежно від якого визначається їх племінне та виробниче призначення і

раціональне використання. Звичайно, що наявність видового і навіть породового поділу тварин зумовлює відмінності у методиках оцінки їх племінних і продуктивних властивостей.

Племінних тварин оцінюють також за якістю їхньої продукції. Здійснюється ця процедура на підставі Інструкції з оцінки якості молока корів, овець та кіз у племінному тваринництві, затвердженої наказом Мінагрополітики від 14 липня 2008 р. №421, зареєстрованої в Мін'юсті України 1 серпня 2008 р. за № 715/15406, а також Інструкції з оцінки кнурів і свиноматок за якістю потомства в умовах спеціалізованих контрольно-випробувальних станцій, затвердженої наказом Міністерства аграрної політики України від 6 серпня 2004 р. № 290, зареєстрованої в Міністерстві юстиції України 25 серпня 2004 р. за № 1048/9647.

3. Правові засади виробництва молока і м'яса

Правові засади виробництва, переробки і реалізації продукції *молочного тваринництва* встановлюються Законом України «Про молоко та молочні продукти» від 24 червня 2004 р. № 1870-ІУ.

Встановлюються правові засади державної підтримки виробників молока, молочної сировини і молочних продуктів, яка здійснюється виходячи з пріоритетності розвитку молочної галузі агропромислового комплексу, зокрема шляхом фінансування з Державного бюджету України: 1) програм розвитку селекційно-племінної роботи в молочному скотарстві, протиепізоотичних заходів, що мають загальнодержавне значення; 2) дотацій на молоко незбиране вищого, першого та другого гатунку і вершки незгущені; 3) підтримки виробництва продукції дитячого харчування; 4) надання пільгових короткострокових і довгострокових кредитних ресурсів; 5) лізингових послуг щодо придбання обладнання вітчизняного та зарубіжного виробництва для технічного переоснащення і запровадження сучасних технологій виробництва та переробки молока і молочних продуктів; 6) стимулювання підвищення якості молока, що відповідає вимогам державного стандарту України, через доплати у відсотках до закупівельної ціни: для молока вищого гатунку — 25 відсотків; для молока першого гатунку — 20 відсотків.

Для забезпечення рентабельного ведення *м'ясного скотарства* було прийнято цільову програму «М'ясне скотарство», затверджену наказом Мінагрополітики України і УААН від 21 жовтня 2003 р. №

372/99. До 2012 р. передбачається істотно підвищити економічну ефективність розведення м'ясної худоби шляхом підвищення її продуктивності (забезпечити середньодобовий приріст живої маси худоби всіх статевовікових груп до 775—800 г, вихід телят на 100 середньорічних корів 85—87 голів), що призведе до зниження витрат кормів на 1 ц виробленої живої маси (включаючи годівлю корів) до 14,0—14,2 ц кормових одиниць. На кінець освоєння цільової програми «М'ясне скотарство» (2012 р.) передбачається забезпечити: 1) чисельність поголів'я м'ясної худоби — 400 тис. голів, у тому числі 182 тис. корів; 2) обсяги реалізації м'яса високоякісної яловичини на 76 тис. тонн; 3) створення 20 тис. додаткових робочих місць.

Вищенаведене поняття «кормова одиниця» застосовується для уніфікації поживності різних видів кормів. **Кормова одиниця (корм, од.)** — це поживність 1 кг вівса, яку взято за еталон. Усі інші корми порівнюються з цією еталонною одиницею.

Завдяки скоростиглості та високій якості продукції **птахівництва** ця галузь посідає пріоритетне місце серед галузей тваринництва

Напрями і заходи розвитку птахівницької галузі визначає цільова програма «Птахівництво», затверджена спільним наказом Мінагрополітики України та УААН від 31 грудня 2003 р. № 485/131.

Узагальнюючого програмного значення у питаннях правового регулювання виробництва **тваринницької продукції** набувають «Заходи щодо розвитку м'ясного та молочного тваринництва», затверджені наказом Мінагрополітики України від 24 березня 2006 р. № 144. Цим відомчим правовим актом передбачено здійснення програмних заходів, які спрямовані на розвиток виробництва тваринницької продукції.

4. Правове регулювання виробництва рибної продукції

Рибне господарство - це галузь економіки, завданнями якої є вивчення, охорона, відтворення, вирощування, використання риби та інших водних живих ресурсів, їх вилучення (вилов, добування, збирання) та переробка з метою одержання харчової, технічної, кормової, медичної та іншої продукції для задоволення потреб населення.

Законодавчою основою виробництва рибної продукції є спеціальний Закон України «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них» від 6 лютого 2003 р. Цей закон спрямовано на встановлення загальних засад регулювання якості й безпечності вироще-

ної рибної продукції і вироблених з неї продуктів харчування для життя і здоров'я населення та запобігання негативному впливу на довкілля.

Рибальством визнається промисел риби та інших водних живих ресурсів у рибогосподарських водних об'єктах. *Рибництвом* є розведення і вирощування риби та інших водних живих ресурсів у спеціально створених штучних умовах або визначених для цього рибогосподарських водних об'єктах.

Вилів вирощеної у внутрішніх водоймах риби належить до сфери безпосереднього аграрно-правового регулювання. Промислове рибальство дикоростучих біоресурсів не є сільськогосподарською діяльністю, але підпадає під сферу дії права агропромислового комплексу, бо є складовою агропромислового комплексу у частині рибопереробної харчової промисловості.

Основні вимоги щодо ведення рибного господарства та здійснення рибальства висуває Тимчасовий порядок ведення рибного господарства і здійснення рибальства, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 28 вересня 1996 р. № 1192. Ведення рибного господарства та рибальство повинні здійснюватися з дотриманням таких основних вимог: 1) недопущення погіршення умов існування водних живих ресурсів; 2) забезпечення охорони водних живих ресурсів від браконьєрського та іншого використання, що проводиться з порушенням правил; 3) сприяння природному відтворенню водних живих ресурсів шляхом проведення біотехнічних та рибницько-меліоративних робіт, спрямованих на поліпшення умов їх існування, здійснення заходів щодо штучного відтворення водних живих ресурсів; 4) виконання встановлених норм, лімітів (квот), термінів і правил використання водних живих ресурсів; 5) забезпечення управління і контролю у галузі охорони, використання і відтворення водних живих ресурсів та збереження середовища їх перебування; 6) виконання норм і вимог міжнародного права щодо здійснення рибальства; 7) забезпечення науково обґрунтованого раціонального використання водних живих ресурсів.

Порядок здійснення рибництва встановлює Інструкція про порядок здійснення штучного розведення, вирощування риби, інших водних живих ресурсів та їх використання в спеціальних товарних рибних господарствах, затверджена наказом Державного комітету рибного господарства України від 15 січня 2008 р. № 4, зареєстрована в Мі-

ністерстві юстиції України 28 січня 2008 р. за № 64/14755.

Порядок здійснення та регулювання промислового рибальства (крім любительського та спортивного рибальства в рибогосподарських водних об'єктах загального користування) встановлюється Правилами промислового рибальства в рибогосподарських водних об'єктах України, затвердженими наказом Державного комітету рибного господарства України від 18 березня 1999 р. № 33, зареєстрованими в Міністерстві юстиції України 25 травня 1999 р. за № 326/3619.

Спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань рибного господарства є Державний комітет рибного господарства України, правовою основою функціонування якого є постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Державного комітету рибного господарства України» від 2 листопада 2006 р. за № 1523, а також Положення про Державний комітет рибного господарства України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 4 січня 2007 р. № 42. Діяльність комітету спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра аграрної політики. Взаємні функціональні права і обов'язки Міністра агрополітики і Голови Держкомрибгоспу встановлюються наказом Міністерства аграрної політики України «Про спрямування і координацію Міністром аграрної політики України діяльності Державного комітету рибного господарства України» від 4 лютого 2008 р. № 37.

5. Правове регулювання бджільництва

Програма розвитку галузі бджільництва в Україні, затверджена спільним наказом Мінагрополітики України та УААН від 13 липня 2006 р. № 374/62, розроблена на виконання Закону України «Про бджільництво» з метою створення конкурентоспроможної галузі. Тому в програмі враховані й дістали розвитку положення відповідних статей зазначеного Закону щодо удосконалення державного управління в галузі бджільництва, здійснення контролю за ефективністю запилення ентомофільних рослин, підготовки спеціалістів із бджільництва у професійно-технічних і вищих сільськогосподарських закладах освіти, координації підготовки та перепідготовки спеціалістів із бджільництва, організації державної підтримки бджільництва, охорони бджіл у разі застосування в сільському і лісовому господарстві засобів захисту рослин тощо.

За виробничим напрямом розрізняють *пасіки*: 1) медотоварні —

призначені для одержання продуктів бджільництва (товарного меду, воску бджолиного, прополісу, маточного молочка, бджолиної отрути, збору пилку); 2) запилювально-медові, де бджоли використовуються для запилення садів, ягідників та ентомофільних сільськогосподарських культур і для виробництва меду; 3) запилювальні — призначені для запилення бджолами культур закритого ґрунту (в теплицях, парниках тощо); 4) репродукторні (розплідники) — для відтворення бджіл (введення бджоломаток, виробництва пакетів бджіл і збору маточного молочка); 5) племінні — для розмноження, поліпшення і введення бджіл певної породи, зберігання генофонду бджіл, що існує, введення племінних бджоломаток, виробництва пакетів бджіл і збору маточного молочка; 6) карантинні — для витримування бджіл у карантині.

На розвиток нормативно-правової бази було прийнято спільний наказ Мінагрополітики України і УААН «Про затвердження нормативно-правових актів з питань розвитку бджільництва» від 20 вересня 2000 р. № 184/82, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 23 жовтня 2000 р. за № 736/4957. Цим наказом було затверджено цілу низку нормативних документів: План породного районування бджіл; Порядок видачі ветеринарно-санітарного паспорта пасіки; Порядок реєстрації пасік; Правила ввезення в Україну та вивезення за її межі бджіл і продуктів бджільництва.

Згідно з *Планом породного районування* в Україні розводять три породи бджіл: українську степову, карпатську та поліську (популяцію середньоросійських бджіл), ареал розміщення яких адаптовано до їхніх породних особливостей. Породне районування бджіл є основою раціонального розміщення і використання племінних ресурсів держави, це науково обґрунтований відбір для розведення і господарського використання в конкретних регіонах таких порід бджіл, біологічні особливості яких найкращим чином відповідають типовим умовам клімату і медозбору цих регіонів, дозволяють їм виробляти в цих умовах значно більше продукції в порівнянні з іншими породами на фоні достатньої зимостійкості бджіл.

У ст. 13 Закону України «Про бджільництво» визначено, що з метою обліку пасік та здійснення лікувально-профілактичних заходів на кожну пасіку видається ветеринарно-санітарний паспорт. Ветеринарно-санітарний паспорт пасіки видається районним (міським) управлінням державної ветеринарної медицини на пасіку незалежно

від форми її власності і є документом, який засвідчує ветеринарно-санітарний стан пасіки.

Пасіка також підлягає обов'язковій реєстрації, яка здійснюється відповідно до *Порядку реєстрації пасік*. Проводиться реєстрація за місцем проживання фізичної особи або за місцезнаходженням юридичної особи, яка займається бджільництвом, у місцевих державних адміністраціях або сільських, селищних, міських радах один раз у рік заснування пасіки. Реєстрація пасік проводиться на підставі заяви фізичної чи юридичної особи незалежно від форми власності. У заяві про реєстрацію пасіки зазначаються назва та адреса заявника, кількість бджолосімей. Під час реєстрації пасік проводиться їх обстеження районними (міськими) управліннями державної ветеринарної медицини. Дані обстежень заносяться до журналу обліку пасік у районному (міському) управлінні державної ветеринарної медицини. Районне (міське) управління державної ветеринарної медицини повинне видати в 30-денний термін заявнику ветеринарно-санітарний паспорт пасіки, що засвідчує факт її реєстрації. Порядковий номер у журналі, під яким зареєстрована пасіка, присвоюється ветеринарно-санітарному паспорту пасіки.

Важливе значення для регулювання діяльності у галузі бджільництва має Інструкція щодо попередження та ліквідації хвороб і отруєнь бджіл, затверджена наказом Головного державного інспектора ветеринарної медицини України від 30 січня 2001 р. № 9, зареєстрована в Міністерстві юстиції України 12 лютого 2001 р. за № 131/5322. У цій Інструкції викладено основні вимоги щодо раціонального ведення бджолярства: 1) вимоги щодо розміщення і облаштування пасік; 2) вимоги до утримання, годівлі й розведення бджіл; 3) вимоги під час перевезення (кочівлі) бджіл на медозбір і запилення; 4) заходи щодо охорони пасік від занесення збудників заразних хвороб бджіл і отруєння бджіл пестицидами.

6. Правове регулювання виробництва інших продуктів тваринництва

Дедалі більшої ринкової привабливості і поширення з кожним роком набуває продукція утримання хутрових тварин. Нормативні вимоги до утримання таких тварин визначають Методичні рекомендації з утримання хутрових тварин, затверджені наказом Міністерства аграрної політики України від 20 червня 2008 р. № 379. Зазначені рекоме-

ндації містять, насамперед, загальні біологічні характеристики **хутрових тварин** різних видів, оскільки хутрові тварини, що утримуються на фермі, зберігають характеристики диких тварин. До таких тварин належать: норка, тхір чорний, руда лисиця, песець, єнотовидний собака, нутрія та шиншила.

За хутровими тваринами повинна доглядати достатня кількість персоналу з відповідними знаннями видів хутрових тварин, що утримуються. Зокрема доглядач повинен уміти: розпізнавати стан здоров'я тварин, розуміти значні зміни у поведінці, оцінювати придатність загального середовища для здоров'я та благополуччя хутрових тварин.

При побудові нових огорож, житла та обладнання або при модифікації існуючих необхідно дотримуватися норм щодо здоров'я та благополуччя тварин при їх клітковому утриманні. Необхідний простір для хутрових тварин розраховується відповідно до потреб конкретного виду щодо навколишнього середовища, віку, статі, живої маси та біологічних потреб тварин, враховуючи розмір групи. Слід уникати нестачі простору (перевантаження), які призводять до поведінкових або інших порушень. Технологічні вимоги до розміщення кожного виду хутрових тварин містяться у додатках 1 — 6 Методичних рекомендацій з утримання хутрових тварин. З метою дотримання вимог Закон України «Про захист тварин від жорстокого поводження» визначає методи забою хутрових тварин, які диференційовані залежно від виду тварин.

Вимоги до хутрової і шкіряної продукції містить Інструкція з порядку ветеринарного клеймування шкіряної та хутрової сировини, затверджена наказом Головного державного інспектора ветеринарної медицини України від 3 липня 2001 р. № 52, зареєстрована в Міністерстві юстиції України 3 жовтня 2001 р. за № 855/6046. Загальною вимогою є те, що суб'єкт господарювання реалізовує лише ту шкіряну та хутрову сировину, яка пройшла ветеринарно-санітарну оцінку, заклеєрована спеціалістами державної служби ветеринарної медицини з оформленням відповідних документів (ветеринарні свідоцтва, довідки тощо).

Ветеринарно-санітарні вимоги при виробництві, заготівлі, прийманні, зберіганні, транспортуванні й реалізації **яєць свійської птиці**, ветеринарно-санітарні норми якості і безпеки яєць, порядок проведення ветеринарно-санітарної експертизи, лабораторних досліджень, а також використання продукції, яка підлягає промисловій переробці та

зnezараженню встановлюють Правила ветеринарно-санітарної експертизи яєць свійської птиці, затверджені наказом Головного державного інспектора ветеринарної медицини України від 7 вересня 2001 р. № 70, зареєстрована в Міністерстві юстиції України 27 вересня 2001 р. за №850/6041.

Безпека яєць свійської птиці — відсутність токсичної, канцерогенної, мутагенної, алергенної чи іншої несприятливої для організму людини дії харчових яєць при їх споживанні у загальноприйнятих кількостях, межі яких встановлюються Міністерством охорони здоров'я України.

Для харчових цілей використовують доброякісні яйця курей, цесарок, перепілок, індиків, качок та гусей. Реалізація яєць свійської птиці на ринках, за прямими зв'язками та у вільному продажі, а також заготівля і використання качиних та гусячих яєць дозволяються після проведення ветеринарно-санітарної експертизи. Ветеринарно-санітарній експертизі підлягає вся кількість відібраних яєць. Проводиться зовнішній огляд, визначення маси та овоскопія (визначення якості яєць шляхом просвічування їх овоскопом). При сумнівних результатах яйця розбивають і досліджують їх вміст.

Харчові яйця (промислового виробництва) сортують не пізніше 1 доби після знесення. Яйця, які заготовляються суб'єктами господарювання, доставляються до пункту сортування протягом 1 доби і сортуються не пізніше ніж через 2 доби як столові. До реалізації допускаються яйця птиці без механічних пошкоджень, з висотою повітряної камери не більше 9 мм (для курячих яєць), з щільним, що просвітлюється, білком і щільним малопомітним, який займає центральне положення, або трохи рухомим жовтком та з незакінченим терміном зберігання.

Найпоширенішим продуктом у роздрібній торгівлі є яйця курей. Курячі харчові яйця залежно від термінів зберігання та якості поділяють на дієтичні та столові. До дієтичних відносять яйця, термін зберігання яких не перевищує 7 діб, не враховуючи дня знесення, при температурі не вище +20 °С і не нижче 0 °С. До столових відносять яйця, термін зберігання яких не перевищує 25 діб, не враховуючи дня знесення, при температурі не вище +20 °С, а також яйця, які зберігались у холодильниках не більше 120 діб при температурі від 0 до -2 °С і відносній вологості 85—88%. Дієтичні яйця маркуються червоною, а столові — синьою фарбою, яка дозволена Міністерством охорони здо-

ров'я України. Яйця маркують штампом круглої форми діаметром 12 мм або овальної форми розміром 15x10 мм. На штампі для дієтичних яєць позначають категорію і дату сортування (число та місяць), а для столових — тільки категорію. Висота цифр на штампі дати сортування 3 мм, а цифр категорії — 5 мм. Категорії дієтичних та столових яєць позначають: добірна — «Д», перша — «1», друга — «2».

Однією з підгалузей тваринництва є *шовківництво*, яке включає виробництво коконів тутового шовкопряду для повнішого забезпечення переробної промисловості шовкосировиною. З метою «реанімування» виробництва цієї тваринницької продукції було прийнято постанову Кабінету Міністрів України «Про збільшення виробництва коконів тутового шовкопряду в 1992—1995 роках» від 2 березня 1992 р. № 105. Було передбачено здійснити цілий ряд заходів для підвищення ефективності шовківництва: вжити заходів до зміцнення кормової бази шовківництва, відновлення малопродуктивних плантацій шовковиці та поліпшення догляду за ними; організувати у спеціалізованих шовківницьких господарствах вирощування необхідної кількості садивного матеріалу шовковиці; установити контроль за списанням насаджень шовковиці та не допускати їх самовільного викорчовування. До кожної з областей було доведено план поставки у державні ресурси коконів тутового шовкопряду.

З метою підвищення матеріальної заінтересованості шовківницьких підприємств було прийнято Порядок використання коштів державного бюджету України, що спрямовуються для фінансової підтримки виробництва продукції шовківництва, затверджений наказом Міністерства аграрної політики України від 22 липня 2005 р. № 334. Відповідно до цього Порядку бюджетні асигнування передбачено спрямовувати шовкопідприємствам для часткового відшкодування витрат на проведення всього комплексу технологічних робіт з виробництва та заготівлі коконів, греди тутового шовкопряду та придбання технічних засобів. Часткове відшкодування витрат відповідно до плану використання бюджетних коштів, затвердженого шовкопідприємствами та погодженого Мінагрополітики України, передбачено здійснювати у межах: 1) до 50 гривень за 1 кг на виробництво та заготівлю коконів тутового шовкопряду; 2) до 1800 гривень за 1 кг на виробництво греди тутового шовкопряду.

Завдання до самостійної роботи студентів

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. Дайте відповіді на поставлені запитання:

1. Якими нормативно-правовими актами регулюється виробництво продукції тваринництва.
2. Розкрийте роль і значення правового регулювання племінної справи у тваринництві.
3. Наведіть коло об'єктів племінної справи у тваринництві.
4. З якою метою встановлено процедуру ідентифікації тварин?
5. Дайте визначення і розкрийте роль правового регулювання бонітування тварин.
6. Розкрийте особливості правового регулювання виробництва рибної продукції.
7. Охарактеризуйте правове регулювання бджільництва.

Завдання 2. Побудуйте структурно-логічну схему на тему «Правове регулювання тваринництва».

Завдання 3. Продовжте роботу над складанням словника основних понять законодавства та права агропромислового комплексу.

Поняття	Визначення
Тваринництво	
Племінна справа	
Племінний облік	
Бонітування	
Кормова одиниця	
Рибництво	
Рибальство	
Шовківництво	

Завдання 4. Розв'яжіть тестові завдання:

1. Об'єктами племінної справи у тваринництві є:

- а) велика рогата худоба, свині, вівці, кози, коні;
- б) птиця, риба;
- в) ропуха очеретяна, тритон болотний, квакша звичайна;
- г) бджоли, шовкопряди.

2. Який державний орган в Україні координує роботу з ідентифікації і реєстрації тварин:

- а) Державне підприємство з ідентифікації;
- б) Агентство з ідентифікації і реєстрації тварин ;
- в) Міністерство аграрної політики та продовольства;
- г) Відомство реєстрації тварин.

3. Документ про походження, тип та інші якості племінних ресурсів, складений на основі даних офіційного обліку продуктивності, імуногенетичного контролю та офіційної класифікації за типом, це:

- а) сертифікат якості;
- б) свідоцтво генетичних ресурсів;
- в) сертифікат продуктивності;
- г) племінне свідоцтво.

4. Галузь сільського господарства, яка займається розведенням бджіл, отриманням меду, воску та інших продуктів бджільництва:

- а) бджолярством;
- б) пасікою;
- в) бджільництвом;
- г) фермерським розведенням бджіл.

5. Галузь економіки, завданнями якої є вивчення, охорона, відтворення, вирощування, використання риби та інших водних живих ресурсів, їх вилучення та переробка з метою одержання харчової, технічної, кормової, медичної та іншої продукції для задоволення потреб населення, це.

- а) рибництво;
- б) рибне господарство;
- в) рибальство;
- г) прісноводне рибицтво.

6. За виробничим напрямом розрізняють пасіки:

- а) медоносні;
- б) медотоварні;
- в) карантинні;
- г) репродукторні.

7. Пасіки, де бджоли використовуються для запилення садів, ягідників та ентомофільних сільськогосподарських культур і для виробництва меду, це:

- а) запилювально-медові;
- б) запилювальні;
- в) ентимофільні;
- г) розмножувальні.

8. До хутрових тварин належать:

- а) шиншила;
- б) песець, єнотовидний собака, нутрія;
- в) норка, тхір чорний, руда лисиця;
- г) кролик свійський.

9. Харчові яйця сортують не пізніше:

- а) 1 доби після знесення;
- б) 3 діб після знесення;
- в) 7 діб після знесення знесення;
- г) 12 годин після знесення.

10. Як відшкодовуються витрати шовкопідприємствам:

- а) до 50 гривень за 1 кг на виробництво та заготівлю коконів тутового шовкопряду;
- б) до 800 гривень за 1 кг на виробництво греди тутового шовкопряду;
- в) до 1800 гривень за 1 кг на виробництво греди тутового шовкопряду;
- г) не відшкодовуються.

Завдання 5. Підготуйте зразки документів:

1. Заявку суб'єкта племінної справи у тваринництві на проведення державної атестації.
2. Звіт підприємства про використання коштів державного бюджету, що спрямовуються для фінансової підтримки виробництва продукції шовківництва.
3. Позовну заяву з приводу відмови Агентства з ідентифікації і реєстрації тварин у видачі ветеринарної картки зеленого кольору.

Завдання 6. Розв'яжіть завдання:

1. Внаслідок проведення заходів щодо запобігання і ліквідації інфекційного захворювання (пташиний грип) в особистому селянському господарстві Герасименка Васильківською районною ветеринарною службою і підрозділом МНС було знищено 2 тис. голів птиці. Герасименко звернувся з проханням до Васильківської державної адмі-

ністрації відшкодувати завдані збитки внаслідок проведених заходів. Районна державна адміністрація відмовила у цьому Герасименко, мотивуючи це тим, що особисте селянське господарство Герасименко не уклало з управлінням агропромислового розвитку договір на вирощування зазначеної кількості голів птиці. Хто має відшкодувати завданні збитки особистому селянському господарству? За рахунок яких коштів відшкодовуються подібні збитки? Який орган визначає напрямки господарської діяльності особистого селянського господарства?

2. Сільськогосподарський виробничий кооператив «Васюківський» спеціалізується на тваринництві. На загальних зборах кооперативу було прийняте рішення додатково передбачити в установчих документах такий напрям господарської діяльності як племінна справа. Чи може недержавне підприємство займатися даним видом діяльності? Які обов'язки суб'єктів племінної справи у тваринництві по організації та здійсненню зазначеного виду діяльності?

Рекомендована література

1. Богдан А. Й. До питання про законодавче регулювання виробництва молока й молочних продуктів в Україні в контексті вимог законодавства ЄС / А. Богдан // Бюлетень міністерства юстиції України. – 2009. - № 9. – С. 81-86.

2. Єрмоленко В.Ю. Організаційно-правові засади діяльності підрозділів ветеринарної міліції з проведення карантинних ветеринарних заходів: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Ю.В. Ярмоленко; Нац. аграр. ун-т. - К., 2007. – 18. Правдюк А.Л. Державна реєстрація сільськогосподарських тварин і розвиток галузі тваринництва / А. Правдюк // Економіка АПК. – 2008.–№ 4. – С.98–103.

4. Правдюк А. Л. Деякі питання державної реєстрації та ідентифікації сільськогосподарських тварин як виду адміністративного провадження / А. Правдюк // Проблеми правознавства та право охоронної діяльності: зб. наук. праць. – 2007. – № 4. – С. 156–164.

5. Тихий П.В. Щодо поняття права користування тваринним світом. / Тихий П. // Вісник академії правових наук України .- 1998. - № 2(13). – С. 172 – 175.

6. Тихий П.В. Еколого-правове регулювання спеціального використання дикої фауни: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.06 / П.В. Тихий; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. - Х., 2000. - 20 с.

7. Сендецька С.В. Особливості брендингу продукції на ринку м'яса птиці / С.В. Сендецька // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: логістика. – 2008. – № 633. – С. 656-661.

8. Ярмоленко Ю.В. Юридична відповідальність за порушення у галузі ветеринарної медицини: проблемні питання та шляхи удосконалення / Ю. Ярмоленко // Право України. – 2006. – № 3. – С. 69 – 71.

Розділ 9 ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РОСЛИННИЦТВА

1. Правова охорона прав на сорти рослин

Рослинництво — це галузь сільськогосподарського виробництва, яка ґрунтується на вирощуванні культурних сільськогосподарських рослин з метою одержання продуктів харчування і сировини для переробної промисловості. Рослинництво поділяється на підгалузі, основними з яких є: зернове господарство, цукробуряківництво, картоплярство, льонарство, овочівництво, плодівництво, кормовиробництво та ін.

Виробництво окремих видів продукції рослинництва врегульоване на законодавчому рівні. Прийнято закони України «Про зерно та ринок зерна в Україні» від 4 липня 2002 р., «Про виноград та виноградне вино» від 16 червня 2005 р.

Закони України попри свою значимість у механізмі правового регулювання все ж закладають лише найзагальніші засади правового регулювання. Конкретизація законодавчих положень повинна здійснюватися на підзаконному рівні, зокрема за рахунок державних цільових програм розвитку рослинництва за окремими видами рослин.

Згідно зі ст. 5 Закону України «Про збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства» від 9 квітня 1999 р. Кабінет Міністрів України затвердив своєю постановою «Порядок справляння збору та використання коштів на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства» від 15 липня 2005 р. № 587. На розвиток галузі хмелярства у вигляді 1% відрахувань від реалізації алкогольних напоїв та пива надходять кошти у сумі 15-16 млн грн. на рік.

Важливим законодавчим актом в системі охорони прав на сорти рослин є Закон України «Про охорону прав на сорти рослин».

Згідно зі ст. 1 Закону «Про охорону прав на сорти рослин», сорт рослин визначається як окрема група рослин (клон, лінія, гібрид першого покоління, популяція) в рамках нижчого із відомих ботанічних таксонів, яка, незалежно від того, відповідає вона цілком або ні умовам надання правової охорони:

- може бути визначена ступенем прояву ознак, що є результатом діяльності даного генотипу або комбінації генотипів;
- може бути відрізнена від будь-якої іншої групи рослин ступенем прояву принаймні однієї з цих ознак;

- може розглядатися як єдине ціле з точки зору її придатності для відтворення в незмінному вигляді цілих рослин сорту.

Закон регулює охорону особистих немайнових і майнових прав на сорт. Особисте немайнове право на сорт підтверджується Державним реєстром сортів рослин, придатних для поширення в Україні, Державним реєстром прав власників сортів рослин, свідоцтвом про авторство на сорт рослин і патентом. Майнове право власника сорту підтверджується Державним реєстром прав власників сортів рослин і патентом.

Патент — це охоронний документ, що засвідчує авторство на винахід та виключне право на використання його протягом певного строку. Термін «патент» походить від латинського слова «patere», що означає «класти на огляд».

Єдину державну систему органів охорони прав на сорти рослин становлять Державна служба з охорони прав на сорти рослин (Держсортслужба) та підпорядковані їй Український інститут експертизи сортів рослин, Державна інспекція з охорони прав на сорти рослин, Державний центр Автономної Республіки Крим з державною інспекцією з охорони прав на сорти рослин Автономної Республіки Крим, обласні державні центри експертизи сортів рослин з державними інспекціями з охорони прав на сорти рослин областей, державні сортодослідні станції, лабораторії та інші заклади експертизи, підприємства. Держсортслужба є урядовим органом державного управління у складі Мінагрополітики України і діє на основі Положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2002 р. № 1182.

В Україні існують три реєстри, за допомогою яких здійснюється державна реєстрація і правова охорона сортів рослин. Це **Реєстр заявок** (Державний реєстр заявок на сорти рослин), **Реєстр патентів** (Державний реєстр прав інтелектуальної власності на сорти рослин) і **Реєстр сортів** (Державний реєстр сортів рослин, придатних для поширення в Україні). Усі Реєстри є прошнурованими, пронумерованими книгами, які ведуться Державною службою з охорони прав на сорти рослин. Відомості, що містяться у реєстрах, крім фіксації на паперових носіях, постійно зберігаються на електронних носіях у порядку, затвердженому Держсортслужбою.

Реєстр заявок є офіційним документом, призначеним для державної реєстрації заявок на сорти рослин. Здійснюється процедура

заявок на основі Положення про Державний реєстр заявок на сорти рослин, затвердженого наказом Мінагрополітики від 26 лютого 2003 р. № 42, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 19 березня 2003 р. за № 220/7541. Відомості про заявку заносяться до Реєстру заявок після визначення дати, на яку заявка вважається поданою. Внесені до Реєстру заявок відомості про сорт, заявлений з метою набуття майнового права власника сорту, дають заявнику право на тимчасову правову охорону в межах наданого із заявкою опису сорту від дати подання заявки. Після публікації інформації з Реєстру заявок в офіційному бюлетені Держсортслужби будь-яка особа має право одержати витяг з Реєстру заявок.

Реєстр патентів є документом, який призначений для державної реєстрації майнових прав інтелектуальної власності на сорт рослин в Україні та містить відомості щодо майнових прав інтелектуальної власності на сорт рослин та прав, пов'язаних з цим правом. Нормативно-правовою основою ведення Реєстру патентів виступає вже згадуване Положення про Державний реєстр прав інтелектуальної власності на сорти рослин та про видачу патентів України на сорти рослин.

Реєстр сортів є офіційним документом, який містить відомості про сорти рослин, а також щодо державної реєстрації майнового права інтелектуальної власності. Відомості постійно зберігаються на електронному та паперовому носіях у порядку, затвердженому Держсортслужбою. Занесення до Реєстру сортів відомостей про сорт та змін до них здійснюється за наказом Держсортслужби. Здійснюється ведення Реєстру сортів відповідно до вищезгадуваного Положення про Державний реєстр сортів рослин, придатних для поширення в Україні, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 15 травня 2003 р. № 686. За сортами родів і видів, які не віднесені до переліку родів і видів, сорти яких проходять експертизу на придатність для поширення, що затверджується Держсортслужбою, рішення про державну реєстрацію прав на сорт є одночасно рішенням про державну реєстрацію сорту.

Нещодавно набув чинності ще один реєстр сортів рослин — **Державний реєстр генетично модифікованих організмів сортів сільськогосподарських рослин у відкритій системі**, введений Порядком державної реєстрації генетично модифікованих організмів сортів сільськогосподарських рослин у відкритій системі, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 23 липня 2009 р. № 808. Че-

рез новизну цього реєстру процедура його ведення є ще не досить відпрацьованою. Обов'язок його ведення покладено безпосередньо на Мінагрополітики України. Права на новостворений сорт набуваються в Україні шляхом подання до Держсортслужби заявки, експертизи заявки та державної реєстрації прав. Правила складання та подання заявки на сорт рослин затверджені наказом Мінагрополітики від 26 квітня 2007 р. № 287 та зареєстровані в Міністерстві юстиції України 30 травня 2007 р. за № 553/13820.

Складання, подання і супроводження заявки можуть здійснюватися заінтересованою особою як особисто, так і за допомогою фахівців-посередників відповідно до Положення про представників з питань інтелектуальної власності на сорти рослин, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2002 р. № 1183. Представник надає фізичним і юридичним особам, які він представляє, допомогу та послуги, пов'язані з охороною прав на сорти рослин, представляє інтереси зазначених осіб в органах виконавчої влади, судах, банках, а також у відносинах з іншими фізичними і юридичними особами.

Державна реєстрація сорту можлива лише після проведення відповідних формальної і кваліфікаційної експертиз у експертному закладі, вимоги до якого висуває Порядок визначення уповноваженого закладу експертизи сортів рослин, затверджений наказом Державної служби з охорони прав на сорти рослин 20 червня 2003 р. № 159, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 7 липня 2003 р. за № 553/7804.

Заявка на сорт рослин — це сукупність документів, необхідних для реєстрації сорту і отримання охоронних документів, що посвідчують права на сорт. Форма заяви має 11 розділів, окремі з яких містять пункти. У процесі проведення формальної експертизи визначається відповідність формальних ознак заявки на сорт рослин вимогам, встановленим патентно-селекційним законодавством. За своєю сутністю формальна експертиза — це експертиза документів, з яких складаються заявка.

Подані заявником документи заявки, а саме: опис сорту та показники для визначення придатності сорту до поширення в Україні, є основою для прийняття рішення про проведення кваліфікаційної експертизи. Кваліфікаційна експертиза (експертиза по суті) — експертиза, що встановлює відповідність винаходу умовам патентоздатності

(новизні, вирізняльності, однорідності та стабільності). Експертиза включає в себе комплекс лабораторних і польових досліджень, необхідних для підготовки експертного висновку за заявкою, на підставі якого приймається рішення щодо державної реєстрації сорту і прав на нього.

Держсортслужба на підставі експертних висновків приймає рішення про державну реєстрацію сорту та прав на нього шляхом внесення відомостей до Державного реєстру прав власників сортів рослин та Державного реєстру сортів рослин, придатних до поширення в Україні.

Строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на сорт рослин починається з наступного дня після дати державної реєстрації права та закінчується в останній день: а) тридцять п'ятого календарного року, що відліковується з 1 січня року, наступного за роком державної реєстрації цих прав, для сортів деревних та чагарникових культур і винограду; б) тридцятого календарного року, що відліковується з 1 січня року, наступного за роком державної реєстрації цих прав, для всіх інших сортів. Після завершення строку чинності майнових прав інтелектуальної власності на сорт рослин, а також його дострокового припинення чи відмови від них, цей сорт стає суспільним надбанням і його може вільно використовувати будь-яка особа.

3. Суб'єкти і об'єкти насінництва та розсадництва

Закон України «Про насіння і садивний матеріал» від 26 грудня 2002 р. визначає насінництво та розсадництво як галузь рослинництва, що займається розмноженням насіння і садивного матеріалу, збереженням і поліпшенням їх сортових, посівних і врожайних якостей (властивостей), а також здійснює сортовий та насінневий контроль. Відповідно до ст. 3 зазначеного Закону до суб'єктів насінництва та розсадництва належать фізичні та юридичні особи, яким надано право займатися виробництвом, реалізацією та використанням насіння і садивного матеріалу відповідно до законодавства України.

Для впорядкування відносин з насінництва та уточнення переліку суб'єктів насінництва і розсадництва дані про них вносяться до Державного реєстру виробників насіння і садивного матеріалу, який ведеться на основі Положення, затвердженого наказом Міністерства аграрної політики України від 29 травня 2003 р. № 152, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 15 липня 2003 р. за № 595/7916.

Державний реєстр виробників насіння і садивного матеріалу (далі — Реєстр) — це перелік суб'єктів насінництва та розсадництва, яким надано право виробляти та реалізовувати насіння і садивний матеріал. Реєстрація суб'єктів насінництва і розсадництва проводиться на підставі наказу Міністерства аграрної політики України про видачу паспорта на виробництво та реалізацію насіння і садивного матеріалу та занесення його до Реєстру. Суб'єкти насінництва і розсадництва, не занесені до Реєстру, не мають права виробляти насіння та садивний матеріал для реалізації. Реєстр за дорученням Міністерства аграрної політики України веде Державна служба з охорони прав на сорти рослин.

Одержання статусу суб'єкта насінництва врегульовує Порядок проведення атестації суб'єктів господарювання на право виробництва та реалізації насіння і садивного матеріалу, затверджений наказом Міністерства аграрної політики України від 29 травня 2003 р. № 152, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 15 липня 2003 р. за № 594/7915. Атестацію суб'єктів господарювання на право виробництва та реалізацію насіння і садивного матеріалу проводять атестаційні комісії.

Об'єктами насінництва та розсадництва згідно зі ст. 2 Закону України «Про насіння і садивний матеріал» є: 1) сорт рослин (клон, лінія, гібрид, популяція, сортосуміш); 2) насіння і садивний матеріал; 3) насінницькі посіви та насадження.

Сутність таких різновидів сорту рослин, як клон, лінія і гібрид, було розкрито вище. **Популяцією** є сукупність рослин одного виду, поширених у певній місцевості. Щодо сорту, то це переважаюче поширення якогось сорту рослин у межах певної місцевості. **Сортосуміш** одержується внаслідок цілеспрямованого або ненавмисного (при обробці, зберіганні чи перевезенні) змішуванні різних сортів рослин одного виду. Внаслідок різних властивостей змішаних сортів сортосуміш як насіння використовується одноразово.

Під **насінням** розуміються органи рослин, які використовуються для розмноження. **Садивний (посадковий) матеріал** — це рослини та їх частини, що вважаються придатними для відтворення цілісних рослин.

Насінницькі посіви — це ділянки ріллі, призначені для розмноження посівних сортів рослин. **Насадження** призначаються для розмноження багаторічних рослин, які відтворюються за допомогою са-

дивного (посадкового) матеріалу.

Залежно від можливості передати сортові якості насіння поділяють на категорії:

— **оригінальне** — це насіння первинних ланок насінництва, вироблене оригінатором сорту, тобто особою, яка створила, вивела, виявила сорт та (або) забезпечує його збереження. На оригінатора покладається обов'язок забезпечувати підтримку сорту таким чином, щоб зберігалися ознаки, вказані у описі сорту, складеному на час його реєстрації у Державному реєстрі сортів рослин, придатних для поширення в Україні;

— **елітним** є насіння, отримане від послідовного розмноження оригінального насіння в елітно-насінницьких та інших господарствах, занесених до Державного реєстру виробників насіння і садивного матеріалу. Кількість поколінь елітного насіння визначає оригінатор сорту, але, як правило, їх є два, тобто суперелітне та елітне;

— **репродукційне** насіння — усі наступні покоління елітного насіння, тобто насіння першої та наступних репродукцій. Репродукцією є період одноразового розмноження насіння внаслідок його висіву і збирання врожаю. Через природно-кліматичні особливості продукцію рослинництва можна одержати лише один раз на рік. Тому репродукцією є порядковий номер року розмноження елітного насіння. Наприклад, вираз «насіння другої репродукції» означає, що таке насіння одержано на другий рік розмноження елітного насіння. Залежно від видових особливостей рослин може бути декілька репродукцій. Як правило, після четвертої репродукції насіння втрачає свої сортові якості і потребує сортооновлення. Сортооновленням є періодична заміна сортового насіння сільськогосподарських культур високоякісним насінням цього самого сорту. При цьому бажано, щоб насіння було оригінальним, елітним або хоча б не нижче першої репродукції.

Реалізація насіння і садивного матеріалу здійснюється шляхом оптової та роздрібною торгівлі. Аграрно-правовому регулюванню підпорядковується саме оптова реалізація насіння і садивного матеріалу, чому присвячено низку аграрних нормативно-правових актів.

Прийняття Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції» від 25 червня 2009 р. дає змогу розглядати оптову торгівлю насінням і садивним матеріалом одночасно як частину оптового ринку сільськогосподарської продукції і як спеціалізований насінницький ринок оптової торгівлі.

Оптовий ринок сільськогосподарської продукції – це юридична особа, предметом діяльності якої є надання послуг, що забезпечують здійснення оптової торгівлі сільськогосподарською продукцією, і який в становленому зазначеним законом порядку надано статус оптового ринку сільськогосподарської продукції.

Діяльність оптового ринку сільськогосподарської продукції регулюється відповідними положеннями Господарського кодексу України, Цивільного кодексу України та вказаним законом.

Органи ліцензування оптової торгівлі насінням визначено п. 33 Переліку органів ліцензування, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 14 листопада 2000 р. № 1698. У сфері оптової торгівлі насінням для потреб ведення сільського господарства органами ліцензування виступають Мінагрополітики України та місцеві органи державної виконавчої влади: Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські держадміністрації. На підставі ліцензії, виданої Міністерством аграрної політики України, здійснювати оптову торгівлю насінням дозволено на всій території України, а на підставі ліцензії, виданої місцевим органом виконавчої влади, — на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

4. Правове регулювання захисту сільськогосподарських рослин

Спеціальним нормативно-правовим актом у сфері захисту рослин є Закон України «Про захист рослин» від 14 жовтня 1998 р., згідно з яким *захист рослин* — це комплекс заходів, спрямованих на зменшення втрат урожаю та запобігання погіршенню стану рослин сільськогосподарського та іншого призначення, багаторічних і лісових насаджень, дерев, чагарників, рослинності закритого ґрунту, продукції рослинного походження через шкідників, хвороби і бур'яни. Проте це широке визначення захисту рослин, що охоплює всі галузі економіки, які використовують у своїй виробничо-господарській діяльності рослини. Тому прийнятнішим є поняття захисту саме сільськогосподарських рослин, яке надає Закон України «Про пестициди і агрохімікати» від 2 березня 1995 р. Отже, *захист сільськогосподарських рослин* — це комплекс заходів щодо попередження і зменшення втрат врожаю сільськогосподарських культур від шкідників, хвороб і бур'янів.

Шкідниками є види тварин (комахи, кліщі, мікроорганізми),

здатні заподіяти шкоду рослинам, чагарникам, деревам, продукції рослинного походження, збитки від якої економічно доцільно відвернути. Під хворобами розуміють порушення нормального обміну речовин у рослині під впливом фітопатогенів (віруси, бактерії, гриби) або несприятливих умов середовища. До бур'янів належить небажана рослинність в угіддях, посівах, насадженнях культурних рослин, яка конкурує з ними за світло, воду, поживні речовини, а також сприяє поширенню шкідників та хвороб.

Посівам сільськогосподарських культур, плодово-ягідним, лісовим та лісопарковим насадженням, продукції рослинництва завдають шкоду понад 400 видів шкідників, рослини уражують 200 збудників небезпечних хвороб, а поля засмічують близько 300 видів бур'янів. Всі вони мають свої біологічні особливості життєвого циклу, а для боротьби з ними застосовуються, поряд з комплексом агротехнічних та організаційних заходів, понад 300 хімічних і біологічних засобів захисту рослин. Таким чином, слід відзначити комплексний інтегрований характер захисту сільськогосподарських рослин, який складається із застосування організаційно-господарських, агротехнічних, селекційних, фізичних, хімічних, біологічних та інших методів.

До організаційно-господарських методів належить своєчасне забезпечення матеріальними і трудовими ресурсами у їх оптимальному співвідношенні. Агротехнічні методи включають дотримання схеми сівозмін, технологічних вимог тощо, що дозволяє випереджати або заглушувати розвиток шкідливих організмів. Селекційні методи дають змогу одержати рослини, стійкі проти певних шкідливих організмів. Фізичні методи спрямовані на фізичне знищення шкідників шляхом їх ручного збирання, виполявання бур'янів тощо. Зазначені методи є досить обмеженими через вплив на одного зі шкідливих організмів або високі затрати ручної праці. Тому найприйнятнішими нині все ж є засоби боротьби проти шкідливих організмів, які містять токсичні речовини.

Такі засоби об'єднуються під загальною назвою пестицидів, визначення яких містить ст. 1 Закону України «Про пестициди і агрохімікати». *Пестицидами* є токсичні речовини, їх сполуки або суміші речовин хімічного чи біологічного походження, призначені для знищення, регуляції та припинення розвитку шкідливих організмів, внаслідок діяльності яких вражаються рослини, тварини, люди і завдається шкода матеріальним цінностям, а також гризунів, бур'янів, дерев-

ної, чагарникової рослинності, засмічуючих видів риб.

Органом ліцензування виробництва пестицидів згідно з п. 14 Переліку органів ліцензування, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 14 листопада 2000 р. № 1698, визначено Міністерство промислової політики України.

Пестициди містять токсичні речовини, тобто речовини хімічного чи біологічного походження, здатні у певних кількостях викликати порушення життєдіяльності людського чи тваринного організму. Пестициди мають різні рівні токсичності та період розпаду шкідливих речовин. Це викликає необхідність суворого санітарного контролю за вмістом токсичних речовин у виробленій сільськогосподарській продукції, що реалізується споживачам. Залишки токсичних речовин у продукції не повинні перевищувати встановлені Державними санітарними правилами та нормами «Допустимі дози, концентрації, кількості та рівні вмісту пестицидів у сільськогосподарській сировині, харчових продуктах, повітрі робочої зони, атмосферному повітрі, воді водоймищ, ґрунті», затвердженими постановою Головного державного санітарного лікаря України від 20 вересня 2001 р. № 137.

Разом із тим, з метою забезпечення охорони здоров'я населення і навколишнього природного середовища Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 11.05.2010 № 391, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 29 вересня 2010 р. за № 868/18163 затверджено критерії заборони чи суворого обмеження використання окремих небезпечних хімічних речовин, у тому числі пестицидів, за показниками їх небезпечності для здоров'я людини та навколишнього природного середовища.

5. Карантинний режим як прояв особливого режиму захисту рослин

Серед заходів захисту рослин слід виділити особливий карантинний режим, спрямований на запобігання занесенню та поширенню відсутніх на території України регульованих шкідливих організмів. Як правило, такі організми заносяться в Україну із-за кордону і виявляються шляхом проведення фітосанітарного контролю на митному кордоні. Таким чином, карантинний режим належить до митних технічних бар'єрів у зовнішньоекономічній діяльності. Взагалі за своїм значенням карантинний режим є особливим режимом захисту рослин.

Врегулює відносини з карантинного захисту рослин Закон

України «Про карантин рослин» від 30 червня 1993 р. (у редакції Закону від 19 січня 2006 р. № 3369-ІУ). **Карантин**ом є утримання об'єктів регулювання у визначених місцях для проведення їх моніторингу або подальшого інспектування, фітосанітарної експертизи та обробки.

При цьому **фітосанітарною експертизою** є перевірка та аналіз об'єктів регулювання в лабораторних умовах на предмет наявності або відсутності регульованих шкідливих організмів, а **інспектуванням** — візуальна перевірка об'єктів регулювання для визначення наявності регульованих шкідливих організмів та/або відповідності фітосанітарним правилам. До шкідливих організмів належать будь-який вид, штам або біотип рослин, тварин, патогенний агент, шкідливий для рослин чи продуктів рослинного походження, у тому числі комахи, кліщі, грибки, бактерії, віруси, нематоди та бур'яни.

Державне управління у сфері карантину рослин здійснюється Кабінетом Міністрів України, Міністерством аграрної політики України, органами Державної служби з карантину рослин України, яка діє на основі Положення, затвердженого наказом Мінагрополітики України від 8 травня 2007 р. № 310, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 24 травня 2007 р. за № 532/13799.

Відповідно до ч. 2 ст. 7 Закону України «Про карантин рослин», а також п. 67 ст. 9 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» проведення знезараження підкарантинних матеріалів та об'єктів підлягає ліцензуванню. Згідно із п. 1 Переліку органів ліцензування, затвердженого постановою кабінету Міністрів України від 14 листопада 2000 р. № 1698, органом ліцензування визначено Мінагрополітики України.

Загальні засади процедури проведення фумігації (знезараження) встановлює відповідний Порядок, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 р. № 705. Поряд із цим існують акти, що врегульовують процедуру фумігації окремих культур, наприклад Інструкція із знезараження плодів цитрусових від середземноморської плодової мухи методом рефрижерації, затверджена наказом Головної державної інспекції з карантину рослин України від 18 березня 2003 р. № 40, зареєстрована в Міністерстві юстиції України 2 квітня 2003 р. за №250/7571.

Важливе значення у боротьбі з карантинними організмами відіграє фітосанітарний контроль за переміщенням рослинницької продукції як із-за кордону, так і всередині країни. Правовою основою такого

контролю є Правила перевезення вантажів, які підлягають фітосанітарному контролю, затверджені наказом Міністерства транспорту України від 21 листопада 2000 р. № 644, зареєстровані в Міністерстві юстиції України 24 листопада 2000 р. за № 873/5094, а також Фітосанітарні правила ввезення з-за кордону, перевезення в межах країни, транзиту, експорту, порядку переробки та реалізації підкарантинних матеріалів, затверджені наказом Міністерства аграрної політики України 23 липня 2005 р. № 414, зареєстровані у Міністерстві юстиції України 29 вересня 2005 р. за № 1121/11401.

6. Правові аспекти вирощування наркотичних рослин

У сільському господарстві України вирощується досить доступна для споживачів наркосировина — *мак снотворний і коноплі*, з яких виготовляють наркотичні засоби. Найбільш поширене незаконне вирощування маку снотворного має місце в західних, а конопель — у південних областях. Такий стан висуває об'єктивну необхідність встановлення особливого режиму виробництва продукції рослинного походження, що містить наркотичні речовини.

Правовий режим виробництва і обігу наркотичних засобів і речовин в Україні встановлено на законодавчому рівні Законом України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» від 22 грудня 2006 р. При цьому наркотичні засоби визначаються як речовини природні чи синтетичні, препарати, рослини, включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 р. за № 770 (далі — Перелік). Прекурсорами є речовини, які використовуються для виробництва і виготовлення наркотичних засобів.

Відповідно до п. 23 ст. 9 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 1 червня 2000 р. діяльність, пов'язана з культивуванням та використанням чи реалізацією рослин, включених до таблиці №1 Переліку, підлягає ліцензуванню. Згідно зі списком № 3 таблиці №1 зазначеного Переліку такими рослинами, що містять наркотичні речовини, є «мак опійний, снотворний» (у тому числі олійний та інші, що містять опій) та «коноплі» будь-якого виду.

При цьому культивування рослин виду мак снотворний для виробництва насіння допускається лише за умови використання насіння, зібраного із сортів рослин, у висушеній соломі яких вміст морфіну не перевищував 0,15 відсотка. Щодо коноплі існує вимога, щоб вміст те-

трагідроканнабінолу не перевищував 0,15 відсотка.

Основним правовим регулятором діяльності з вирощування наркотичних рослин є Порядок провадження діяльності, пов'язаної з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, та контролю за їх обігом, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 3 червня 2009 р. № 589. Насамперед, встановлюється вимога щодо ліцензування цієї діяльності.

Також суб'єкти господарювання під час провадження зазначеної діяльності повинні забезпечити виконання умов для запобігання розкраданню наркотичних рослин, визначених постановою Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2008 р. № 1026. Під час збирання врожаю маку знищення їх поживних залишків здійснюється суб'єктом господарювання шляхом подрібнення і розкидання, після чого проводиться дискування поля з наступним переорюванням. Комбайни, що використовуються для збирання врожаю рослин маку, повинні бути обладнані пристроями для подрібнення поживних залишків. Механізми комбайнів після збирання врожаю маку в той же день очищуються від відходів, поживні залишки щодня приорюються.

Знищення поживних залишків здійснюється суб'єктами господарювання у присутності комісії, до складу якої включаються керівники суб'єкта господарювання і представник територіального органу внутрішніх справ.

У разі коли суб'єкт господарювання приймає рішення про знищення посівів рослин з будь-яких причин, такі посіви підлягають знищенню шляхом переорювання на полях висіву скошених та подрібнених рослин у присутності комісії.

За результатами будь-якого із наведених видів знищення наркотичних рослин складається акт у трьох примірниках, який засвідчується підписами членів комісії і скріплюється печаткою суб'єкта господарювання. Перший примірник акта залишається у суб'єкта господарювання, інші надсилаються МВС та Комітету з контролю за наркотиками. Суб'єкти господарювання щороку до 1 жовтня подають Комітету звіт про результати діяльності із зазначенням кількості вирощених і перероблених рослин.

Завдання до самостійної роботи студентів

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. Дайте відповіді на поставлені запитання:

1. Дайте визначення галузі рослинництва.
2. До якої системи охорони виключних прав належать сорти рослин?
3. Наведіть критерії охороноздатності сорту рослин.
4. Вкажіть реєстри, за допомогою яких здійснюється реєстрація сортів рослин.
5. Охарактеризуйте карантинний режим як прояв особливого режиму захисту рослин.
6. Визначте особливості правового регулювання вирощування наркотичних рослин.

Завдання 2. Побудуйте структурно-логічну схему на тему «Правове регулювання рослинництва».

Завдання 3. Підготуйте зразки документів:

1. Заявка на сорт рослин.
2. Позовна заява про виключення суб'єкта насінництва і розсадництва з Державного реєстру виробників насіння і садивного матеріалу.
3. Договір купівлі–продажу майнових прав інтелектуальної власності на сорт рослин.

Завдання 4. Розв'яжіть тестові завдання:

1. На які підгалузі поділяється рослинництво:
  - а) зернове господарство, цукробуряківництво, картоплярство;
  - б) льонарство, овочівництво, плодівництво;
  - в) соєве господарство, кормобуряківництво;
  - г) кормовиробництво.
2. Культивування рослин виду мак снотворний для виробництва насіння допускається лише за умови використання насіння, зібраного із сортів рослин, у висушеній соломі яких вміст морфіну:
  - а) не перевищував 0,15 відсотка;

- б) не перевищував 0,30 відсотка;
- в) не перевищував 1 відсотка;
- г) не перевищував 0,2 відсотка.

3. Право інтелектуальної власності на сорт рослин включає:

- а) особисті немайнові права на сорт;
- б) майнові права на сорт;
- в) особисті права на сорт;
- г) правонаступництво.

4. Суб'єкти господарювання, що займаються діяльністю з вирощування наркотичних рослин повинні пройти:

- а) сертифікацію;
- б) ліцензування;
- в) медичне обстеження на відсутність наркотичної залежності;
- г) щорічну перевірку органами місцевого самоврядування.

5. Державна реєстрація сорту можлива після проведення:

- а) експертизи документів;
- б) формальної експертизи;
- в) якісної експертизи;
- г) кваліфікаційної експертизи.

6. Об'єктами насінництва та розсадництва є:

- а) сорт рослин;
- б) насінницькі посіви та насадження;
- в) насіння і садивний матеріал;
- г) репродуктивний матеріал.

7. Сукупність рослин одного виду, поширених у певній місцевості є:

- а) видом рослин;
- б) територіальною флорою;
- в) ентомофілією;
- г) популяцією.

8. Органи рослин, які використовуються для розмноження, це

- а) садивний матеріал;
- б) паростки рослин;
- в) насіння;
- г) коренева система.

9. Комплекс заходів щодо попередження і зменшення втрат

врожая сільськогосподарських культур від шкідників, хвороб і бур'янів, це:

- а) карантин сільськогосподарських рослин;
- б) врожайність сільськогосподарських культур;
- в) захист сільськогосподарських рослин;
- г) охорона сільськогосподарських рослин.

10. Органом ліцензування виробництва пестицидів є:

- а) Міністерство промислової політики України;
- б) Міністерство аграрної політики та продовольства України;
- в) Державний відомчий комітет ліцензування;
- г) органи місцевого самоврядування.

Завдання 5. Складіть анотації для зазначених наукових статей:

1. Курило В.І. До проблеми правового регулювання сортів рослин / В. Курило // Інтелектуальна власність. – 2006. – № 1. – С. 20–25.

2. Пушкар М.В. Захист права інтелектуальної власності на сорти рослин за законодавством України та Російської Федерації / М. Пушкар // Держава та регіони. Серія: Право. – 2007. – № 1. – С. 155–160.

3. Піддубний О.Ю. Юрисдикційні повноваження державних інспекторів з охорони прав на сорти рослин у здійсненні захисту прав інтелектуальної власності на сорти рослин / О. Піддубний // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 11. – С.128-130.

Завдання 6. Розв'яжіть задачу:

1. Згідно з наказом директора державного сільськогосподарського підприємства «Шовкопряд» фермерському господарству «Садове» був переданий за договором оренди з наступним викупом недіючий консервний цех. Трудовий колектив підприємства розцінив дії директора як неправомірні і звернувся за роз'ясненнями до юридичного управління районної державної адміністрації. Прокоментуйте ситуацію і дайте обґрунтовану відповідь.

2. У статуті сільськогосподарський виробничий кооператив «Довіра» основним напрямком своєї діяльності визначив виробництво зернових культур, цукрового буряка, соняшника, а також їх реалізацію. У зв'язку з плануванням діяльності кооперативу на наступний виробничий рік голова кооперативу доповів, що за минулий рік господарство не одержало запланованих результатів від виробництва і реалізації зернових культур, цукрового буряка і соняшника, а тому

запропонував таке: побудувати олійню; культивувати овочі і побудувати завод по їх переробці; вирощувати сорго, а також укласти договори по його закупівлі в інших виробників; налагодити виробництво віників, кошиків та інших виробів побутового призначення; реалізувати всю цю продукцію для одержання прибутків. Загальні збори ці пропозиції прийняли.

Чи законне рішення загальних зборів? Якщо ні, то як повинен був вирішити це питання кооператив? Які правові наслідки зміни напрямку діяльності сільськогосподарського товаровиробника?

Рекомендована література

1. Курило В.І. До проблеми правового регулювання сортів рослин / В. Курило // Інтелектуальна власність. – 2006. – № 1. – С. 20–25.
2. Піддубний О.Ю. Юрисдикційні повноваження державних інспекторів з охорони прав на сорти рослин у здійсненні захисту прав інтелектуальної власності на сорти рослин / О. Піддубний // Підприємництво, господарство і право. – 2006. - № 11. – С.128-130.
3. Пушкар М.В. Захист права інтелектуальної власності на сорти рослин за законодавством України та Російської Федерації / М. Пушкар// Держава та регіони. Серія: Право. – 2007. – № 1. – С. 155–160.
4. Пушкар М.В. Актуальні питання адміністративної юрисдикції у сфері охорони прав на сорти рослин / М. Пушкар// Підприємництво, господарство і право. – 2005. - № 8. – С. 97-100.
5. Пушкар М.В. Гармонізація законодавства України у сфері захисту прав на сорти рослин, як об'єктів права інтелектуальної власності до вимог Угоди TRIPS/ М. Пушкар// Адвокат. – 2005. - № 10. – С. 12-15.
6. Самсонова Я. О. Історичні та правові аспекти розвитку виноградарства та виноробства в Україні / Я. О. Самсонова // Підприємництво, господарство і право. - 2005. – № 8 – Ст. 48-50.
7. Яремчук К.О. Адміністративно-правове регулювання діяльності органів виконавчої влади у сфері захисту рослин : автореф. Дис. к.ю.н. 12.00.07 / К. Яремчук// Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. - К., 2010. - 17 с.

Розділ 10

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОГОВОРІВ В АПК

1. Поняття та види аграрно-правових договорів

В умовах проведення аграрної реформи важливе місце в діяльності сільськогосподарських товаровиробників посідають договірні відносини, оскільки саме на підставі укладання договорів здійснюється реалізація виробленої сільськогосподарської продукції, суб'єкти агробізнесу вступають у відносини з банківськими установами щодо одержання кредитів та позик, здійснюють придбання засобів виробництва (мінеральних добрив, паливно-мастильних матеріалів, давальницької сировини), проводять технічне обслуговування сільськогосподарської техніки, обладнання та устаткування на підприємствах агросервісу та вступають у відносини з органами державної влади та управління, іншими суб'єктами господарювання. Суб'єкти агробізнесу наділені правоздатністю налагоджувати підприємницькі зв'язки у різних сферах діяльності на підставі аграрних зобов'язань. Таким чином, успішна сільськогосподарська діяльність передбачає укладання та виконання аграрно-правових зобов'язань їх учасниками.

Ст. 626 ЦК містить визначення поняття договору, де зазначено, що договір це домовленість двох або більше сторін на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Усі договори поділяються на односторонні, двостороння, багатосторонні.

У сучасних умовах розвитку ринкових відносин у сільському господарстві договірна форма економічних зв'язків між учасниками АПК набуває особливої актуальності. Договір в АПК — природний спосіб оформлення товарно-грошових відносин, притаманних ринковій економіці. Товарно-грошові відносини потребують узгодженого регулювання яким і є договір, не обтяжений надмірно державним втручанням.

Стаття 67 Господарського кодексу України констатує, що відносини сільськогосподарського підприємства з іншими підприємствами, організаціями, громадянами в усіх сферах господарської діяльності здійснюються на основі договорів. Таким чином, підставою виникнення зобов'язання є договір. Саме аграрні договори є правовою формою регулювання зовнішніх та внутрішніх підприємницьких відносин за участю суб'єктів агробізнесу. Договірна правоздатність кожного суб'єкта аграрної підприємницької діяльності визначається чинним

законодавством України, а також у локальних актах аграрного законодавства, зокрема в статутах аграрних підприємств та фермерських господарств.

До особливостей аграрно-правового договору можна віднести наступне:

- він є юридичною формою організації виробничого процесу;
- права й обов'язки сторін у договорі визначаються специфікою аграрного виробництва;
- він є правовою формою реалізації взаємних інтересів сторін з урахуванням юридичних, природно-кліматичних, екологічних можливостей.

Договірні зобов'язання, притаманні сільському господарству, можна підрозділити на такі види:

- по реалізації продукції, вирощеної аграрними товаровиробниками;
- по матеріально-технічному забезпеченню сільськогосподарських підприємств;
- по фінансово-кредитному забезпеченню господарської діяльності аграрних товаровиробників;
- по впровадженню наукових розробок у сільськогосподарське виробництво;
- по енергетичному забезпеченню виробництва сільськогосподарської продукції;
- по проведенню зрошувальних робіт з метою підвищення родючості земельних угідь;
- по рекламуванню продукції аграрних товаровиробників;
- по підготовці і підвищенню кваліфікації фахівців сільськогосподарського виробництва та інші.

Сучасне аграрне виробництво потребує відповідного виробничо-технічного і технологічного обслуговування, що здійснюється як самими господарствами, так і з використанням послуг спеціалізованих підприємств (організацій). Господарські відносини, що виникають при цьому, юридично оформляються шляхом укладення відповідних договорів. До них належать договори між виробниками сільськогосподарської продукції і підприємствами сільгоспхімії про забезпечення агрохімічного обслуговування, а також ремонтно-технічними підприємствами про ремонт сільськогосподарської техніки, технічне обслуговування тваринницьких ферм, птахофабрик (цехів), теплиць і т. ін. Сюди

належать і договори щодо автотранспортного обслуговування виробників сільськогосподарської продукції, договори з будівельними підприємствами та ін.

2. Договори у сфері реалізації сільськогосподарської продукції

У діяльності аграрних товаровиробників ефективність виробничо-господарської діяльності досягається налагодженою системою збуту виробленої ними продукції, правовою формою якої є договір на реалізацію сільськогосподарської продукції — специфічна угода, відповідно до якої виробник зобов'язується на відповідних умовах продати сільськогосподарську продукцію та продукти її переробки, а споживач (замовник) зобов'язується прийняти продукцію та оплатити її.

Виробники сільськогосподарської продукції самостійно розпоряджаються своєю продукцією, реалізуючи за контрактами (включаючи державні) та іншими договорами.

Система договорів на реалізацію сільськогосподарської продукції включає: договір контрактації сільськогосподарської продукції, договір купівлі-продажу сільськогосподарської продукції, договір поставки, договір міни, договір комісії.

Договір контрактації сільськогосподарської продукції являє собою механізм державних закупівель, засіб поповнення державного продовольчого резерву шляхом придбання продукції у недержавних сільськогосподарських підприємств. До складу державного резерву входять: запаси сировинних, матеріально-технічних і продовольчих ресурсів для забезпечення стратегічних потреб держави; запаси матеріально-технічних ресурсів для виконання першочергових робіт під час ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та для виконання інших заходів, передбачених законодавством.

Таким чином, державний продовольчий резерв є складовою державного матеріального резерву. Поставка матеріальних цінностей до державного резерву і розміщення замовлень на їх поставку на підприємствах, в установах і організаціях незалежно від форм власності здійснюються в основному на підставі замовлень на поставку продукції для державних потреб з наступним відшкодуванням усіх витрат відповідальних зберігачів.

Пріоритетні державні потреби — це потреби України в товарах, роботах і послугах, необхідних для розв'язання найважливіших соціа-

льно-економічних проблем, підтримання обороноздатності країни та її безпеки, створення і підтримання на належному рівні державних матеріальних резервів, реалізації державних і міждержавних цільових програм, забезпечення функціонування органів державної влади, що утримуються за рахунок Державного бюджету України. Державне замовлення є засобом державного регулювання економіки шляхом формування на контрактній (договірній) основі складу та обсягів товарів, робіт і послуг, необхідних для забезпечення пріоритетних державних потреб, розміщення державних контрактів на її поставку (закупівлю) серед підприємств, організацій та інших суб'єктів господарської діяльності України всіх форм власності.

Державними замовниками виступають Верховна Рада України та інші центральні органи державної влади України, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації, державні організації та інші установи як головні розпорядники коштів державного бюджету. Виконавцями державного замовлення є суб'єкти господарювання усіх форм власності (резиденти або нерезиденти), які виготовляють чи поставляють товари (роботи, послуги) для задоволення пріоритетних державних потреб.

Стаття 183 Господарського кодексу України визначає особливості укладання господарських договорів за державним замовленням. Державний контракт — це договір, укладений державним замовником від імені держави з виконавцем державного замовлення, в якому визначаються економічні і правові зобов'язання сторін і регулюються взаємовідносини замовника і виконавця. Саме держава в особі Кабінету Міністрів України виступає гарантом за зобов'язаннями державних замовників. З метою організації робіт, пов'язаних з формуванням державного замовлення, розміщенням поставок продукції для державних потреб і контролем за їх виконанням, Кабінет Міністрів України визначає і затверджує перелік державних замовників, обсяги та склад державного замовлення. Державні замовники забезпечуються Кабінетом Міністрів України фінансовими ресурсами в обсягах, необхідних для повної оплати державного замовлення, якщо інше не передбачено законом, і є відповідальними за задоволення пріоритетних державних потреб у відповідних товарах, роботах і послугах.

Для виконавців державного замовлення, заснованих повністю або частково на державній власності (державних підприємств, установ

та організацій, акціонерних товариств, у статутному фонді яких контрольний пакет акцій належить державі, орендних підприємств, заснованих на державній власності), а також для суб'єктів господарської діяльності України всіх форм власності — монополістів на відповідному ринку продукції державні замовлення на поставку продукції є обов'язковими, якщо виконання державного замовлення не спричиняє збитків зазначеним виконавцям державного замовлення.

Стаття 272 Господарського кодексу України визначає поняття та істотні умови договору контрактації сільськогосподарської продукції. *За договором контрактації сільськогосподарської продукції виробник сільськогосподарської продукції зобов'язується виробити визначену договором сільськогосподарську продукцію і передати її у власність заготівельникові (контрактанту) або визначеному ним одержувачеві, а заготівельник зобов'язується прийняти цю продукцію та оплатити її за встановленими цінами відповідно до умов договору. До договору контрактації застосовуються загальні положення про купівлю-продаж та положення про договір поставки, якщо інше не встановлено договором або законом.*

Заготівельником (контрактантом) може виступати закупівельне або переробне підприємство, таким чином, контрактантом може бути підприємство чи організація, тобто юридична особа, що згідно зі своїми установчими документами здійснює закупівлю сільськогосподарської продукції. Виконавцем державного замовлення є недержавне сільськогосподарське підприємство.

У договорах контрактації повинні передбачатися: види продукції (асортимент), номер державного стандарту або технічних умов, гранично допустимий вміст у продукції шкідливих речовин; кількість продукції, яку контрактант приймає безпосередньо у виробника; ціна за одиницю, загальна сума договору, порядок і умови доставки, строки здавання-приймання продукції; обов'язки контрактанта щодо подання допомоги в організації виробництва сільськогосподарської продукції та її транспортування на приймальні пункти і підприємства; взаємна майнова відповідальність сторін у разі невиконання ними умов договору; інші умови, передбачені Типовим договором контрактації сільськогосподарської продукції, затвердженим у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Виробник повинен не пізніше як за п'ятнадцять днів до початку заготівлі продукції повідомити контрактанта про кількість і строки

здачі сільськогосподарської продукції, що пропонується до продажу, та погодити календарний графік її здачі. Контрактант зобов'язаний прийняти від виробника всю пред'явлену ним продукцію на умовах, передбачених у договорі.

Предметом договору контрактації, як правило, є сільськогосподарська продукція у первинному (сирому) вигляді, або така, що пройшла первинну обробку. Стороною договору виступає державне заготівельне підприємство. Метою договору є виконання державного замовлення щодо задоволення державних потреб у сільськогосподарській продукції або сировині.

Договір купівлі-продажу. Підґрунтям правового регулювання договорів купівлі-продажу у аграрній сфері є норми цивільного та господарського права. Особливостями аграрного договору **купівлі-продажу** є його предмет, яким виступає сільськогосподарська продукція, строки та специфічні умови її зберігання і транспортування, які впливають із властивостей цієї продукції. В усьому іншому такі договори не містять відмінностей від інших різновидів цивільно-правових та господарсько-правових договорів купівлі-продажу, які розглядаються у відповідних навчальних курсах.

Договір поставки. Суб'єкти аграрного підприємництва в процесі реалізації виготовленої ними сільськогосподарської продукції укладають договори поставки. **Договір поставки** є одним із видів договору купівлі-продажу, в якому регулюються відносини між продавцем та покупцем, адже відмінністю договору купівлі-продажу від договору поставки є те, що договір поставки укладається між двома особами з метою поставки товару для використання його у підприємницькій діяльності або в інших цілях, не пов'язаних з особистим, сімейним або домашнім використанням.

Особливі, специфічні ознаки договору поставки, які характеризують його як окремий різновид купівлі-продажу:

По-перше, сфера застосування договору — підприємницька діяльність.

По-друге, сторони договору — постачальник і покупець — є суб'єктами підприємницької діяльності. Це можуть бути фізичні або юридичні особи, зареєстровані в установленому законом порядку як суб'єкти підприємництва.

По-третє, має значення мета, для якої поставляється товар. Товар передається у власність покупця для використання його у підпри-

емницькій діяльності або в інших цілях, не пов'язаних з особистим, сімейним або іншим подібним використанням.

На відміну від договору кулівлі-продажу, в договорі поставки істотними умовами є предмет, ціна, строк. У договорі поставки можуть бути обумовлені загальний строк дії договору та спеціальні строки, в які здійснюється поставка окремих партій товару. Тобто купівля-продаж вичерпується, як правило, разовим актом, тоді як відносини з поставки тривають у часі.

В аграрно-господарській діяльності відносини за договором поставки також регулюються статтями 265-271 Господарського кодексу України. Предметом поставки є сільськогосподарська продукція, перероблена та готова до споживання. Стаття 267 Господарського кодексу України визначає, що у разі якщо в договорі поставки не визначено строку його дії, він вважається укладеним на один рік — тобто після закінчення цього строку сторони, якщо вони бажають продовжувати свої відносини, мають укласти новий договір. Якщо сторонами передбачено поставку товару окремими партіями, то строком поставки продукції виробничо-технічного призначення є квартал, а виробів народного споживання, як правило місяць. Якість сільськогосподарської продукції за договором поставки повинна відповідати стандартам, технічним умовам, іншій технічній документації, яка встановлює вимоги до їх якості. Гарантійний строк придатності та зберігання товару обчислюється від дня виготовлення цього товару.

Особливості правового регулювання договорів поставки товарів для державних потреб визначаються спеціальним законодавством. Зокрема, Законом «Про державний матеріальний резерв» від 16 липня 1999 р., Законом України від 22 лютого 2000 р. «Про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти», Законом «Про державне замовлення для задоволення пріоритетних державних потреб» та іншими законами і підзаконними нормативними актами.

Договір міни і договір комісії. Законодавством України регламентовано, що реалізація сільськогосподарської продукції може здійснюватися також шляхом укладання договорів міни та комісії. В умовах економічних негараздів сільськогосподарські підприємства реалізують вироблену ними продукцію тваринництва шляхом її обміну на пальне і мастильні матеріали, запасні частини до сільськогосподарських машин, у порядку плати за проведений ремонт техніки, автопокришки та інші подібні потреби. Відносини за таким різновидом дого-

вору купівлі-продажу, як договір міни, регулюються положеннями статей 715-716 Цивільного кодексу України та ст. 293 Господарського кодексу України.

Відповідно до Цивільного кодексу України договір міни (бартеру) є різновидом договору купівлі-продажу, про що свідчить структурне розміщення норм про договір міни окремим параграфом у главі 54. Визнання договору міни різновидом купівлі-продажу відповідає правовій природі цих договорів та обумовлене наявністю багатьох спільних моментів у їх правовому регулюванні.

Кваліфікуючою ознакою **договору міни** є момент переходу права власності на обмінювані товари — на відміну від усіх договорів купівлі-продажу за договором міни перехід права власності відбувається лише після того, як обов'язки з передачі товарів виконані обома сторонами, тобто таке право виникає одночасно в обох сторін договору. Така законодавча норма запобігає виникненню ситуації, коли сторона, що першою отримала товар, здобуває на нього право власності, не виконавши зустрічного обов'язку з передавання другій стороні товару, який їй належить. Усі інші умови зазначеного договору регулюються загальними положеннями про купівлю-продаж, поставку, контрактацию або про інші договори, елементи яких містяться в договорі міни, якщо це не суперечить суті зобов'язання.

Аграрні товаровиробники в процесі збуту сільськогосподарської продукції укладають договори комісії.

Договір комісії — це договір про надання послуг. Предметом договору комісії є юридичні дії. Сторонами договору комісії є комітент та комісіонер. Комітент — сторона договору комісії, яка доручає комісіонерові вчинити в її інтересах один чи кілька правочинів (здебільшого це правочини, пов'язані із придбанням потрібного чи продажем належного їй майна). Комісіонер — це особа, яка згідно з договором комісії зобов'язується вчинити юридичні та фактичні дії в інтересах комітента.

До специфічних особливостей **договору комісії** належать: особливий склад учасників у комісійних відносинах, специфічний об'єкт договору, кредитування комітента комісіонером, можливість укладання субкомісійної угоди. Договір комісії має досить широку сферу застосування. Так, за договорами комісії організації споживчої кооперації укладають договори комісії з виробниками щодо продажу сільськогосподарської продукції. Стаття 11 Закону України «Про споживчу

кооперацію» від 10 квітня 1992 р. визначає, що організації та підприємства споживчої кооперації формують товарні та матеріально-технічні ресурси за рахунок закупівель на договірних засадах у підприємств (виробників), у оптовій торгівлі, на біржах, аукціонах, шляхом заготівель сільськогосподарської продукції і сировини у громадян, фермерських господарств, колективних сільськогосподарських підприємств, радгоспів, виробництва товарів на власних підприємствах та з інших джерел, не заборонених чинним законодавством.

3. Договори у сфері технічного сервісу сільськогосподарських підприємств

Нормальне виробниче функціонування аграрних товаровиробників можливе за умови якісного та своєчасного виробничо-технічного агросервісу. Такі послуги здійснюють державні, кооперативні та приватні агросервісні підприємства, а також окремі підприємці за договором підряду.

Залежно від мети та предмета договору обслуговування поділяється на такі види: виробничо-технічне, агрохімічне, гідромеліоративне тощо. Серед них найважливіше місце посідають договори щодо виробничо-технічного обслуговування аграрних товаровиробників районними ремонтно-технічними підприємствами (РТП), машинно-тракторними станціями (МТС). Цими договорами передбачається виконання таких робіт:

- ремонт тракторів, комбайнів, автомобілів, інших сільськогосподарських машин, двигунів, агрегатів, вузлів та устаткування;
- технічне обслуговування машинно-тракторного парку, автомобілів, устаткування тваринницьких ферм, птахоферм, теплиць та ін.;
- спеціалізовані механізовані роботи;
- монтажні, спеціальні будівельні та пусконаладжувальні роботи;
- перевезення вантажів транспортними засобами виконавця;
- підготовка і перепідготовка механізаторських та інших кадрів.

Залежно від потреби ці види робіт можуть бути як самостійними, так і комплексними предметами договору у сфері виробничо-технічного агросервісу.

У договорі визначається обсяг ремонту (кількість машин, агрегатів), його види, календарні терміни здачі в ремонт технічних засобів

і його закінчення, загальна вартість цих послуг.

Виконавець зобов'язується виконувати необхідні роботи у визначений термін, ремонтує машини, агрегати згідно зі стандартами і технічними умовами. Вони повинні гарантувати безвідмовну роботу машин і агрегатів протягом часу, встановленого технічними умовами.

Аграрники беруть зобов'язання підготувати машини та агрегати до ремонту за діючими технічними умовами і, як правило, своїми силами і за свій рахунок доставити їх в агросервісні підприємства або інший пункт ремонту, передбачений договором. В обумовлений договором термін замовники після одержання повідомлення повинні прийняти відремонтовані машини і агрегати, оплатити вартість ремонту і вивезти відремонтовану техніку. Після капітального ремонту тракторів, автомобілів, комбайнів, складного обладнання, двигунів виконавець передає замовнику заповнений паспорт (формуляр) і гарантійний талон; після ремонту інших вузлів і агрегатів, машин і нескладного устаткування — лише гарантійний талон. При виявленні невідповідності відремонтованих машин або агрегатів стандартам або технічним умовам виконавець забезпечує термінове усунення недоліків за власні кошти.

Технічне обслуговування може здійснюватися згідно з договором по технічному обслуговуванню машинно-тракторного парку, устаткування тваринницьких ферм, птахоферм. Відповідно до умов цього договору виконавець бере на себе зобов'язання забезпечити якісне і своєчасне технічне обслуговування машин і устаткування відповідно до стандартів, технічних умов, правил та інструкцій, а також здійснити своєчасне усунення несправності машин у процесі їх експлуатації. Роботи здійснюються як у майстерні виконавця, так і безпосередньо в сільськогосподарському виробництві.

За невиконання або неналежне виконання своїх зобов'язань сторони несуть майнову відповідальність. Так, у разі несвоєчасного надання виконавцю приміщення для виконання ним робіт, яке призведе до простою техніки виконавця, замовник відшкодовує йому збитки, виходячи з фіксованої (планової) вартості машино-дня. Замовник звільняється від такої відповідальності в разі винної поведінки самого виконавця (несвоєчасного повідомлення замовника про необхідність виконання вантажно-розвантажувальних робіт, надання необхідної техніки і т. ін.).

У цих відносинах діє загальний принцип майнової відповідаль-

ності. Сторона, яка порушила зобов'язання, відшкодовує іншій стороні заподіяні їй збитки в повному обсязі, враховуючи й неодержані доходи. Відшкодування збитків не звільняє сторони від виконання зобов'язань за договором.

За договором по ремонту і технічному обслуговуванню внутрішньогосподарських меліоративних мереж виконавець зобов'язаний виконувати весь комплекс робіт у строки, передбачені проектно-кошторисною документацією та графіком. Він бере на себе зобов'язання проводити очищення водоканалів та інших меліоративних мереж, здійснювати їх ремонт, пусконаладжувальні роботи і профілактичне обслуговування гідроспоруд, насосних станцій та свердловин вертикального дренажу з додержанням ТУ, норм і правил тощо.

Замовник зобов'язаний повідомити виконавця про готовність площ для проведення робіт по ремонту і технічному обслуговуванню, надавати виконавцеві ці площі в терміни, обумовлені графіком, здійснювати контроль за виконанням робіт, приймати і оплачувати виконані роботи.

4. Договори кредитування та фінансового лізингу за участю аграрних товаровиробників

Запорукою побудови ефективної системи аграрного господарювання є кредитна політика сільськогосподарських товаровиробників. Аграрний сектор економіки та його функціонування певною мірою залежать від природно-кліматичних умов, врожайності сільськогосподарських культур, результативності тваринництва. Адже кредитна політика суб'єктів агробізнесу безпосередньо залежить від заходів державної кредитної підтримки та обсягів фінансування галузей АПК шляхом реалізації бюджетних дотацій на рослинництво та тваринництво, здешевлення кредитів та зменшення відсоткової ставки, оскільки сільське господарство є галуззю ризикованого господарювання.

Відповідно до ст. 1054 Цивільного кодексу України аграрні товаровиробники мають право укладати кредитні договори з метою одержання коштів для ведення аграрної господарської діяльності. За кредитним договором банк або інша фінансова установа (кредитодавець), у тому числі кредитна спілка, зобов'язується надати грошові кошти (кредит) позичальникові у розмірі та на умовах, встановлених договором, а позичальник зобов'язується повернути кредит та сплатити проценти. Відповідно до законодавства існують такі фінансові установи:

банки, кредитні спілки, ломбарди, лізингові компанії, довірчі товариства, страхові компанії тощо. З метою врегулювання суспільних відносин, що виникають у сфері збору, оброблення, зберігання, захисту та використання інформації про виконання фізичними та юридичними особами, у тому числі аграрними товаровиробниками грошових зобов'язань був прийнятий Закон України «Про організацію формування та обігу кредитних історій» від 23 червня 2005 р.

Аграрні товаровиробники можуть одержувати кредити у банківських установах під заставу майна або в рахунок майбутнього врожаю. На випадок стихійних лих, пожежі, посухи або за настання інших обставин, які підпадають під поняття форс-мажорних обставин відповідно до договору кредитування, суб'єкт агробізнесу надає банківській установі довідку про форс-мажорні обставини, на підставі якої строк повернення кредиту або його частини переноситься ще на один рік. Підтвердженням форс-мажорних обставин є відповідна довідка Торгово-промислової палати України. Так, аграрні товаровиробники в регіонах України, які постраждали від повені, можуть отримати довідки про форс-мажор та використати їх під час вирішення питання про повернення банківським установам кредитів, отриманих на придбання товарів.

Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання у 2009-2013 роках бюджетних коштів, що спрямовуються на підтримку підприємств агропромислового комплексу через механізм здешевлення кредитів» від 26 лютого 2009 р. № 153 встановлена часткова компенсація відсоткової ставки за залученими підприємствами АПК у банках коротко-, середньо- та довгостроковими кредитами, а також короткостроковими кредитами, залученими у кредитних спілках. Законодавством встановлено, що короткостроковими є кредити, що залучені не більш як на 12 місяців, середньостроковими — від 12 до 36 та довгостроковими — від 36 до 60 календарних місяців.

Розмір компенсації за кредитами та напрями використання залучених кредитів затверджуються щороку Кабінетом Міністрів України з урахуванням обсягів бюджетних призначень, передбачених державним бюджетом, і пріоритетів розвитку агропромислового комплексу за поданням Мінагрополітики. Компенсація надається на конкурсній основі підприємствам агропромислового комплексу, які залучили коротко-, середньо- та довгострокові кредити в національній та інозем-

ній валюті, згідно з укладеними договорами. При цьому компенсація за кредитами, залученими в іноземній валюті, надається лише в разі наявності у позичальника зовнішньоекономічного договору на закупівлю техніки і обладнання іноземного виробництва, аналоги яких не виробляються в Україні, згідно із затвердженим Кабінетом Міністрів України переліком.

Компенсація надається позичальникам щомісяця з урахуванням суми фактично сплачених відсотків за відповідний період. Компенсація за коротко-, середньо- та довгостроковими кредитами здійснюється з 1 січня до 31 грудня поточного року. Компенсація не надається позичальникам, яких визнано банкрутами, стосовно яких порушено справу про банкрутство, що перебувають на стадії ліквідації або мають прострочену більш як шість місяців заборгованість перед державним (місцевим) бюджетом та Пенсійним фондом України.

Деякі підприємства АПК в умовах фінансової кризи опинилися на грані банкрутства, оскільки комерційні банки перестали здійснювати кредитування аграрних товаровиробників. У січні 2009 р. Уряд України направив до Національного банку України список комерційних банків, яким було відмовлено у рефінансуванні з підстав того, що вказані банки не пролонгували кредити аграрним товаровиробникам на загальну суму 3 млрд гривень.

В умовах сьогодення важливе місце в діяльності аграрних товаровиробників посідає лізинг. За Законом України «Про фінансовий лізинг» від 11 грудня 2003 р. *фінансовий лізинг* — це вид цивільно-правових відносин, що виникають із договору фінансового лізингу. За договором фінансового лізингу лізингодавець зобов'язується набути у власність річ у продавця (постачальника) відповідно до встановлених лізингоодержувачем специфікацій та умов і передати її у користування лізингоодержувачу на визначений строк (не менше одного року) за встановлену плату (лізингові платежі).

Лізингодавцем виступає лізингова компанія, а лізингоодержувачем — аграрний товаровиробник. Як правило, за договорами фінансового лізингу аграрні товаровиробники придбавають сільськогосподарську техніку, обладнання та устаткування. Не можуть бути предметом лізингу земельні ділянки та інші природні об'єкти, єдині майнові комплекси підприємств та їх відокремлені структурні підрозділи (філії, цехи, дільниці).

Сільськогосподарське підприємство, укладаючи договір фінан-

сового лізингу, отримує у платне користування з правом викупу предмет лізингу на строк, не менший строку, за яким амортизується 60% вартості предмета лізингу, визначеної на день укладання договору фінансового лізингу. Законодавством дозволяється укладання договорів суб-лізингу. У разі передачі предмета лізингу в сублізинг обов'язковою умовою договору сублізингу є згода лізингодавця за договором лізингу, що надається в письмовій формі. До договору сублізингу застосовуються положення про договір лізингу, якщо інше не передбачено договором лізингу.

До істотних умов договору лізингу належать: предмет лізингу; строк, на який лізингоодержувачу надається право користування предметом лізингу (строк лізингу); розмір лізингових платежів; інші умови, щодо яких за заявою хоча б однієї із сторін має бути досягнуто згоди. Лізингоодержувач має право відмовитися від договору лізингу в односторонньому порядку, письмово повідомивши про це лізингодавця, у разі якщо прострочення передачі предмета лізингу становить більше 30 днів, за умови, що договором лізингу не передбачено іншого строку. Лізингоодержувач має право вимагати відшкодування збитків, у тому числі повернення платежів, що були сплачені лізингодавцю до такої відмови. Лізингоодержувачу (сублізингоодержувачу) забезпечується захист його прав на предмет лізингу нарівні із захистом, встановленим законодавством щодо захисту прав власника.

За договором фінансового лізингу на лізингоодержувача покладається обов'язок сплачувати періодичні лізингові платежі. Лізингові платежі можуть включати: суму, яка відшкодовує частину вартості предмета лізингу; платіж як винагороду лізингодавцю за отримане у лізинг майно; компенсацію відсотків за кредитом; інші витрати лізингодавця, що безпосередньо пов'язані з виконанням договору лізингу.

Предмет лізингу та пов'язані із виконанням лізингових договорів ризики підлягають страхуванню. Лізингові операції обов'язково відображаються в бухгалтерському обліку і звітності сільськогосподарського підприємства.

5. Договори щодо впровадження досягнень науково-технічного прогресу та передового досвіду в аграрне виробництво

Відносини, що виникають між сільськогосподарськими товаровиробниками і виробниками нових технологій і науково-технічних новацій, оформляються договором на створення, передачу науково-технічної продукції.

Сторонами (замовником і виконавцем) у цих договорах, згідно з чинним законодавством, зокрема Законом України «Про наукову і науково-технічну діяльність», можуть бути не тільки юридичні, а й фізичні особи. Так, виготовлювачами науково-технічної продукції можуть бути наукові організації (установи) - науково-дослідні інститути, вузи, проектні, конструкторські, технологічні організації, а також окремі фізичні особи та групи громадян (науково-творчий тимчасовий колектив). Згадані особи для здійснення наукової і науково-технічної діяльності, пов'язаної з виготовленням науково-технічної продукції, повинні мати ліцензію. Вони відповідають за технічний рівень і якість науково-технічної продукції, її конкурентоздатність.

Згідно з цим договором замовниками можуть бути аграрні товаровиробники, засновані на будь-яких формах власності, в будь-яких організаційно-правових формах господарювання, а також органи управління АПК усіх рівнів.

Предметом договору можуть бути необхідні замовнику певні результати — науково-технічна продукція (документація): у рослинництві — адаптована до місцевих умов інтенсивна технологія вирощування зернових, зернобобових та інших сільськогосподарських культур; в організації виробництва — перехід на нові форми господарювання або ж перетворення одних організаційно-правових форм ведення сільськогосподарського виробництва на інші тощо.

Згідно з чинним законодавством України в договорах, що укладаються суб'єктами аграрного виробництва та науковими установами або приватними особами, крім обов'язкових (істотних) їх умов (сторони, предмет, строк, порядок передачі-приймання, оплата, відповідальність), мають бути передбачені також права сторін щодо використання науково-технічної продукції; умови дотримання конфіденційності і її межі; умови, необхідні для впровадження науково-технічної продукції (надання послуг); сфера застосування, масштаби та обсяг впровадження науково-технічної продукції; назва кожного етапу (розділу) з визначенням обумовлених договором результатів роботи в цілому і окремо по кожному етапу (розділу); умови матеріально-технічного забезпечення, науково-пошукових, дослідно-конструкторських чи технологічних робіт. Обов'язковими умовами є також право виконавців науково-технічної продукції на розпорядження нею та їх право залишитися власником придбаного замовником для виконання наукових робіт майна (устаткування, прилади, інструменти тощо).

Характерною особливістю цього договору, що відрізняє його від звичайних договорів підяду, є обов'язок замовника оплатити виконані роботи і в разі, коли в ході їхнього виконання з'ясується неможливість одержання позитивних результатів внаслідок обставин, що не залежать від виконавців. Це пояснюється творчим, пошуковим характером дослідницьких робіт, непередбачуваністю їх результатів. Договірна ціна на науково-технічну продукцію встановлюється на стадії укладення договору і оформляється відповідним протоколом. Вона не підлягає зміні, крім випадків, коли про це укладається додаткова угода. Для досягнення згоди щодо договірної ціни за основу беруть попередню ціну на аналогічну продукцію, що розрахована замовником або виконавцем, з обов'язковим урахуванням: науково-технічного рівня, конкурентоздатності, періоду ефективного використання та інших умов застосування науково-технічної продукції.

Чинним законодавством чітко визначено порядок передачі науково-технічної продукції. Виконавець зобов'язаний здати, а замовник прийняти та оплатити завершені науково-пошукові, дослідно-конструкторські чи технологічні роботи. Договором можуть бути передбачені прийняття та оплата окремих етапів робіт або інший спосіб оплати. Приймання робіт здійснюється на основі акта здачі-приймання, що його підписують сторони договору. Обумовлену договором винагороду виконавцеві за проведені науково-пошукові, дослідно-конструкторські або технологічні роботи замовник може зменшити залежно від співвідношення результатів, обумовлених договором і фактично одержаними, якщо можливість такого зменшення оплати та його межі були обумовлені погодженням сторін.

За невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань сторони несуть майнову відповідальність. Винна сторона має відшкодувати потерпілій стороні всі збитки, включаючи і неотримані прибутки, згідно з чинним законодавством.

6. Договори оренди в АПК

При здійсненні господарської діяльності аграрні товаровиробники можуть здавати і брати в оренду цілісні майнові комплекси, земельні ділянки цих підприємств. Оренда цілісних майнових комплексів державних сільськогосподарських підприємств, їх структурних підрозділів, а також окремого індивідуально-визначеного державного і комунального майна регулюється законом України «Про оренду державного і комунального майна» (в редакції від 14 липня 2011 р.).

Слід звернути увагу на те, що нормами цього закону можуть регулюватися відносини щодо оренди майна інших форм власності, якщо інше не передбачено законодавством. Стаття 2 цього Закону України визначає, що під орендою розуміється основане на договорі строкове платне користування майном, необхідним орендареві для здійснення підприємницької та іншої діяльності.

Сторонами договору оренди є орендодавець і орендар. Орендарями державного і комунального майна можуть бути господарські товариства, створені членами трудового колективу державного підприємства, його структурного підрозділу, інші юридичні та фізичні особи України, фізичні та юридичні особи іноземних держав, міжнародні організації та особи без громадянства. При оренді майна, яке належить до інших форм власності (приватної, змішаної), орендодавцями і орендарями можуть бути будь-які юридичні або фізичні особи.

Особи, які бажають укласти договір оренди майна підприємства, направляють заяву, проект договору та інші необхідні документи орендодавцеві. У разі надходження до орендодавця заяви про оренду цілісного майнового комплексу підприємства, його структурного підрозділу та нерухомого майна, що перебувають у державній власності, або належать Автономній Республіці Крим, або перебувають у комунальній власності, орендодавець у 5-денний термін після реєстрації заяви надсилає копії проекту договору та інших матеріалів органі, уповноваженому управляти цим майном. В окремих випадках копії цих документів надсилають і до відповідного органу Антимонопольного комітету України.

Орган, уповноважений управляти відповідним майном державної власності, майном, яке належить Автономній Республіці Крим або перебуває в комунальній власності, та орган Антимонопольного комітету України розглядають надіслані їм копії документів і протягом 15 днів після їх надходження надсилають орендодавцеві свої висновки щодо можливості самої оренди та умов договору. Якщо орендодавець не одержав протягом 15 днів висновків органу, уповноваженого управляти відповідним майном, і висновків органу Антимонопольного комітету, питання про укладення оренди вважається погодженим.

Орендодавець протягом 5 днів після закінчення терміну погодження умов договору оренди з зазначеними органами, а в разі, коли заява про оренду майна не потребує узгодження (щодо індивідуально-визначеного, крім нерухомого, майна), протягом 15 днів після їх над-

ходження повідомляє підприємство про своє рішення (дозвіл або відмову). Тільки після отримання такого рішення державне підприємство дає згоду або відмовляє в укладенні договору оренди державного майна і повідомляє про це заявника.

Як уже зазначалося, договір вважається укладеним, якщо між сторонами досягнуто згоди за всіма істотними умовами. Згідно зі ст. 10 Закону України «Про оренду державного і комунального майна» істотними умовами договору оренди є: об'єкт оренди (склад, вартість майна з урахуванням індексації); строк дії договору; орендна плата з урахуванням її індексації; порядок використання амортизаційних відрахувань; відновлення орендованого майна та умови його повернення; виконання зобов'язань; відповідальність сторін; страхування майна. За згодою сторін у договорі оренди можуть бути передбачені й інші умови (наприклад, використання орендарем об'єкта оренди за цільовим призначенням).

Договір оренди припиняється в разі: закінчення строку дії договору; приватизації об'єкта оренди орендарем чи за його участю; банкрутства орендаря; загибелі об'єкта оренди.

Договір оренди може бути розірваний за погодженням сторін. На вимогу однієї із сторін договір оренди може бути достроково розірваний за рішенням суду в разі невиконання сторонами своїх зобов'язань та з інших підстав, передбачених законодавчими актами України.

Договірні відносини щодо оренди земельних ділянок регулюються Земельним кодексом України, Законом України від 6 жовтня 1998 року «Про оренду землі». Договір оренди землі — це угода сторін про взаємні зобов'язання, згідно з якими орендодавець за плату передає орендареві у володіння і користування земельну ділянку для господарського використання на обумовлений договором термін.

Договір оренди земельної ділянки укладається в письмовій формі, підлягає нотаріальному посвідченню та державній реєстрації. Невід'ємною частиною договору є план (схема) земельної ділянки.

Істотними умовами даного договору є: об'єкт оренди (розмір, місце розташування земельної ділянки; термін дії договору, що не повинен перевищувати 50 років; орендна плата (розмір, форми, строки та порядок внесення платежу); цільове призначення (умови використання і збереження якості землі); умови повернення земельної ділянки орендодавцеві; обмеження та обтяження щодо використання земельної ділянки; сторона, що несе ризик випадкового пошкодження або

знищення об'єкта оренди (його частки); відповідальність сторін. Сторони в договорі оренди можуть зазначати й інші умови (якість земельних ділянок, порядок виконання зобов'язань та ін.).

За договором оренди земельних ділянок орендодавець зобов'язаний: передати в користування земельну ділянку, яка повинна відповідати умовам договору оренди; не вчиняти дій, що перешкоджували б орендареві користуватися орендованою ділянкою; попередити орендаря про права третіх осіб на земельну ділянку. Водночас орендодавець має право вимагати від орендаря використання орендованої землі за цільовим призначенням; додержання режиму використання водохоронних зон, захисних смуг, зон санітарної охорони та територій, що охороняються; своєчасного внесення орендної плати.

Завдання до самостійної роботи студентів

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. Дайте відповіді на поставлені запитання:

1. Визначте поняття та види аграрно-правових договорів.
2. Охарактеризуйте критерії класифікації аграрно-правових договорів.
3. Охарактеризуйте значення договорів міни та комісії у сфері реалізації сільськогосподарської продукції.
4. Що є предметом договору виробничо-технічного обслуговування?
5. Визначте поняття та вкажіть на особливості договору контракції сільськогосподарської продукції.
6. Визначте істотні умови та ознаки договору поставки.

Завдання 2. Побудуйте структурно-логічну схему на тему «Види договорів у агропромисловому комплексі».

Завдання 3. Підготуйте зразки документів:

1. Договір контракції сільськогосподарської продукції.
2. Договір поставки сільськогосподарської продукції.
3. Договір про виробничо-технічне обслуговування аграрних товаровиробників.
4. Договір оренди цілісного майнового комплексу.

Завдання 4. Розв'яжіть тестові завдання:

1. Вкажіть на особливості аграрно-правового договору:

- а) є юридичною формою організації виробничого процесу;
- б) права й обов'язки сторін у договорі визначаються специфікою аграрного виробництва;
- в) є правовою формою реалізації взаємних інтересів сторін з урахуванням юридичних, природно-кліматичних, екологічних можливостей;
- г) об'єктом договору завжди виступає земля.

2. *Механізм державних закупівель, засіб поповнення державного продовольчого резерву шляхом придбання продукції у недержавних сільськогосподарських підприємств, це :*

- а) договір купівлі-продажу;
- б) договір комісії;
- в) договір поставки;
- г) договір контрактації сільськогосподарської продукції.

3. Державні замовлення на поставку продукції можуть бути обов'язковими:

- а) для виконавців державного замовлення, заснованих повністю або частково на державній власності;
- б) для суб'єктів господарської діяльності України, яких притягнуто до господарсько-правової відповідальності;
- в) для суб'єктів господарської діяльності України всіх форм власності — монополістів на відповідному ринку продукції;
- г) для усіх суб'єктів господарювання.

4. *Максимальний термін дії договору оренди земельної ділянки не повинен перевищувати:*

- а) 10 років;
- б) 30 років;
- в) 55 років;
- г) 50 років

5. *В яких випадках суб'єкти господарювання, які зобов'язані виконувати державні замовлення на поставку сільськогосподарської продукції можуть бути звільнені від цього обов'язку?*

- а) якщо це передбачено статутом;
- б) якщо це не приносить прибутку суб'єкту господарювання;
- в) виключно за наявності Постанови КМУ «Про звільнення с/г виробників від виконання державного замовлення»;
- г) якщо виконання замовлення спричиняє збитків суб'єкту гос-

подарювання.

6. Виділіть специфічні ознаки договору поставки, які характеризують його як окремий різновид купівлі-продажу:

- а) сфера застосування договору — підприємницька діяльність;
- б) товар передається у власність покупця для використання його в особистих цілях, які пов'язані з сімейним або іншим подібним використанням;
- в) сторони договору є суб'єктами підприємницької діяльності;
- г) товар передається у власність покупця для використання його у підприємницькій діяльності.

7. До істотних умов договору лізингу належать:

- а) предмет лізингу;
- б) строк лізингу;
- в) розмір лізингових платежів;
- г) відповідальність сторін.

8. Відносини, що виникають між сільськогосподарськими товаровиробниками і виробниками нових технологій і науково-технічних новацій, оформляються:

- а) договором на створення, передачу науково-технічної продукції;
- б) договором про селекцію рослин;
- в) договором про передачу майнових прав інтелектуальної власності на сорт;
- г) договором купівлі-продажу.

9. Договір про строкове платне користування майном, необхідним для здійснення підприємницької та іншої діяльності, це :

- а) договір оренди;
- б) договір поставки;
- в) договір користування;
- г) договір купівлі-продажу.

10. Договірні відносини щодо оренди земельних ділянок регулюються:

- а) Земельним кодексом України;
- б) Міністерством аграрної політики та продовольства України;
- в) ЗУ «Про оренду землі»;
- г) органами місцевого самоврядування.

Завдання 5. Складіть анотації для зазначених наукових статей:

- 1. Корнієнко Г.С. Машинно-технологічна станція як одна з но-

вих організаційно-правових форм матеріально-технічного забезпечення товаровиробників АПК в умовах ринку / Г. Корнієнко // Пробл. законності: – Респ. міжвід. наук. зб./ Відп. ред. В.Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2002. – Вип. 55. – С.187-194.

2. Курило В.І. Адміністративні правочини: визначення та правовий зміст / В. Курило // Держава та регіони. Серія: Право. – 2007. – № 2. – С. 155–158.

3. Поліводський О.А. Щодо питання про види договорів на реалізацію товарної сільськогосподарської продукції / О. Поліводський // Правова держава. Випуск 9. — К.: Ін-Юре. — 1998. — С.376-379.

4. Поліводський О.А. Договір міні як форма реалізації сільгосп-продукції в Україні (проблеми правового регулювання)/ О. Поліводський // Економіка. Фінанси. Право. — 1999. — № 3. — С.25-28.

Завдання 6. Розв’яжіть задачі:

1. Приватний нотаріус Васильков відмовив у посвідченні договору оренди земельної ділянки на таких підставах: 1) за нотаріальне посвідчення не було сплачено; 2) за реєстрацією договору не було сплачено реєстраційний збір; 3) в договорі оренди земельної частки зазначається пункт “сума договору (в гривнях) який не передбачено Типовим договором. Чи потрібно посвідчувати договір оренди земельної ділянки нотаріально? Чи правомірна відмова приватного нотаріуса по кожному з пунктів? Прокоментуйте ситуацію.

2. Напівзруйнований товарний склад державного сільськогосподарського підприємства «Агроплюс» згідно з наказом директора був переданий приватному підприємству «М’яскоФФ» за договором оренди з можливістю його наступного викупу підприємством «М’яскоФФ». Трудовий колектив «Агроплюс» розцінив дії директора як неправомірні і звернувся за роз’ясненнями до юридичного відділу держадміністрації. Чи правомірні дії директора? Охарактеризуйте компетенцію директора державного підприємства та відповідальність учасників вказаних відносин.

Рекомендована література

1. Коморний О. І. Угоди про розподіл продукції: історичний розвиток/О.Коморний//Вісник прокуратури. - 2001. - № 6. - С.118-123.
2. Коморний О.І. Правова природа угод про розподіл продукції / О. Коморний // Право України. – 2002. – № 4. – С.43-46.
3. Курило В.І. Адміністративні правочини у сільському господарстві України: сучасна парадигма. Монографія. – К.: Магістр ХХІ сторіччя, 2007. – 312 с.
4. Курило В.І. Адміністративні правочини: визначення та правовий зміст/ В. Курило // Держава та регіони. Серія: Право. – 2007. – № 2. – С. 155–158.
5. Поліводський О.А. Договір міні як форма реалізації сільгосппродукції в Україні (проблеми правового регулювання)/ О. Поліводський // Економіка. Фінанси. Право. — 1999. — № 3. — С.25-28.
6. Поліводський О.А. Правова культура у сфері укладання і виконання договорів у сільському господарстві / О.Поліводський // Правова культура: теорія і практика. Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 15-16 травня 1997 р. — К.: МП "Леся". — 1997. — С. 164-165.
7. Самсонова Я. О. Правові питання договірних відносин виноградарських і виноробних підприємств: структура правовідносин / Я.Самсонова // Пробл. законності: респ. міжвідом. наук. зб./відп. ред. В. Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2006. – Вип. 79. – Ст. 183-191.
8. Самсонова Я. О. Договір контрактації винограду / Я. О. Самсонова // Пробл. законності: акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 103. – Ст. 132-139.
9. Сафонов І.П. Правові проблеми державної підтримки сільськогосподарських виробників / І. Сазонов // Право України. – 2005. – № 6. – С. 54-57.
10. Сафонов І.П. Кредитування сільськогосподарських товаровиробників як форма їх державної підтримки / І. Сафонов // Конституція України – основа побудови правової держави і громадянського суспільства: Тези доп. та наук. повід. наук.-практ. конф. молод. учен. та здобув. / За ред. Панова М.І. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2006. – С. 218-220.

Розділ 11

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СЕЛА

1. Поняття соціального розвитку села

Розвиток аграрного сектора економіки тісно пов'язаний з розв'язанням складних соціально-економічних проблем на селі. Процеси реформування майнових та земельних відносин у цій сфері не принесли відчутних позитивних економічних результатів і навіть увійшли у суперечність із соціально-економічними очікуваннями сільського населення (постанова Президії НАН України від 30 березня 2007 р. № 83 «Аграрні трансформації та перспективи українського села»).

Нажаль, рівень добробуту сільського населення залишається суттєво нижчим за рівень міського населення: розмір заробітної плати та пенсійного забезпечення селян є мінімальним, незадовільними є норми їх забезпечення продовольчими і промисловими товарами. Продовжує зростати трудова міграція, посилюється розшарування за рівнем й умовами життя як між окремими категоріями сільського населення, так і між різними групами сільських поселень. Поглиблює ці негативні явища і процес парцеляції землекористувань, який відбувається переважно за тінювими схемами, залишаючи більшу частину селян без основного засобу виробництва — земельних ділянок.

Основними нормативно-правовими актами, які регулюють відносини соціального розвитку села, є Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17 жовтня 1990 р., укази Президента України «Про Основні засади розвитку соціальної сфери села» від 20 грудня 2000 р. № 1356, «Про першочергові заходи щодо підтримки розвитку соціальної сфери села» від 15 липня 2002 р. № 640, «Про додаткові заходи щодо вирішення соціальних проблем на селі та дальшого розвитку аграрного сектора економіки» від 21 лютого 2002 р. № 170, розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 року» від 10 серпня 2004 р. №573, постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року» від 19 вересня 2007 р. № 1158 та інші. Нажаль, як довела практика, більшість з них носять декларативний характер, оскільки заходи, які в них передбачені, не ма-

ють фінансової підтримки з боку держави.

Так, Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 р., затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158, для розвитку соціальної сфери села та сільських територій необхідно: забезпечення впровадження соціальних стандартів і нормативів у сільській місцевості; розвиток підприємництва, розв'язання проблем зайнятості на селі; розвиток транспортного сполучення та зв'язку; удосконалення інженерної інфраструктури; розвиток житлового будівництва та комунального господарства; розвиток освіти; розвиток медичного обслуговування; розвиток культурно-дозвільної діяльності в сільській місцевості, збереження і розвиток традиційної культури регіонів; поліпшення побутового обслуговування сільського населення; розвиток фізичної культури і спорту на селі; розвиток торговельного обслуговування сільського населення; створення умов для заохочення молоді до роботи і проживання у сільській місцевості; державна підтримка розвитку депресивних сільських територій; удосконалення системи управління розвитком сільських територій.

Соціальний розвиток села – це комплекс суспільних відносин, які виникають у зв'язку з облаштуванням сільських територій, соціальним і матеріальним забезпеченням достатнього життєвого рівня сільського населення на рівні стандартів сучасного розвитку суспільства, а також вільного розвитку кожного селянина, що передбачає задоволення його потреб матеріального, морального, духовного та фізичного характеру.

Соціальний розвиток села включає в себе цілий комплекс відносин які спрямовані на:

1) збереження сільської поселенської мережі; здійснення державної підтримки розвитку депресивних сільських територій (трудонедостатніх населених пунктів), створення умов для збереження та розвитку малих, віддалених сільських поселень і територій, які мають окремий статус (зокрема гірських та Поліських населених пунктів);

2) соціальне переоблаштування села: збереження існуючих об'єктів соціальної сфери на селі та благоустрій сільських територій. А також забезпечення транспортного сполучення та зв'язку, удосконалення інженерної інфраструктури; розвиток житлового будівництва та комунального господарства;

3) розвиток підприємництва шляхом державної підтримки су-

б'єктів господарювання різних організаційно-правових форм та особистих селянських господарств, сприяння розвитку сільського (зеленого) туризму;

4) поліпшення рівня медичного, побутового та торговельного обслуговування сільського населення шляхом створення мережі відповідних закладів;

5) поліпшення умов відпочинку, розвиток фізичної культури і спорту, культурно-дозвільної діяльності в сільській місцевості, збереження і розвиток традиційної культури регіонів;

6) забезпечення належного рівня освітніх послуг, наукових досліджень та підготовки кадрів для села.

Особливо звертає на себе увагу включення до цієї системи відносин, спрямованих на збереження сільської поселенської мережі; здійснення державної підтримки розвитку депресивних сільських територій (трудонедостатніх населених пунктів), створення умов для збереження та розвитку малих, віддалених сільських поселень і територій, які мають окремих статус.

Розвиток сільських територій є найбільш важливим напрямом державної аграрної політики і повинен бути спрямований на підвищення життєвого рівня населення, створення належних умов для проживання у сільській місцевості. Одним із елементів сільської території є сільська поселенська мережа (сукупність населених пунктів у сільській місцевості), збереження якої в сучасних умовах сприятиме вирішенню проблеми деградації українського села.

На законодавчому рівні декларується, що держава захищає сільську поселенську мережу незалежно від категорії, величини та місця розташування сільських населених пунктів (ст. 10 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»). Але, за статистичними даними станом на 1 квітня 2008 р., кількість сільських населених пунктів із 1991 до 2008 років зменшилася на 341 одиницю (із 28845 одиниць у 1991 р. до 28504 одиниць). Відбувається зняття з обліку незаселених поселень і, як наслідок — деградація сільської поселенської мережі. Також останнім часом рівень народжуваності сільського населення в розрахунку на 1000 осіб знизився з 13,7 до 9,4 осіб, рівень смертності підвищився з 14,4 до 20,5 осіб і перевищив аналогічний показник смертності міського населення в 1,4 раза (розд. I Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року). Загрозли-

вих темпів набрали міграційні процеси, особливо серед сільської молоді.

Щоб оцінити реальний стан соціальної інфраструктури та визначити перспективи розвитку сільських населених пунктів, необхідним є проведення суцільної паспортизації. В Україні необхідність організації постійного обстеження та паспортизації сільської поселенської мережі (моніторинг) була встановлена ст. 10 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві». Але до цих пір не розроблено механізму проведення такого моніторингу. Таким чином, ця норма закону, як і більшість інших, продовжує залишатися на папері.

2. Правовий режим об'єктів соціальної інфраструктури села

Формування належної соціальної інфраструктури села є одним із заходів, що забезпечують пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу (ст. 1 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»).

Для використання об'єктів соціальної сфери за призначенням та зважаючи на їх функціональну важливість для сільських жителів забороняються ліквідація, реорганізація та перепрофілювання закладів охорони здоров'я, освіти, соціального захисту населення (будинки-інтернати для престарілих та інвалідів) у сільській місцевості (ст. 6). Крім того, відповідно до Закону України «Про бібліотеку і бібліотечну справу» від 27 січня 1995 р., бібліотеки, що є юридичними особами, не підлягають приватизації. У разі приватизації майна юридичної особи, в складі якої перебуває бібліотека, одночасно з зазначеним майном можуть бути приватизовані бібліотечні фонди та майно, необхідне для її діяльності, за наявності зобов'язання нового власника продовжити подальше функціонування бібліотеки протягом десяти років (ст. 14). Також не допускається ліквідація та перепрофілювання закладів фізичної культури і спорту, баз олімпійської та параолімпійської підготовки, фізкультурно-оздоровчих і спортивних споруд, лікувально-фізкультурних закладів, крім тих, що перебувають у приватній власності (ст. 29 Закону України «Про фізичну культуру і спорт» від 24 грудня 1993 р.).

У процесі проведення аграрної реформи здійснювалася привати-

зачія майна державних сільськогосподарських підприємств (радгоспів), а також розпаювання майна недержавних сільськогосподарських підприємств (колективних сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарських кооперативів, акціонерних товариств тощо). З метою створення сприятливих умов для таких підприємств, а також збереження функціонального призначення об'єктів соціальної інфраструктури, які знаходилися на їх балансі, вони передавалися до комунальної власності.

Порядок передачі об'єктів соціальної сфери в процесі приватизації майна державних підприємств агропромислового комплексу на сьогоднішній день регулюється законами України «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності» від 3 березня 1998 р., «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» від 10 липня 1996 р. та Положенням про порядок приватизації майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, а також заснованих на їх базі орендних підприємств, затвердженим наказом Фонду державного майна України від 17 серпня 2000 р. № 1718.

Так, Законом України «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності» передбачено, що рішення щодо передачі об'єктів соціальної інфраструктури у комунальну власність приймаються органами, уповноваженими управляти державним майном, самоврядними організаціями за згодою відповідних сільських, селищних, міських, районних у містах рад, а у спільну власність територіальних громад сіл, селищ, міст — за згодою районних або обласних рад. Пропозиції щодо передачі об'єктів соціальної інфраструктури, які належать підприємствам, погоджуються з цими підприємствами, а щодо передачі об'єктів соціальної інфраструктури, споруджених за рахунок коштів підприємств, — також з трудовими колективами цих підприємств. Крім того, встановлюється, що видатки, пов'язані з капітальним ремонтом об'єктів соціальної інфраструктури, що передаються в комунальну власність, відшкодовуються з відповідних місцевих бюджетів за рахунок коштів, передбачених на ці цілі, та пайової участі підприємств, господарських товариств, створених у процесі приватизації (корпоратизації), у розмірі по 50 відсотків суми витрат, необхідних для проведення капітального ремонту цих об'єктів. Обсяг витрат визначається комісією з питань передачі об'єктів. Порядок залучення і використання таких коштів або інших матеріальних активів підпри-

емств, господарських товариств, створених у процесі приватизації (корпоратизації), визначається в договорах, які укладаються між ними та відповідними органами місцевого самоврядування.

Законом України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» встановлено, що на баланс відповідних рад можуть передаватись об'єкти соціально-побутового призначення. А заклади фізкультурно-спортивного призначення передаються на таких самих умовах, без зміни їх профілю, сільським спортивним товариствам. Ця норма носить рекомендаційний характер, тобто передбачається можливість передачі таких об'єктів колективним сільськогосподарським підприємствам або ж відповідним органам місцевого самоврядування. Але саме рекомендаційний характер створив умови, за яких місцеві ради можуть не приймати на утримання об'єкти соціально-побутового призначення. Щодо порядку їх передачі, то в законодавстві встановлювалася лише одна вимога, за якої державний житловий фонд та інші об'єкти (включно з побудованими за рахунок коштів фонду соціального розвитку), що не підлягають приватизації, передаються органами приватизації у комунальну власність. А саме — згода власників підприємств (п. 3 Положення про порядок приватизації майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, а також заснованих на їх базі орендних підприємств, затвердженого наказом Фонду державного майна України від 17 серпня 2000 р. № 1718).

Що стосується передачі об'єктів соціальної сфери в процесі паювання майна недержавних сільськогосподарських підприємств, то постановою Верховної Ради України «Про порядок введення в дію Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» від 14 лютого 1992 р. № 2115 було передбачено, що об'єкти соціально-побутового призначення поділу (паюванню) між членами колективних сільськогосподарських підприємств не підлягають. Об'єкти соціальної інфраструктури мали безоплатно передаватись в комунальну власність відповідних адміністративно-територіальних одиниць (за згодою органів місцевого самоврядування) на підставі Положення про порядок передачі в комунальну власність державного житлового фонду, що перебував у повному господарському віданні або в оперативному управлінні підприємств, установ та організацій, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 листопада 1995 р. № 891 (п. 8 постанови Кабінету Міністрів України «Про поетапну передачу у ко-

мунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду сільськогосподарських, переробних та обслуговуючих підприємств, установ і організацій агропромислового комплексу, заснованих на колективній та інших формах недержавної власності» від 5 вересня 1996 р. № 1060).

На сьогоднішній день порядок безоплатної передачі у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду, у тому числі незавершеного будівництва, а також внутрішньогосподарських меліоративних систем колективних сільськогосподарських підприємств, що не підлягали паюванню в процесі реорганізації цих підприємств та передані на баланс підприємств- правонаступників, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 13 серпня 2003 р. № 1253. *До об'єктів соціальної сфери, житлового фонду, у тому числі незавершеного будівництва* цим Порядком віднесено: житлові будинки (разом із вбудованими та прибудованими нежилими приміщеннями), житлові приміщення в інших будівлях, що належали колективним сільськогосподарським підприємствам, та гуртожитки; навчальні заклади (заклади дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної освіти тощо); заклади охорони здоров'я — лікувально-профілактичні заклади, фельдшерсько-акушерські пункти, сільські лікарські амбулаторії тощо (крім санаторіїв, профілакторіїв, будинків відпочинку та аптек); заклади культури — клуби, будинки культури тощо (крім кіно-театрів); заклади фізичної культури та спорту (стадіони, спортивні зали, інші об'єкти та споруди, призначені для занять фізичною культурою і спортом); заклади побутового обслуговування (перукарні, лазні тощо); зовнішні мережі електро-, тепло-, газо-, водопостачання та водовідведення, а також інженерні будівлі та споруди, призначені для обслуговування об'єктів соціальної сфери, житлового фонду (бойлерні, котельні, каналізаційні та водопровідні споруди, обладнання тощо).

За відсутності коштів у відповідних бюджетах тільки самі підприємства здатні гарантувати розвиток соціальної інфраструктури на селі за рахунок власних доходів та за умови закріплення цього положення в своїх статутах. Як слушно зазначає професор В. М. Єрмоленко, для вирішення цієї проблеми необхідно було залишити об'єкти соціальної сфери у власності економічно міцних сільськогосподарських підприємств, що змусило б останні брати активну участь у соціальному розвитку населених пунктів, у яких вони здійснюють виробничу діяльність.

3. Правове регулювання житлового будівництва на селі

Одним з головних напрямів відродження сіл України, поліпшення демографічної ситуації у державі чинне законодавство визначає Формування належної соціальної інфраструктури села, підприємств агропромислового комплексу, освіти, культури, побутового обслуговування тощо.

Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 року, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158, передбачається: забезпечити збереження та упорядкування державного, комунального та приватного житлового фонду, реконструкція та будівництво нового, більш комфортабельного житла; збільшення обсягу будівництва житла в сільській місцевості, надання довгострокових пільгових кредитів індивідуальним сільським забудовникам; забезпечення упорядкування сільських садиб з урахуванням нових стандартів забудови сільських територій, поліпшення їх забезпечення засобами зв'язку, електро-, газо-, тепло та централізованого водопостачання і водовідведення; створення на місцевому рівні належної бази для експлуатації переданих у комунальну власність жилих будинків з її фінансовим, кадровим та матеріально-технічним забезпеченням; здійснення побудови необхідної інфраструктури для надання сільському населенню житлово-комунальних послуг, поліпшення якості таких послуг.

Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» передбачено, що Уряд України, місцеві державні адміністрації сприяють розвитку індивідуального житлового будівництва на землях сільських населених пунктів, створюють сільським забудовникам (як місцевому населенню, так і громадянам, які переселяються до сільської місцевості) пільгові умови щодо забезпечення будівельними матеріалами і обладнанням, надання їм послуг і пільгових довгострокових державних кредитів. Особи віком до 40 років, які переселяються і проживають у трудонедостатніх населених пунктах, і зайняті в сільському господарстві, переробних та обслуговуючих галузях агропромислового комплексу або соціальній сфері цих сіл, забезпечуються житлом і господарськими будівлями за рахунок державного бюджету, при цьому

житло, збудоване в сільській місцевості за рахунок бюджетних коштів, через 10 років передається у власність цим громадянам за умови їх постійної роботи в зазначених галузях.

На сьогодні, на жаль, єдиною формою допомоги сільському населенню у поліпшенні житлово-побутових умов є надання пільгових кредитів за програмою «Власний дім», яка впроваджується в Україні з прийняттям Указу Президента України «Про заходи щодо підтримки індивідуального житлового будівництва на селі» від 27 березня 1998 р. № 222.

Індивідуальні сільські забудовники користуються державним пільговим кредитом за умови проживання на землях сільських населених пунктів або переселення до сільської місцевості, якщо їх загальні річні видатки на оплату державного пільгового кредиту з урахуванням процентної ставки перевищують 20 процентів сукупного річного доходу сім'ї. Інші сільські забудовники користуються кредитом на загальних підставах залежно від вартості кредитних ресурсів. При цьому 25 процентів суми пільгового довгострокового державного кредиту компенсуються забудовникам через 5 років після введення будівель в експлуатацію за умови їх постійної роботи у сільськогосподарському виробництві, переробній та обслуговуючих галузях агропромислового комплексу, що функціонують у сільській місцевості, соціальній сфері села та органах місцевого самоврядування на селі, а молодим сім'ям ця пільга надається відразу після введення будівель в експлуатацію. Розміри індивідуальних житлових і господарських споруд на селі не обмежуються.

Порядок надання довгострокових кредитів індивідуальним забудовникам на селі регулюється постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Правил надання довгострокових кредитів індивідуальним забудовникам житла на селі» від 5 жовтня 1998 р. № 1597. Позичальниками кредитів за рахунок кредитних ресурсів фондів можуть бути громадяни України, які «остійно проживають, будують індивідуальне житло в сільській місцевості і працюють в органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах та організаціях сільського господарства, інших господарських формуваннях, що функціонують у сільській місцевості, соціальній сфері села, а також у навчальних закладах, закладах культури та охорони здоров'я, розта-

шованих у межах району. Право одержання кредиту надається індивідуальному забудовникові тільки один раз.

Правила надання довгострокових кредитів індивідуальним забудовникам житла на селі затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 5 жовтня 1998 р., визначають декілька об'єктів кредитування, а саме: спорудження житлових будинків з надвірними підсобними приміщеннями, добудова незавершених житлових будинків, спорудження інженерних мереж, підключення їх до існуючих комунікацій і придбання незавершеного будівництвом та готового житла за експертною оцінкою з проведенням його добудови та реконструкції.

Кредит індивідуальному забудовнику надається на термін до 20 років, а молодим сім'ям (подружжя, в якому вік чоловіка та дружини не перевищує 35 років) або неповним сім'ям (мати/батько) віком до 35 років) — до 30 років, з внесенням за користування ним плати у розмірі трьох відсотків річних. Позичальник, який на дату укладення кредитної угоди має трьох і більше неповнолітніх дітей, звільняється від сплати відсотків за користування кредитом. Кредит індивідуальному забудовнику надається за умови постійного його проживання або переселення на постійне місце проживання до сільської місцевості, а також підтвердження ним своєї платоспроможності.

Індивідуальні забудовники, які споруджують жилі будинки і господарські споруди, працюють у сільському господарстві, переробній та обслуговуючих галузях агропромислового комплексу, що функціонують у сільській місцевості, соціальній сфері села та органах місцевого самоврядування на селі і не користуються державним пільговим кредитом, отримують компенсацію за рахунок держави у розмірі 35 процентів вартості зазначених будинків і споруд. Ця пільга зберігається також за зазначеними особами у разі спорудження житла та господарських будівель на кооперативних засадах. Цим же забудовникам при спорудженні житла підрядним способом компенсується з державного бюджету частина вартості будівництва жилого будинку і господарських споруд, що не належить до прямих витрат підрядних будівельних організацій і включається до кошторисів (розрахунків вартості) будівництва згідно з діючими нормативними актами.

Окремо в аграрному законодавстві регулюється питання заохочення молоді до проживання на селі. Так нарощування обсягів будів-

ництва житла для молоді в рамках реалізації програм індивідуального житлового будівництва на селі («Власний дім»), молодіжного житлового будівництва передбачається Основними засадами розвитку соціальної сфери села, схваленими Указом Президента України від 20 грудня 2000 р. № 1356. Крім того, Концепцією Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 року, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10 серпня 2004 р. № 573, передбачено збільшення обсягів будівництва та придбання житла за регіональними програмами «Власний дім» і Державною програмою забезпечення молоді житлом на 2002-2012 роки, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 29 липня 2002 р. № 1089. Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 5 лютого 1993 р. встановлює, що при відведенні земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва органи місцевого самоврядування затверджують квоти ділянок, які надаються молодим сім'ям під будівництво житла.

Молодь, яка переселяється у трудонедостатні сільські населені пункти, а також місцева молодь, зайнята в сільському господарстві, переробних, обслуговуючих галузях агропромислового комплексу, соціальній сфері цих населених пунктів, забезпечується житлом і господарськими будівлями за рахунок Державного бюджету України. При народженні дітей у молодій сім'ї, яка отримала кредит, цій сім'ї може бути надано допомогу для погашення кредиту за рахунок коштів, що залишаються у розпорядженні підприємств, де працює молоде подружжя. Порядок надання пільгових довгострокових кредитів молодим сім'ям та їх пільгового погашення встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Молодь, яка проживає у сільських населених пунктах і працює у сільськогосподарському виробництві, переробній та обслуговуючих галузях агропромислового комплексу, що функціонують у сільській місцевості, соціальній сфері села та органах місцевого самоврядування на селі, користується також пільгами, передбаченими Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві».

Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 року у сфері комунального господарства передбачається

ся забезпечити упорядження сільських садиб з урахуванням нових стандартів забудови сільських територій, поліпшити їх забезпечення засобами зв'язку, електро-, газо-, тепло- та централізованого водопостачання і водовідведення; здійснити побудову необхідної інфраструктури для надання сільському населенню житлово-комунальних послуг, поліпшення якості таких послуг. Для стабільного функціонування сільського житлово-комунального господарства Міністерством аграрної політики України запроваджена програма «Реформування та розвиток комунального господарства у сільській місцевості».

4. Правове регулювання шляхового будівництва в сільській місцевості

Розвиток соціальної інфраструктури сільських населених пунктів передбачає також будівництво і реконструкцію, розширення мереж шляхів з твердим покриттям.

Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села і агропромислового комплексу в народному господарстві» передбачено, що усі шляхи, які зв'язують сільські населені пункти (у тому числі на межах цих населених пунктів) з мережею шляхів загального користування належать до категорії шляхів загального користування і разом з усіма під'їзними шляхами до сільських населених пунктів передаються на баланс Українському державному концерну по будівництву, ремонту та утриманню автомобільних шляхів.

Відповідно до Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року заходи щодо розвитку транспортно-сполучення та зв'язку здійснюються шляхом:

будівництва та реконструкції автомобільних доріг загального користування у сільській місцевості,

завершення будівництва під'їзних доріг з твердим покриттям до сільських населених пунктів,

збільшення обсягів робіт з облаштування сільських вулиць.

Забезпечення належного транспортного сполучення населених пунктів з автомобільними дорогами загального користування здійснюється за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів. Забезпечення належного транспортного сполучення населених пунктів з дорогами республіканського та загальнодержавного значення здійснюється за рахунок коштів місцевих бюджетів.

До заходів щодо розвитку транспортного сполучення та зв'язку у селі відноситься оптимізація автобусної маршрутної мережі з метою забезпечення регулярного зв'язку населених пунктів з районними та обласними центрами.

Стабільні джерела фінансування мають важливе значення для реалізації програм розвитку шляхового господарства з метою підвищення соціального рівня життя населення, особливо в сільській місцевості, оздоровлення екологічної обстановки, створення на шляхах належних умов безпеки руху та сучасних елементів шляхового сервісу, зменшення збитків через незадовільні шляхові умови.

5. Правове регулювання побутового обслуговування жителів села

Для розвитку системи побутового обслуговування на селі важливу роль відіграє споживча кооперація, адже вона має потужну матеріально-технічну базу підприємств торгівлі, громадського харчування, заготівельної та виробничої діяльності. Крім того, серед об'єктів, які належать їй на праві приватної власності, є велика кількість непрацюючих, які можна використовувати для відкриття перукарень, ремонтних майстерень, інших необхідних сільським жителям підприємств. Первинною ланкою споживчої кооперації є споживче товариство — самостійна, демократична організація громадян, які на основі добровільності членства і взаємодопомоги за місцем проживання або роботи об'єднуються для спільного господарювання з метою поліпшення свого економічного і соціального стану.

У сфері торговельного обслуговування сільського населення споживча кооперація відіграє також важливу роль. Вона здійснює торговельну діяльність, забезпечуючи своїх членів та мешканців села товарами гарантованої якості, за прийнятними цінами; скуповує у пайовиків та інших жителів села продукцію їх особистих селянських господарств, дикорослі ягоди, горіхи, гриби, лікарські трави тощо; надає транспортні, житлово-комунальні, консультаційні, ритуальні та інші послуги; сприяє отриманню освіти та інформації.

Забезпечення жителів села послугами поштового зв'язку здійснюється на підставі Нормативів розвитку та розміщення у містах і сільській місцевості мережі об'єктів поштового зв'язку та поштових скриньок національного оператора поштового зв'язку, затверджених наказом Міністерства транспорту та зв'язку України від 28 жовтня

2005 р. № 688. Для сільських населених пунктів з чисельністю жителів понад 2000 чоловік встановлюється нормативний показник не менше одного стаціонарного відділення поштового зв'язку.

Забезпечення селян телекомунікаційними послугами здійснюється на підставі Закону України «Про телекомунікації» від 18 листопада 2003 р. та Правил надання та отримання телекомунікаційних послуг від 9 серпня 2005 р. № 720.

Концепцією розвитку телекомунікації в Україні, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 червня 2006 р. № 316, передбачається забезпечити доступ споживачів до загальнодоступних телекомунікаційних послуг через створення і розвиток пунктів колективного доступу (універсальні таксофони, переговорні пункти тощо) в усіх населених пунктах України з кількістю населення понад 50 чоловік.

Крім того, планується збільшити абонентську ємність сільської телефонної мережі і телефонізувати усі соціально значимі об'єкти: навчальні та дитячі дошкільні заклади, медичні установи, клуби, бібліотеки тощо. Законами України «Про освіту», «Про загальну середню освіту» та «Про місцеве самоврядування в Україні» передбачено забезпечення у сільській місцевості регулярного безоплатного підвезення до місць навчання і додому учнів та педагогічних працівників. З метою створення умов для забезпечення у сільській місцевості регулярного безоплатного перевезення до місць навчання і додому учнів та педагогічних працівників Кабінетом Міністрів України від 16 січня 2003 р. № 31 затверджено Програму «Шкільний автобус».

З метою надання психологічних, соціально-педагогічних, соціально-медичних, соціально-економічних, інформаційних і юридичних послуг сім'ям, дітям та молоді на селі створюються центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, загальне положення про які затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2004 р. № 1126. Крім того, створюються Мобільні консультаційні пункти соціальної роботи в сільській та гірській місцевостях.

Для задоволення потреб сільськогосподарських товаровиробників та сільського населення у розширенні професійних знань і вдосконаленні практичних навичок, підвищенні ефективності господарювання, на селі активно створюються дорадчі служби, діяльність яких регулюється Законом України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» від 17 червня 2004 р.

Відповідно до ст. 12 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» сільські жителі та працівники агропромислового комплексу, які проживають у селищах міського типу, використовують електроенергію за пільговими тарифами. Кількість електроенергії, що оплачується за пільговими тарифами, встановлюється урядом.

Обґрунтована потреба сільських жителів у паливі забезпечується в повному обсязі. Крім того, законодавством передбачено надання субсидій на оплату житлово-комунальних послуг і придбання скрапленого газу та твердого палива. Громадянам надається щомісячна адресна безготівкова субсидія для відшкодування витрат на оплату користування житлом або його утримання та комунальних послуг (водо-, тепло-, газопостачання, водовідведення, електроенергія, вивезення побутового сміття та рідких нечистот), а також один раз на рік субсидія готівкою на придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива.

Завдання до самостійної роботи студентів

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. Дайте відповіді на поставлені запитання:

1. Що включає в себе поняття соціального розвитку села?
2. Охарактеризуйте правовий режим об'єктів соціальної інфраструктури села.
3. Який порядок передачі об'єктів соціальної інфраструктури в процесі приватизації підприємств АПК до комунальної власності?
4. Розкрийте особливості правового регулювання шляхового будівництва в сільській місцевості.
5. Охарактеризуйте програму «Шкільний автобус».
6. Які пільги для жителів села встановлені при оплаті житлово-комунальних послуг?

Завдання 2. Виконайте реферати на запропоновані теми.

1. Правове регулювання соціального розвитку села в Україні.
2. Соціальний розвиток села як інститут аграрного права.
3. Правове регулювання комунального господарства на селі.

Завдання 3. Використовуючи Концепцію розвитку сфери побутового обслуговування населення, затверджену розпорядженням Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2002 р. визначте:

1. обсяг реалізації побутових послуг в сільській місцевості за останні роки;
2. основні організаційно-економічні проблеми у сфері побутового обслуговування населення у сільській місцевості.

Завдання 4. Розв'яжіть тестові завдання:

1. Для використання об'єктів соціальної сфери у сільській місцевості за призначенням забороняються:

- а) ліквідація закладів охорони здоров'я, освіти, соціального захисту населення;
- б) перепрофілювання закладів охорони здоров'я, освіти, соціального захисту населення;
- в) реорганізація закладів охорони здоров'я, освіти, соціального захисту населення;
- г) перереєстрація закладів охорони здоров'я, освіти, соціального захисту населення.

2. Відповідно до чинного законодавства не допускається приватизація:

- а) господарських споруд;
- б) лікувально-фізкультурних закладів, що перебувають у приватній власності;
- в) земельних ділянок;
- г) бібліотек.

3. Рішення щодо передачі об'єктів соціальної інфраструктури у комунальну власність приймаються:

- а) органами, уповноваженими управляти державним майном;
- б) самоврядними організаціями за згодою відповідних сільських, селищних, міських, районних у містах рад;
- в) територіальних громад сіл, селищ, міст — за згодою районних або обласних рад;
- г) трудовим колективом об'єктів соціальної інфраструктури.

4. До об'єктів соціальної сфери житлового фонду віднесено:

- а) житлові будинки;
- б) житлові приміщення в будівлях, що належали колективним сільськогосподарським підприємствам, та гуртожитки;

- в) навчальні заклади;
- г) санаторії, профілакторії, будинки відпочинку.

5. Підтримка сільського населення у поліпшенні житлово-побутових умов сьогодні виражається:

- а) надання пільгових кредитів;
- б) побудові житла економ класу у сільській місцевості;
- в) наданні соціального житла ;
- г) державній компенсації.

6. Заходи щодо розвитку транспортного сполучення та зв'язку у сільській місцевості здійснюються шляхом:

- а) будівництва та реконструкції автомобільних доріг загального користування у сільській місцевості,
- б) завершення будівництва під'їзних доріг з твердим покриттям до сільських населених пунктів;
- в) збільшення обсягів робіт з облаштування сільських вулиць;
- г) державного кредитування завершення будівництва під'їзних доріг.

7. Самостійна, демократична організація громадян, які на основі добровільності членства і взаємодопомоги за місцем проживання або роботи об'єднуються для спільного господарювання з метою поліпшення свого економічного і соціального стану, це :

- а) споживче товариство;
- б) споживча кооперація;
- в) громадська спілка;
- г) соціальна спілка.

8. Дорадчі служби створюються з метою:

- а) підвищення рівня правової освіти сільського населення ;
- б) задоволення потреб сільськогосподарських товаровиробників у продовольстві;
- в) вдосконалення практичних навичок, підвищення ефективності господарювання;
- г) вдосконалення діючого законодавства.

9. Забезпечення селян телекомунікаційними послугами здійснюється на підставі:

- а) Закону України «Про телекомунікації»;
- б) Закону України «Про телебачення і радіомовлення»;

в) Закону України «Про надання та отримання телекомунікаційних послуг»;

г) договору про надання телекомунікаційних послуг.

10. Соціальний розвиток села включає в себе відносини які спрямовані на:

а) збереження сільської поселенської мережі;

б) соціальне переоблаштування села;

в) виплату заробітної плати працівникам АПК;

г) поліпшення рівня медичного, побутового та торговельного обслуговування сільського населення.

Завдання 5. Складіть анотації для зазначених наукових статей:

1. Бутенко В.М. Проблеми розвитку соціальної сфери села // Вісник Сумського державного аграрного університету. Серія “Фінанси і кредит”. – 2000. - №1. – С. 241-243.

2. Гафурова О. Правове регулювання забезпечення централізованим водопостачанням сільських населених пунктів. // Юридична України. - 2010. - № 2. - С. 72-77.

3. Мазур Г.Ф. Удосконалення транспортного обслуговування селян // Зб. наук. пр. УДАУ. - Умань: УДАУ, 2005. - Вип.59. - С.597-604.

Завдання 6. Розв’яжіть задачу:

1. Голова фермерського господарства Скоріков розірвав шлюб зі своєю дружиною – медсестрою сільського медпункту. Членами фермерського господарства був він, його 16-річний син і мати. Дружина у вільний від основної роботи час також брала участь в обробці земельної ділянки фермерського господарства.

При розділі майна в судовому порядку дружина Скорікова вимагала крім своєї долі в загальному майні визнати за нею право власності на $\frac{1}{4}$ частину земельної ділянки, виділеної для фермерського господарства, таку ж частину великої рогатої худоби, надвірних і господарських приміщень господарства, а також $\frac{1}{4}$ частину доходів, одержаних цим господарством.

Яке рішення прийме суд? Дати аргументовану відповідь.

4.

Рекомендована література

1. Андрушко Р.П. Соціальний розвиток села як пріоритетний напрямок аграрної реформи // Вісник ЛДАУ: Економіка АПК. - Львів: ЛДАУ.- 1999.- №5. - С.191-195.
5. Бутенко В.М. Проблеми розвитку соціальної сфери села // Вісник Сумського державного аграрного університету. Серія “Фінанси і кредит”. – 2000. - №1. – С. 241-243.
6. Гафурова О. Правове регулювання забезпечення централізованим водопостачанням сільських населених пунктів. // Юридична України. - 2010. - № 2. - С. 72-77.
7. Єрмоленко В.М. Правові проблеми залучення інвестицій у соціальний розвиток села / В.М. Єрмоленко // Інвестиційна діяльність у сільському господарстві: правові питання: монографія / за ред. В.І. Семчика. – К.: Юридична думка, 2008.- С194.
8. Косовець В.І. Роль соціокультурного середовища села у розвитку соціальної активності молоді. / В.І. Косовець // Вісник Черкаського університету. Серія: педагогічні науки. – Вип. 123. – Черкаси, 2008. – С.87-94.
9. Мазур Г.Ф. Удосконалення транспортного обслуговування селян // Зб. наук. пр. УДАУ. – Умань: УДАУ, 2005. – Вип. 59. – С. 597–604.
10. Ціхановська О.М. Соціальний захист сільського населення в адміністративно-розподільчій та ринкових системах економіки // Агроінком. – 2005. – № 5-6. – С. 49-52 .

Розділ 12

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

1. Поняття, принципи та види використання природних ресурсів у сільському господарстві.

Ведення сільського господарства є неможливим без використання ґрунтів та інших природних ресурсів — у цьому полягає специфіка галузі. *Сільськогосподарське використання природних ресурсів* є складним міжгалузевим правовим інститутом, який являє собою сукупність як аграрно-правових норм, так і норм природоресурсного, цивільного, адміністративного та інших галузей права, що регулюють суспільні відносини у сфері використання природних об'єктів, природних ресурсів та природних комплексів під час діяльності, пов'язаної з виробництвом, переробкою та реалізацією сільськогосподарської продукції.

Використання природних ресурсів у сільському господарстві здійснюється на основних принципах, передбачених переважно нормами екологічного, зокрема природоресурсного права. Умовно їх можна поділити на чотири групи. До *першої групи* належать міжнародні еколого-правові принципи: стійкого (сталого) розвитку як основи для розв'язання глобальних екологічних та продовольчих проблем сьогодення; екосистемного підходу до природи, врахування інтегрованості та взаємозв'язку всіх природних процесів і явищ, які відбуваються на планеті; міжнародного екологічного співробітництва у різноманітних сферах, пов'язаних із сільськогосподарським використанням природних ресурсів.

До *другої групи* принципів сільськогосподарського використання природних ресурсів належать конституційно-правові принципи: гуманізму — пріоритетності прав людини, в т. ч. екологічних, зокрема на якісні та безпечні продукти харчування (статті 3, 50 Конституції України); націоналізації природних ресурсів — належності природних ресурсів Українському народу, виключної загальнонародної власності на природні ресурси (ст. 13 Конституції України); гарантування загального природокористування (ст. 13 Конституції України) та його безоплатний характер; принцип землі як основного національного багатства (ст. 14 Конституції України); наявності екологічних обов'язків

української держави щодо підтримання екологічної рівноваги, збереження генофонду Українського народу, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи (ст. 16 Конституції України); відкритості екологічної інформації, яка не може бути засекречена за жодних підстав (ст. 50 Конституції України); відшкодування екологічної шкоди (ст. 66 Конституції України); поєднання екологічних прав і обов'язків людини (ст. 23 Конституції України).

До *третьої групи* принципів сільськогосподарського використання природних ресурсів належать міжгалузеві аграрно-правові, земельно-правові, еколого-правові, адміністративно-правові та інші принципи: пріоритету вимог екологічної безпеки; забезпечення продовольчої безпеки; системності у регулюванні екологічних відносин; комплексності забезпечення охорони природних ресурсів; раціонального використання природних ресурсів; платності спеціального природокористування; гарантування прав громади при прийнятті екологічно значущих рішень; особливої охорони цінних природних територій та об'єктів; юридичної відповідальності за екологічні правопорушення тощо.

Четверту групу принципів сільськогосподарського використання природних ресурсів становлять такі галузеві правові принципи, як рівність прав власності на землю (ст. 5 Земельного кодексу України); басейнового управління водними ресурсами (ст. 13 Водного кодексу України) тощо.

Відповідно до ст. 38 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», існують такі види використання природних ресурсів: *загальне і спеціальне*.

Загальне використання природних ресурсів полягає в безперешкодному використанні природних ресурсів громадянами для задоволення своїх життєвих потреб (естетичних, оздоровчих, рекреаційних, матеріальних та ін.) і має певні правові ознаки. Воно здійснюється: а) безоплатно; б) без отримання будь-яких дозволів; в) без закріплення окремих природних об'єктів за певними суб'єктами (без права володіння). Щоправда інколи право загального використання природних ресурсів може бути обмежене власниками природних ресурсів.

Спеціальне використання природних ресурсів, — це такий вид використання природних ресурсів, який відзначається тим, що: а) природні об'єкти цілком або частково закріплюються за певними су-

б'єктами на різних правових підставах (здійснюється право володіння ними); б) на його здійснення треба отримати спеціальний дозвіл; в) воно є платним.

Фактичне розмежування загального і спеціального використання природних ресурсів провадиться за ступенем екологічного ризику використання природних ресурсів. Критерії такого розмежування містяться в окремих актах природноресурсового законодавства.

Правова форма використання природних ресурсів — певний правовий режим або закріплений у нормативних актах порядок використання природних ресурсів. Законодавство України розрізняє такі *правові форми спеціального використання природних ресурсів*: а) право власності; б) оренди; в) господарського відання; г) оперативного управління.

Право природокористування як форму спеціального використання природних ресурсів слід відрізнити і від використання природних ресурсів, позаяк воно є лише однією з правових форм спеціального використання природних ресурсів разом з правом власності, оренди, господарського відання, оперативного управління тощо.

На відміну від права загального природокористування, сільськогосподарське використання природних ресурсів на праві спеціального природокористування має на меті одержання прибутку, тому є платним, надається переважно юридичним, а також фізичним особам, на підставі спеціального дозволу (ліцензії) із частковим або повним закріпленням за ними відповідного природного об'єкта в правових формах, передбачених цивільним законодавством (на праві власності, оренди, господарського відання, оперативного управління тощо).

До основних юридичних ознак використання природних ресурсів на праві спеціального природокористування також належить застосування технічних пристроїв, механізмів або спеціальних споруд під час сільськогосподарської діяльності.

Залежно від строків сільськогосподарське використання природних ресурсів може здійснюватися на праві постійного та тимчасового природокористування. Зокрема юридичним особам публічного права у *постійне користування*, тобто без заздалегідь встановленого строку, можуть передаватися лише земельні ділянки, що перебувають у державній або комунальній власності. На праві *тимчасового приро-*

докористування можуть використовуватися як земельні ділянки, так і ділянки надр, лісу, водних об'єктів тощо.

Відповідно до законодавства сільськогосподарське використання природних ресурсів на праві тимчасового природокористування поділяється на *короткострокове* та *довгострокове*. Як уже зазначалося, земля може передаватися у короткострокове користування терміном до 5 років, а у довгострокове — до 50 років (ст. 93 Земельного кодексу України). Водні ресурси можуть надаватися у короткострокове користування терміном до 3 років, а у довгострокове — від 3 до 50 років (ст. 50 Водного кодексу України). Для тимчасового користування надрами встановлено терміни короткострокового надрокористування до 5 років і довгострокового — до 20 років (ст. 15 Кодексу України про надра). Тимчасове лісокористування може здійснюватися на строк відповідно від 1 року до 50 років (ст. 18 Лісового кодексу України). Особливістю користування мисливськими угіддями під час ведення мисливського господарства є встановлення нижньої граничної межі тимчасового користування терміном не менше 15 років (ст. 22 Закону України «Про мисливське господарство та полювання»).

Залежно від рівня природоохоронного режиму сільськогосподарське використання природи поділяється на користування природними ресурсами загальнодержавного значення та користування природними ресурсами місцевого значення. Крім того, сільськогосподарське використання земельних, водних та лісових ресурсів за способами виникнення поділяється на первинне та вторинне про що йтиметься далі.

2. Правове регулювання водокористування в сільському господарстві

Поряд із землекористуванням водокористування є одним із основних видів сільськогосподарського використання природних ресурсів, оскільки під час здійснення сільськогосподарської діяльності споживаються найбільші обсяги води порівняно з іншими групами споживачів. Законодавче регулювання використання водних ресурсів у сільському господарстві здійснюється на підставі Водного кодексу України, законів України «Про питну воду та питне водопостачання», «Про меліорацію земель», а також низки підзаконних нормативно-

правових актів.

Право сільськогосподарського використання водних ресурсів має певні особливості правового регулювання залежно від цільового призначення: для задоволення питних та господарсько-побутових потреб, потреб сільського, лісового, рибного, мисливського господарства.

Використання водних ресурсів під час ведення сільського господарства здійснюється громадянами та іншими фізичними особами переважно на праві загального водокористування. Відповідно до ст. 47 Водного кодексу України безоплатно та без надання спеціальних дозволів можуть здійснюватися такі види загального водокористування, як забір води зі струмків, річок, водойм, інших водних об'єктів та криниць без застосування спеціальних технічних пристроїв; водопій сільськогосподарських тварин; любительське і спортивне рибальство з метою особистого споживання здобутої риби чи інших об'єктів водного промислу в межах обсягу безоплатного вилову тощо.

Якщо сільськогосподарське використання водних ресурсів здійснюється із значним навантаженням на екосистему, наприклад для зрошення сільськогосподарських угідь, скидання дренажних вод або забруднюючих речовин у водні об'єкти та інших видів діяльності, які не віднесено до загального водокористування, господарюючі суб'єкти повинні мати спеціальний дозвіл на первинне або вторинне водокористування. Згідно зі ст. 42 Водного кодексу України до первинних водокористувачів віднесено юридичних та фізичних осіб, що мають власні водозабірні споруди і відповідне обладнання для забору води та скидання стічних вод у водні об'єкти. Всі інші водокористувачі є вторинними, які реалізують право спеціального водокористування переважно на підставі договорів із первинними водокористувачами, а також на підставі дозволів на спеціальне водокористування.

Порядок видачі дозволів на спеціальне використання водних ресурсів встановлено постановою Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 321. Дозвіл на спеціальне водокористування видається на підставі клопотання водокористувача з обґрунтуванням потреб у воді, погодженого з відповідними територіальними органами Державного комітету по водному господарству, якщо використовуються поверхневі води, з територіальними органами Державної геологічної

служби, якщо використовуються підземні води, а також Міністерством охорони здоров'я України у разі використання водних об'єктів, що є лікувальними.

Згідно зі ст. 49 Водного кодексу України дозволи на спеціальне використання водних ресурсів видаються залежно від охоронного режиму водних об'єктів: Міністерством охорони навколишнього природного середовища України (Мінприроди) у разі спеціального використання водних об'єктів загальнодержавного значення; Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласними, Київською і Севастопольською міськими радами за погодженням із відповідними територіальними органами Мінприроди — у разі спеціального використання водних об'єктів місцевого значення.

За спеціальне використання водних ресурсів справляється державний збір, порядок сплати і розміри якого визначаються згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 16 серпня 2002 р. № 1494. Державний збір за спеціальне водокористування у вигляді збору за використання води водних об'єктів та збору за скидання в них забруднюючих речовин сплачують юридичні та фізичні особи, що здійснюють підприємницьку діяльність, зокрема у сфері сільського господарства. Розмір збору за використання води визначається на основі нормативів збору, фактичних обсягів використаної води та встановлених лімітів використання води. Зокрема у разі відсутності лічильників обсягу спожитої води громадяни, які займаються сільськогосподарською діяльністю, сплачують її залежно від одиниць великої рогатої худоби, свиней, овець тощо.

З метою охорони водних об'єктів від забруднення, засмічення чи вичерпання, запобігання шкідливим діям вод та поліпшення стану водних об'єктів відповідно до ст. 87 Водного кодексу України навколо водних об'єктів встановлено водоохоронні зони. У межах даних територій зі спеціальним водоохоронним режимом забороняється або обмежується городництво, садівництво, розорювання земель, облаштування пасовищ, застосування стійких або сильнодіючих пестицидів, влаштування гноєсховищ, звалищ сміття тощо. Порядок визначення розмірів і меж водоохоронних зон та режим ведення господарської діяльності в них регламентується постановою Кабінету Міністрів України від 8 травня 1996 р. № 486.

Певну специфіку має правове регулювання використання водних об'єктів під час розведення, вирощування та вилову водних живих ресурсів. Особливості їх правового режиму та перелік промислових ділянок рибогосподарських водних об'єктів та їхніх частин визначається постановою Кабінету Міністрів України від 22 травня 1996 р. № 552.

Відповідно до ч. 2 ст. 59 Земельного кодексу України можуть передаватися у приватну власність земельні ділянки водного фонду, на яких розташовано замкнені водойми площею до 3 га, у складі угідь особистих селянських, фермерських та інших господарств. Варто зазначити, що для сільськогосподарського водокористування водоймами, які перебувають у приватній власності громадян України, не передбачено одержання спеціальних дозволів для їхніх власників. При цьому повинні додержуватися права й обов'язки водокористувачів та екологічні вимоги, передбачені законодавством.

Інформацію про водні об'єкти, їх кількісні та якісні характеристики, а також про розподіл серед власників та первинних водокористувачів можна одержати з державного водного кадастру, порядок ведення якого визначається постановою Кабінету Міністрів України від 8 квітня 1996р. № 413.

3. Правове регулювання надрокористування в сільському господарстві

Надра дедалі активніше використовують для ведення сільськогосподарської діяльності. Зокрема, в недіючих шахтах вирощують гриби, квіти, овочі та інші рослини. Надрами послуговуються для витримування виноматеріалів, зберігання харчової продукції тощо. Корисні копалини місцевого значення і прісні підземні води застосовують для ведення сільськогосподарської діяльності.

Надрокористування у сільському господарстві також відзначається певними особливостями правового регулювання, які передбачено в Кодексі України про надра, Гірничому законі України, Законі України «Про державну геологічну службу» та іншими законодавчими та підзаконними нормативно-правовими актами. Істотною рисою правовідносин, що складаються у сфері сільськогосподарського використання надр, є конституційне закріплення надр як об'єкта права ви-

ключної власності Українського народу. Згідно з даною засадою конституційного ладу під час здійснення сільськогосподарської діяльності надра можуть надаватися фізичним і юридичним особам лише у тимчасове користування.

Сільськогосподарське використання надр пов'язане переважно з видобуванням корисних копалин місцевого значення. Відповідно до ст. 23 Кодексу України про надра видобування місцевих корисних копалин і торфу загальною глибиною розробки до 2 метрів можуть здійснювати безоплатно і без спеціальних дозволів власники землі та землекористувачі в межах наданих ним земельних ділянок. Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 12 грудня 1994 р. № 827 до корисних копалин місцевого значення належать пісок, глина, крейда, галька, гравій, ракуша, вапняк, гіпс, сапропель, гажа, лес, граніт, пісковик, сланець, суглинок, супісок тощо.

Хоча підземні води, в тому числі прісні, належать до корисних копалин загальнодержавного значення, використання для сільськогосподарських потреб прісних підземних вод також не потребує одержання спеціальних дозволів, якщо глибина їх розробки становить до 20 метрів. При цьому використання зазначених місцевих корисних копалин, торфу та прісних підземних вод має здійснюватися з метою задоволення господарських та побутових потреб власників земельних ділянок та землекористувачів.

Лише на підставі спеціального дозволу можливе використання для потреб сільського господарства корисних копалин загальнодержавного значення, а також прісних підземних вод та корисних копалин місцевого значення, якщо перевищено дозволену загальну глибину розробки або обсяги яких перевищують господарські та побутові потреби власників чи користувачів земельних ділянок.

Спеціальний дозвіл (ліцензія) на користування надрами надається Державною геологічною службою за погодженням з Мінприроди України. Право на користування надрами документально оформлюється актом про надання гірничого відводу. Відповідно до ст. 17 Кодексу України про надра гірничим відводом є частина надр, надана користувачам для цілей промислової розробки родовища, корисних копалин та цілей, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин (зокрема будівництвом та експлуатацією підземних споруд для збере-

ження харчових продуктів, утримання виноматеріалів, вирощування рослин та грибів шахтним способом тощо).

Гірничі відводи для розробки корисних копалин місцевого значення надаються відповідно Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласними, Київською і Севастопольською міськими радами за погодженням із територіальними органами гірничого нагляду в порядку, передбаченому постановою Кабінету Міністрів України від 27 січня 1995 р. № 59. Варто зазначити, що відповідно до ст. 26 Кодексу України про надра право надрокористування припиняється у разі, якщо користувач без поважних причин не приступив до користування надрами протягом 2 років.

Надрокористування, в тому числі й для здійснення сільськогосподарської діяльності, є платним. Плата за користування надрами справляється у вигляді платежів за користування надрами; збору за видачу спеціальних дозволів (ліцензій); відрахувань за геологорозвідувальні роботи, виконані за рахунок державного бюджету тощо. Порядок та розміри плати за користування надрами для видобування корисних копалин визначається постановою Кабінету Міністрів України від 12 вересня 1997 р. № 1014, а плата за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, регламентується постановою Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2000 р. № 1682.

4. Правове регулювання використання тваринного світу в сільському господарстві

Дикі тварини стають об'єктами аграрних правовідносин через використання їх у сільськогосподарській діяльності, добування їх суб'єктами правовідносин в АПК і через знищення їх як шкідників сільського господарства.

Особливості сільськогосподарського використання тваринного світу врегульовано законами України «Про тваринний світ», «Про захист тварин від жорстокого поводження», «Про мисливське господарство та полювання», «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них», які є базовими законодавчими нормативно-правовими актами фауністичного права.

На відміну від аграрного права, об'єктами фауністичного права згідно зі ст. 3 Закону України «Про тваринний світ» є дикі тварини

(хордові й безхребетні) в усьому їх видовому і популяційному розмаїтті та на всіх стадіях розвитку (ембріони, яйця, лялечки), частини диких тварин (роги, шкіра, ратиці, копита), продукти їхньої життєдіяльності (мед, віск тощо). Основною юридичною ознакою дикої тварини є її здатність самостійно жити в умовах екосистеми.

Разом з тим можливий перехід тварини від одного правового режиму до іншого. Наприклад, собаки і коти, які є наразі свійськими тваринами, в давнину були дикими тваринами, але одомашнені людиною, втратили здатність самостійно жити в умовах довкілля. Юридичним фактом, що зумовлює перехід будь-якої дикої тварини до свійської, є втрата нею здатності самостійно жити в екосистемі — в цьому разі вона стає свійською чи сільськогосподарською і на неї поширюються норми аграрного права. Цей юридичний факт може бути підтверджений експертним висновком у разі виникнення суперечки щодо правового режиму тварини.

Можливий і зворотний процес: свійські тварини, які внаслідок тих чи інших обставин опинилися в диких умовах і набули здатності самостійно жити в екосистемі, можуть бути визнані дикими — на них поширюватиметься природноресурсове право, а не аграрне.

Щоправда, це право поширюється тільки на тварин, яких за зовнішніми ознаками неможливо відрізнити від диких. Наприклад, риба, яка внаслідок повені потрапила з сільськогосподарського ставку до річки, відразу перестає бути об'єктом аграрного права і стає об'єктом природноресурсового права. Але, якщо йдеться про корову, вівцю чи інших сільськогосподарських тварин, яких легко можна відрізнити від диких тварин за зовнішніми ознаками, то тут діє ст. 340 ЦК, згідно з якою особа, що затримала бездоглядну домашню тварину, зобов'язана негайно повідомити про це власника і повернути її. Тобто на такі тварини поширюється і надалі дія аграрного чи цивільного законодавства.

Відповідно до ст. 4 Закону «Про тваринний світ» встановлюються 2 правових режими диких тварин: загальнодержавного й місцевого значення. До об'єктів тваринного світу загальнодержавного значення належать ті тварини, що перебувають у державній власності, а також ті, які перебувають у комунальній чи приватній власності, але визнані об'єктами тваринного світу загальнодержавного значення. До об'єктів тваринного світу місцевого значення належать ті тварини комунальної та приватної власності, які не визнані об'єктами тваринного

світу загальнодержавного значення.

Статті 16 та 17 Закону «Про тваринний світ» визначають фактичні ознаки розмежування загального та спеціального використання тваринного світу. Згідно з Законом, *загальне використання об'єктів тваринного світу здійснюється* без вилучення їх із природного середовища (за винятком любительського і спортивного рибальства у водних об'єктах загального користування в межах, установлених законодавством обсягів безоплатного вилову — цей вид використання тваринного світу належить до загального), а також без знищення тварин, руйнування їхнього житла та інших споруд (нір, хаток, гнізд, лігв, мурашників, бобрових загат тощо), порушення середовища існування тварин і погіршення умов їх розмноження.

До спеціального використання об'єктів тваринного світу належать усі види використання (за винятком любительського і спортивного рибальства у водоймах загального користування), що здійснюються з їх вилученням (добуванням, збиранням) із природного середовища, зокрема знищення диких тварин. На спеціальне використання об'єктів тваринного світу потрібно отримати дозвіл і внести збір. Суб'єкти аграрного права можуть у порядку загального використання тваринного світу послуговуватися корисними властивостями життєдіяльності тварин (природних санітарів середовища, запилювачів рослин тощо), ловити рибу у водоймах загального користування, тобто в усіх водоймах, що перебувають у державній власності і не закріплені на праві спеціального використання іншим особам, здійснювати інші види використання об'єктів тваринного світу без вилучення їх з природної волі чи знищення. Для охорони тварин і підтримування екологічної рівноваги право спеціального використання об'єктів тваринного світу може бути обмежене чи заборонене на певних територіях та в певні строки органами Мінприроди.

З точки зору аграрного права, цікавим є співвідношення приписів законодавства про тваринний світ і про захист рослин. Річ у тому, що відповідно до Закону України «Про захист рослин», суб'єкти аграрного права зобов'язані своєчасно провадити комплекс профілактичних і винищувальних заходів щодо боротьби із дикими тваринами, що є шкідниками сільського господарства. А згідно із Законом «Про тваринний світ», знищення диких тварин, хай навіть і шкідників сільського господарства, належить до спеціального використання тваринного світу і потребує отримання спеціального дозволу й внесення збору.

Відповідно до цього Закону і ховрахи, і миші та пацюки, навіть павуки та комарі є об'єктами тваринного світу загальнодержавного значення і на їх знищення треба оформляти спеціальний дозвіл. Зрозуміло, що цю вимогу ніде не виконують. Більше того, якби раптом десь це питання порушилось, будь-який державний орган виправдав би знищення таких тварин без отримання дозволу на їх спеціальне використання. Виникає питання: на яких правових підставах? Ця проблема регулюється аграрно-правовим звичаєм, неписаним правилом поведінки, яке також є джерелом аграрного права. Можливість застосування правових звичаїв у вітчизняній правовій системі прямо закріплене у ст. 7 ЦК. І хоча за загальним правилом звичай не може суперечити правовим актам, для аграрного і природноресурсового права робиться виняток у ст. 333 ЦК: добування тварин може регулюватися не законом, а місцевим правовим звичаєм. Правовий звичай, який дозволяє знищувати шкідників сільського господарства без оформлення дозволу на спеціальне використання об'єктів тваринного світу, суперечить положенням Закону «Про тваринний світ» але має переважну юридичну силу перед ним, поза-як він реально виконується на практиці і забезпечується юридичним примусом державного апарату. Положення писаного права про заборону знищення шкідників сільського господарства без оформлення відповідного дозволу фактично не виконуються, поза-як суперечать закріпленому в аграрному праві України правовому звичаю.

Справляння збору за спеціальне використання об'єктів тваринного світу диференціюється за видами тварин. Щодо спеціального використання рибних ресурсів збір справляється згідно з Порядком справляння плати за спеціальне використання рибних та інших водних живих ресурсів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 6 квітня 1998 р. № 449. Збір за спеціальне використання інших тварин справляється згідно з Тимчасовим порядком справляння плати за спеціальне використання диких тварин, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 25 січня 1996 р. № 123.

Варто зазначити, що сільськогосподарське використання природних ресурсів має провадитися на засадах невиснажування природних ресурсів, їх раціонального використання, комплексної охорони та створення сприятливих умов для відтворення природних ресурсів в інтересах теперішнього та майбутніх поколінь.

5. Правове регулювання використання рослинного світу в сільському господарстві

Правові особливості сільськогосподарського використання рослинного світу врегульовано Законом України «Про рослинний світ», який є базовим законодавчим нормативно-правовим актом флористичного права. Розмежування правового регулювання використання об'єктів рослинного світу сільськогосподарського і несільськогосподарського призначення полягає в тому, що, на відміну від аграрного права, об'єктом флористичного права є дикорослі та інші несільськогосподарського призначення судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби, їх угруповання та природне місцезростання. До об'єктів природоресурсного, зокрема флористичного, права, завжди будуть належати рослини, занесені до Червоної чи Зеленої книг України, навіть у разі вилучення їх з екосистеми та використання у сільськогосподарській діяльності (наприклад у селекції).

Дикорослі рослини використовують у сільському господарстві для випасання худоби, сінокошіння, збирання лікарських рослин. Дикі рослини можуть бути також бур'янами, з якими провадиться боротьба згідно із Законом України від 14 жовтня 1998 р. «Про захист рослин».

Стаття 4 Закону «Про рослинний світ» визначає правовий режим рослинних ресурсів загальнодержавного і місцевого значення. До природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення належать об'єкти рослинного світу в межах природних комплексів загальнодержавного значення, а також занесені до Червоної чи Зеленої книг. Інші рослинні ресурси належать до рослинних ресурсів місцевого значення.

Статті 9 і 10 Закону «Про рослинний світ» визначають фактичні ознаки розмежування загального і спеціального використання рослин. Такою ознакою є збирання рослинних ресурсів для підприємницької діяльності. Суб'єкти аграрного права можуть у порядку загального використання об'єктів рослинного світу збирати лікарську й технічну сировину, квіти, ягоди, плоди, гриби та інші харчові продукти, застосовувати об'єкти рослинного світу для потреб бджільництва. Вони мають право навіть продавати зібрані в порядку загального використання рослини, за винятком лікарської і технічної сировини. Забороняється в порядку загального використання збирати наркотиковмісні рослини та їх частини. Місцеві ради чи органи Мінприроди можуть обмежувати використання рослинних ресурсів у разі виснаження при-

родних ресурсів, різкого зменшення популяційної і ценотичної різноманітності.

Спеціальне використання рослинного світу суб'єкти аграрного права здійснюють у підприємницькій діяльності шляхом збирання лікарських рослин, заготівлі деревини під час рубок головного користування, заготівлі живиці, кори, лубу, деревної зелені, деревних соків, квітів, ягід, інших плодів, лісової підстилки, очерету, сіна, випасання худоби. Воно потребує дозволу, який видається згідно з порядком видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів і встановлення лімітів використання ресурсів загальнодержавного значення, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 10 серпня 1992 р. № 459. Такі дозволи видаються в межах лімітів, які встановлюються Мінприроди для рослинних ресурсів загальнодержавного значення і місцевими радами — для рослинних ресурсів місцевого значення. Положення про порядок установа лімітів на спеціальне використання природних ресурсів загальнодержавного значення затверджене вищезазначеною постановою Кабінету Міністрів. Ліміти визначаються на підставі нормативів спеціального використання рослинних ресурсів, які встановлюються органами Мінприроди згідно з Інструкцією про порядок установа лімітів спеціального використання природних рослинних ресурсів, затвердженою наказом Мінекоресурсів від 12 лютого 2002 р. № 61. Дозвіл на спеціальне використання рослинних ресурсів загальнодержавного значення видають органи Мінприроди, рослинних ресурсів місцевого значення — місцеві ради за погодженням з органами Мінприроди на місцях. Дозвіл на спеціальне використання рослинних ресурсів, занесених до Червоної книги України, видає Мінприроди згідно з Інструкцією про порядок видачі дозволів на добування (збирання) видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України, затвердженою наказом Мінприроди від 1 лютого 1993 р. № 3.

Спеціальне використання природних рослинних ресурсів на праві власності не регулюється Законом України «Про рослинний світ», але, згідно з ч. 2 ст. 79 ЗК, право власності на земельну ділянку поширюється і на об'єкти рослинного світу, що на ній знаходяться. Тобто суб'єкти аграрного права — власники земельних ділянок — є водночас власниками об'єктів рослинного світу в межах своїх земельних ділянок. Закон України «Про рослинний світ» передбачає, що власники земельних ділянок не сплачують збір за спеціальне використан-

ня рослинних ресурсів, позаяк сплачують плату за землю. Дозволом на спеціальне використання рослинних ресурсів у цьому разі буде державний акт про право власності на землю.

6. Правове регулювання лісокористування в сільському господарстві

Лісові ресурси у вигляді деревини, технічної сировини, харчових, кормових, лікарських та інших продуктів лісу широко використовуються у сільськогосподарській діяльності. Правовідносини, пов'язані з використанням лісових ресурсів у сільському господарстві, регулюються, насамперед, Лісовим кодексом України, законами України «Про рослинний світ», «Про природно-заповідний фонд» та іншими законодавчими та підзаконними нормативно-правовими актами.

Стаття 3 Лісового кодексу так визначає поняття лісу: це — сукупність землі, рослинності, в якій домінують дерева та чагарники, тварин, мікроорганізмів та інших природних компонентів, що в своєму розвитку біологічно взаємопов'язані, впливають один на одного і на довкілля. Як бачимо, ліс є природним комплексом, який охоплює землі, надра, води, атмосферне повітря, об'єкти рослинного й тваринного світу, інші природні компоненти у їх екологічних взаємозв'язках. Специфіка правового регулювання природних комплексів полягає в тому, що використання природних ресурсів у їх межах окрім відповідно земельного, гірничого, водного, атмосфероохоронного законодавства, законодавства про тваринний і рослинний світ регулюється також спеціальним законодавством про цей природний комплекс: у нашому випадку — лісовим. Ресурси лісу, будучи об'єктом регулювання відповідних галузей природноресурсового законодавства.

Стаття 36 Лісового кодексу поділяє ліси України за екологічним і господарським значенням на 2 групи. До першої належать ліси, що виконують переважно природоохоронні функції, зокрема сільськогосподарські протиерозійні, приполонинні, захисні лісосмуги. До другої — ліси, котрі поряд з екологічним мають експлуатаційне значення і для збереження захисних функцій, безперервності та невиснажливості використання яких встановлюється режим обмеженого лісокористування. Правовий режим лісів першої групи суворіший і вимагає обмеження в їх межах господарської діяльності.

Статті 49 і 50 Лісового кодексу вирізняють фактичні ознаки розмежування загального і спеціального використання лісових ресурсів. Критерієм такого розмежування є обсяги використання лісових ресурсів. У порядку загального використання лісових ресурсів, суб'єкти аграрного права мають право вільно перебувати в лісах, безкоштовно збирати для власного споживання дикорослі трав'яні рослини, квіти, ягоди, горіхи, інші плоди, гриби. Оскільки ліс є природним комплексом, в розмежуванні загального і спеціального використання лісових ресурсів користуються також положенням законодавчих актів про окремі види природних ресурсів, що входять до лісової екосистеми.

Умовою спеціального використання лісових ресурсів є отримання земельної ділянки лісового фонду в користування чи у власність. Така ділянка лісового фонду може надаватися одночасно кільком лісокористувачам. На праві спеціального використання лісових ресурсів можна: заготовляти деревину під час рубок головного лісокористування, заготовляти живицю, другорядні лісові матеріали (пень, луб, кора, деревна зелень тощо). Правовий режим спеціального лісокористування є похідним від правового режиму спеціального землекористування.

Щодо спеціального використання лісу на праві власності, то Лісовий кодекс України у ст. 6 проголосив всі ліси виключно власністю держави. Водночас, положення Лісового кодексу України суперечить положенням ст. ст. 56 і 79 Земельного кодексу України, за якими земельні ділянки лісового фонду загальною площею до 5 га держава може передавати у приватну власність фізичним та юридичним особам у складі угідь селянських, фермерських та інших господарств. Оскільки право власності на земельну ділянку поширюється і на ліси, що на ній розташовані, суб'єкти аграрного права, які отримали від держави у приватну власність ділянку лісу площею 5 га, можуть купити у суб'єктів права приватної власності необмежену кількість земель лісового фонду. Це положення хоч і суперечить Лісовому кодексу України, але діє, тому що Земельний кодекс України має переважну правову силу. Отже, ліси в необмеженій кількості можуть перебувати у приватній власності суб'єктів аграрного права. Власність на ліси дає цим суб'єктам можливість здійснювати лісокористування, не отриму-

ючи спеціальних дозволів за Лісовим кодексом України.

Якщо земельні ділянки лісового фонду передаються не у власність, а на праві постійного чи тимчасового землекористування (в тому числі оренди), то, окрім документів, що посвідчують право спеціального використання земельної ділянки лісового фонду (державний акт чи договір), треба отримати також і дозвіл на спеціальне використання лісових ресурсів. Відповідно до ст. 51 Лісового кодексу України розрізняються 2 види таких дозволів: лісорубний квиток (ордер) і лісовий квиток. На відведених земельних ділянках лісового фонду можна використовувати лише ті ресурси, на які видано спеціальний дозвіл.

Згідно з Правилами відпуску деревини на пні в лісах України, затвердженими постановою Кабінету Міністрів України від 29 липня 1999 р. № 1378, лісорубний квиток видається на рубку деревини і заготівлю живиці. Лісорубний квиток на рубки головного користування та заготівлю живиці видається на підставі встановлених лімітів лісокористування органами Державного комітету лісового господарства України. На інші рубки лісові квитки видаються державними лісогосподарськими підприємствами, що є постійними лісокористувачами. Населення одержує від зазначених органів ордер на дрібний (до 10 куб. м) відпуск деревини на пні. Лісовий квиток видають державні лісогосподарські підприємства за рішенням місцевих рад для здійснення інших видів лісокористування.

На сільськогосподарські угіддя, передані для потреб лісового господарства, не поширюється дія лісового законодавства — вони використовуються відповідно до загальних норм аграрного права. Побічна сільськогосподарська діяльність у лісах регулюється Порядком заготівлі другорядних лісових матеріалів і здійснення побічних лісових користувань в лісах України, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 23 квітня 1996 р. № 449. Зокрема, місця розміщення вуликів і пасік для бджільництва визначаються для суб'єктів аграрного права постійними лісокористувачами з урахуванням умов ведення лісового господарства та спеціального використання лісових ресурсів. На ділянках для розміщення вуликів і пасік дозволяється спорудження тимчасових (не капітальних) будівель без права вирубування дерев і чагарників, розчищення та розорювання земельних діля-

нок лісового фонду. Розміщення пасік у місцях масового відпочинку людей забороняється.

Для сінокосіння можна використовувати незаліснені зруби, галювину та інші не вкриті ліськовою рослинністю землі, на яких не очікується природне лісовідновлення. В окремих випадках для заготівлі сіна можна користуватися міжряддями лісових культур, плантацій, зрідженими лісонасадженнями. Початком заготівлі сіна на природних злакових травостоях є фаза колосіння, а бобових трав — фаза бутонізації — початок цвітіння. У разі наявності у травостой видів рослин, занесених до Червоної книги України, термін заготівлі сіна визначається за погодженням з органом Мінприроди; термін сінокосіння — в ліському квитку.

Випасання худоби, за винятком кіз, дозволяється на вкритих і не вкритих ліськовою рослинністю землях лісового фонду, якщо це не завдає цим землям шкоди. Місця та термін випасання худоби визначаються в ліському квитку. Випасання худоби в лісах з використанням собак або без пастуха (крім огорожених ділянок чи на прив'язі) забороняється. Власники худоби зобов'язані дотримуватися вказівок постійних ліскокористувачів щодо порядку її випасання.

Збирання ліскової підстилки допускається в окремих випадках у лісах другої групи, при чому на одній і тій самій площі — не частіше одного разу на 5 років. Збирання ліскової підстилки забороняється на ліскових ділянках, розташованих у бідних лісорослинних умовах, на ділянках, де ґрунти піддаються ерозії, та в місцях масового розмноження грибів. Терміни збирання ліскової підстилки і заготівлі очерету визначаються в ліському квитку.

Спеціальне використання ліскових ресурсів для сільськогосподарської діяльності, крім розміщення пасік, передбачає сплату збору за спеціальне використання ліскових ресурсів. Розмір збору визначається відповідно до встановлених лімітів і такс на деревину. Його сплата регулюється Порядком справляння збору за спеціальне використання ліскових ресурсів та користування земельними ділянками ліскового фонду, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 6 липня 1998 р. № 1012.

Завдання до самостійної роботи студентів

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. Дайте відповіді на поставлені запитання:

1. Визначте поняття використання природних ресурсів у сільському господарстві.
2. На яких принципах здійснюється сільськогосподарське використання природних ресурсів?
3. Які є види використання природних ресурсів в сільському господарстві?
4. Розкрийте особливості правового регулювання використання тваринного світу в сільському господарстві.
5. Які особливості використання рослинного світу в сільському господарстві?
6. До компетенції яких органів державної влади належить надання дозволів на використання природних ресурсів у сільському господарстві?

Завдання 2. Побудуйте структурно-логічну схему на тему «Правове регулювання використання природних ресурсів у сільському господарстві».

Завдання 3. Використовуючи Лісовий кодекс України:

1. Сформулюйте поняття лісових відносин та їх зміст;
2. Охарактеризуйте ліси як об'єкт права власності;
3. Визначте відповідальність за порушення лісового законодавства.

Завдання 4. Розв'яжіть тестові завдання:

1. *Сільськогосподарське використання природних ресурсів є:*
  - а) міжгалузевим правовим інститутом;
  - б) правовим інститутом аграрного права;
  - в) самостійна галузь права;
  - г) усі варіанти вірні.
2. *Використання природних ресурсів у сільському господарстві здійснюється на основі таких принципів:*
  - а) екосистемного підходу до природи;

- б) гуманізму — пріоритетності прав людини;
- в) вмотивованого розподілу навантаження на екосистему;
- г) збереження генофонду Українського народу,

3. *Вкажіть види використання природних ресурсів у сільському господарстві:*

- а) загальне;
- б) спеціальне;
- в) сільськогосподарське;
- г) продовольче.

4. *Правова форма використання природних ресурсів, це:*

- а) права громадян України щодо використання природних ресурсів;
- б) правовий статус природних ресурсів;
- в) певний правовий режим або закріплений у нормативних актах порядок використання природних ресурсів;
- г) санітарні правила використання природних ресурсів.

5. *Право природокористування та використання природних ресурсів співвідносяться як:*

- а) тотожні поняття;
- б) природокористування є однією з правових форм спеціального використання природних ресурсів;
- в) використання природних ресурсів є однією з правових форм природокористування;
- г) різні поняття, які ніяк не співвідносяться.

6. *Сільськогосподарське використання природних ресурсів на праві спеціального природокористування є:*

- а) безоплатним;
- б) оплатним;
- в) може бути оплатним та безоплатним;
- г) є оплатним у випадку отримання прибутку.

7. *Законодавче регулювання використання водних ресурсів у сільському господарстві здійснюється на підставі:*

- а) Водного кодексу України;
- б) Закону України «Про питну воду та питне водопостачання»;
- в) Закону України «Про підземні води»;
- г) Закону України «Про меліорацію земель».

8. Територія у межах якої забороняється або обмежується городництво, садівництво, розорювання земель, облаштування пасовищ, застосування стійких або сильнодіючих пестицидів, влаштування гноєсховищ, звалищ сміття визначається як:

- а) заповідна зона;
- б) водний заповідник;
- в) водоохоронна зона;
- г) прибережна зона.

9. Видобування місцевих корисних копалин і торфу загальною глибиною розробки до 2 метрів можуть здійснювати безоплатно і без спеціальних дозволів:

- а) власники землі та землекористувачі в межах наданих їм земельних ділянок;
- б) видобувні підприємства;
- в) юридичні особи у статуті яких це передбачено;
- г) апатриди.

10. Дикі тварини можуть бути об'єктами аграрних правовідносин через:

- а) використання їх у сільськогосподарській діяльності;
- б) здатність самостійно жити в умовах екосистеми;
- в) добування їх суб'єктами правовідносин АПК;
- г) через знищення їх як шкідників сільського господарства.

Завдання 5. Складіть анотації для зазначених наукових статей:

1. Кірін Р.С. Надра як диференційований об'єкт права видобування корисних копалин // Підприємництво, господарство і право. – 2002. - № 3. – С. 87-90.

2. Шершун С.М. Еколого-правові питання лісокористування // Держава і право: Зб. наук. пр. – К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2004. – Вип.24. – С. 432–437

3. Шем'яков О. Право власності на надра і техногенні мінеральні утворення // Право України. – 2004. - № 11. – С. 75-79.

4. Хохлова І.В. Удосконалення законодавства про надра // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2007. – Вип. 37. – С. 398-403.

Завдання 6. Розв'яжіть задачу:

Член кооперативу Лігутко отримав виробничу травму при виконанні трудових обов'язків. Правління кооперативу на основі норм

Статуту та Правил внутрішнього розпорядку виплатило Лігутку одноразову допомогу в розмірі 10 заробітних плат в рахунок відшкодування заподіяної шкоди. Від подальших виплат правління відмовилося, мотивуючи тим, що передбачене локальними актами кооперативу відшкодування вже здійснено. Лігутко звернувся до суду. Яке рішення має прийняти суд? Дайте правову оцінку ситуації.

Рекомендована література

1. Зуєв В. Збір за забруднення навколишнього природного середовища та чинне податкове законодавство // Вісник екологічної адвокатури. – 2002. – № 18. – С. 37 – 39.
2. Кірін Р.С. Надра як диференційований об'єкт права видобування корисних копалин // Підприємництво, господарство і право. – 2002. - № 3. – С. 87-90.
3. Кірін Р.С. Види права видобування корисних копалин за суб'єктивними ознаками // Вісник КНУ ім. Т.Шевченка. Серія юридична. - № 63-64. – 2005. – С. 110 – 117.
4. Локтева Н.В. Актуальні питання комплексного використання Дніпровських водосховищ // Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць. – Одеса: Вид-во “Юридична література”, 2007. – Вип. 30. – С. 176-177.
5. Федоров М.М. Економічні проблеми земельних відносин у сільському господарстві. - К.: ІАЕ, 1998. - 263 с.
6. Хохлова І.В. Удосконалення законодавства про надра // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2007. – Вип. 37. – С. 398-403.
7. Черкашина М.К. Правова природа спільності юридичних гарантій при користуванні природними ресурсами // Юридический вестник. – 2005. – № 4. – С. 141-145.
8. Шем'яков О. Право власності на надра і техногенні мінеральні утворення // Право України. – 2004. - № 11. – С. 75-79.
9. Шершун С.М. Поняття лісу та інших основних категорій лісового законодавства // Право України. – 2004. – № 7. – С. 65–69.
10. Шершун С.М. Еколого-правові питання лісокористування // Держава і право: Зб. наук. пр. – К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2004. – Вип.24. – С. 432–437.

Розділ 13

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

1. Поняття земель сільськогосподарського призначення

Перетворення в структурі земельних відносин в Україні, у зв'язку з проведенням земельної та аграрної реформ, зумовило перегляд відносин стосовно правового регулювання використання земель сільськогосподарського призначення. За умов проведення земельної та аграрної реформ землі сільськогосподарського призначення набули нових правових ознак, їхній правовий режим став значно багатшим, змінилися його юридичні акценти. По-перше, ці землі стали не лише об'єктом вкладення праці (переважно колективної на землях, що належали державі), а й капіталу, через те, що виникли різноманітні форми власності на них, у тому числі, приватна власність. По-друге, ці землі вперше було включено до сфери підприємництва.

Відповідно до ч. 1 ст. 22 Земельного кодексу України, *землями сільськогосподарського призначення* визнаються землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури, у тому числі інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції, або призначені для цих цілей.

В ієрархії категорій земель, що визначені в ст. 19 Земельного кодексу України, землі сільськогосподарського призначення посідають перше місце, що підкреслює виняткову цінність земель сільськогосподарського призначення для України як для держави аграрно-промислового вектору розвитку.

До земель сільськогосподарського призначення належать:

- а) сільськогосподарські угіддя (рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища та перелogi);
- б) несільськогосподарські угіддя (господарські шляхи і прогони, полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, крім тих, що віднесені до земель лісogосподарського призначення, землі під господарськими будівлями і дворами, землі під інфраструктурою оптових ринків сільськогосподарської продукції, землі тимчасової консервації тощо).

Землі сільськогосподарського призначення передаються у влас-

ність та надаються у користування:

а) громадянам - для ведення особистого селянського господарства, садівництва, городництва, сінокосіння та випасання худоби, ведення товарного сільськогосподарського виробництва;

б) сільськогосподарським підприємствам - для ведення товарного сільськогосподарського виробництва;

в) сільськогосподарським науково-дослідним установам та навчальним закладам, сільським професійно-технічним училищам та загальноосвітнім школам - для дослідних і навчальних цілей, пропаганди передового досвіду ведення сільського господарства;

г) несільськогосподарським підприємствам, установам та організаціям, релігійним організаціям і об'єднанням громадян - для ведення підсобного сільського господарства;

г) оптовим ринкам сільськогосподарської продукції - для розміщення власної інфраструктури.

Земельні ділянки сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва використовуються відповідно до розроблених та затверджених в установленому порядку проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь і передбачають заходи з охорони земель.

До земель сільськогосподарського призначення належать також особливо цінні землі, склад яких передбачено ч. 1 ст. 150 Земельного кодексу України, серед яких, зокрема, чорноземи нееродовані несолонцюваті на лесових породах; лучно-чорноземні незасолені несолонцюваті суглинкові ґрунти; темно-сірі опідзолені та чорноземи опідзолені на лесах і глеюваті; бурі гірсько-лісові та дерновобуроземні глибокі і середньоглибокі; дерново-підзолисті суглинкові ґрунти; торфовища з глибиною залягання торфу більше одного метра і осушені незалежно від глибини; коричневі ґрунти Південного узбережжя Криму; дернові глибокі ґрунти Закарпаття.

Визначальними факторами, що впливають на особливості правового режиму земель сільськогосподарського призначення, є склад земель сільськогосподарського призначення (ч. 2 ст. 22, ч. 1 ст. 150 Земельного кодексу України) та цілі використання земель сільськогосподарського призначення, перелік яких не є вичерпним (ч. 1 ст. 22 Земельного кодексу України).

2. Землі сільськогосподарського призначення як об'єкт правового регулювання

Особлива економічна і соціальна роль земель сільськогосподарського призначення зумовлена їхніми унікальними природними факторами. Головний із них – здатність родючості, тобто „виробництво” продукції, насамперед рослинництва, а також тваринництва та деякої іншої. При цьому йдеться про ґрунти як складову земель сільськогосподарського призначення. Враховуючи таку унікальну цінність ґрунтів, чинний Земельний кодекс України вперше правомірно визнав їх «об'єктом особливої охорони» (ст. 168). Тим самим, ґрунти визнано самостійним об'єктом правовідносин, зокрема охоронних.

Безпосереднім об'єктом правового регулювання використання земель сільськогосподарського призначення виступає і певна визначена територія, що є просторовою сферою діяльності суб'єкта, де він може займатися виробництвом сільськогосподарської продукції і зведенням будинків, виробничих споруд та інших об'єктів, потрібних для обслуговування основної діяльності.

Отже, для земель сільськогосподарського призначення характерне використання не тільки як засобу виробництва (виращування сільськогосподарської продукції), але й як просторово-операційного базису, що властиве всім категоріям земель.

Специфічними ознаками земельних ділянок сільськогосподарського призначення, які характеризують їх як об'єкт земельних відносин, є: обмеженість площі, локалізованість за місцем розташування; вони є нерухомим об'єктом і основним способом виробництва в сільському господарстві. Земельні ділянки і права на них, а також міцно пов'язані із земельними ділянками об'єкти (ґрунт, замкнені водойми, ліс, багаторічні плодові насадження, будинки, будівлі, споруди тощо), переміщення яких без шкоди їх призначенню неможливе, перебувають в обігу неподільно, якщо інше не передбачено законом.

Землі сільськогосподарського призначення регулюються земельним законодавством як єдиний об'єкт, що означає: сільськогосподарському використанню підлягають не будь-які, а лише придатні для цих цілей землі; не всякі придатні для сільськогосподарських потреб землі можна використовувати як землі сільськогосподарського призначення. Так, у заповідних зонах заборонено здійснювати товарну сільськогосподарську діяльність.

Мета використання земельної ділянки визначається органами місцевого державного управління й органами місцевого самоврядування під час надання конкретної земельної ділянки. Про це зазначається в документах, які засвідчують права на землю, а також у документах державного земельного кадастру і державної реєстрації. При цьому неприпустимою є самовільна зміна дозволеного використання земельної ділянки.

Відповідно до ст. 121 Земельного кодексу України громадяни мають право на безкоштовне одержання земельних ділянок у власність за нормами: для ведення особистого селянського господарства в розмірі не більше 2 га; для ведення садівництва — не більше 0,12 га; для ведення фермерського господарства — у розмірі земельної частки (паю), визначеної для членів сільськогосподарських підприємств, розташованих на території сільської, селищної, міської ради, де знаходиться фермерське господарство. Якщо на території сільської, селищної, міської ради розташовано кілька сільськогосподарських підприємств, розмір земельної частки (паю) визначається як середній по цих підприємствах. У разі відсутності сільськогосподарських підприємств на території відповідної ради, розмір земельної частки (паю) визначається як середній по району. Землі фермерського господарства можуть складатися із: земельної ділянки, що належить на праві власності фермерському господарству як юридичній особі; земельних ділянок, що належать громадянам — членам фермерського господарства на праві приватної власності; а також земельної ділянки, що використовується фермерським господарством на праві оренди. Громадяни — члени фермерського господарства мають право на одержання у власність із земель державної і комунальної власності земельних ділянок у розмірі земельної частки (паю). Громадянам — членам фермерських господарств передаються безкоштовно в приватну власність надані їм у користування земельні ділянки в розмірі земельної частки (паю) члена сільськогосподарського підприємства, розташованої на території відповідної ради. Це право не поширюється на громадян, які раніше набули права на земельну частку (пай). Розмір земельних ділянок, які передаються безоплатно громадянину для ведення особистого селянського господарства, може бути збільшено у разі отримання в натурі (на місцевості) земельної частки (паю). На період до 1 січня 2015 року громадяни і юридичні особи можуть набувати право власності на землі сільськогосподарського призначення загальною площею до 100 гек-

тарів. Ця площа може бути збільшена у разі успадкування земельних ділянок за законом.

3. Особливості правового режиму земель сільськогосподарського призначення.

Поняття "режим" (франц. *regime* — управління) означає сукупність правил, заходів, норм для досягнення будь-якої мети. Під правовим режимом розуміють встановлені законодавством порядок використання об'єкта, припустимі межі та способи розпорядження ним. Правовий режим забезпечується відповідними заходами впливу (заохочення й відповідальності) з боку органів державної влади і місцевого самоврядування.

Отже, під правовим режимом земель сільськогосподарського призначення розуміється спеціальний порядок використання земель, встановлений законодавством для найбільш цінної категорії земельного фонду України.

Відносини щодо набуття та використання земель сільськогосподарського призначення регулюються нормами Земельного кодексу України, законами України «Про особисте селянське господарство», «Про фермерське господарство», «Про землеустрій», «Про державну експертизу землепорядної документації» та ін. У Верховній Раді України обговорюється законопроект «Про ринок землі», який розглянемо у наступному параграфі.

Правовий режим різних ділянок земель сільськогосподарського призначення неоднорідний. Така неоднорідність зумовлена: видами земель сільськогосподарського призначення, їх економічними й екологічними властивостями; юридичним статусом суб'єктів, які використовують ці землі; іншими об'єктивними обставинами. Тому зазвичай розрізняють загальний, особливий і спеціальний правові режими земель сільськогосподарського призначення.

Об'єктом *загального* правового режиму є вся площа земель, придатних для потреб сільського господарства. Основне цільове призначення цих земель — бути засобом виробництва продуктів харчування і кормів для тварин, а також сировини для промисловості. Для будівництва промислових підприємств, об'єктів житлово-комунального господарства, залізничних і автомобільних шляхів, ліній електропередачі та зв'язку, магістральних трубопроводів, а також для інших потреб, не пов'язаних із веденням сільськогосподарського

виробництва, згідно зі ст. 23 Земельного кодексу України, надаються переважно несільськогосподарські угіддя або сільськогосподарські угіддя гіршої якості.

Особливий правовий режим встановлюється законодавством для сільськогосподарських угідь із кадастровою оцінкою вище середньорайонного рівня. До сільськогосподарських угідь у такому правовому значенні належать рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища й перелоги. Правовий режим цих земель полягає в пріоритетному використанні їх для сільськогосподарських цілей.

Спеціальний правовий режим встановлюється для особливо цінних сільськогосподарських угідь. До таких земель, відповідно до ст. 150 Земельного кодексу України, належать землі дослідних полів науково-дослідних установ і навчальних закладів, землі природно-заповідного фонду, землі історико-культурного призначення та ін. Вилучення (викуп) особливо цінних земель для несільськогосподарських потреб допускається тільки у виняткових випадках, а саме: під час будівництва об'єктів загальнодержавного значення, доріг, ліній електропередачі та зв'язку, трубопроводів, осушувальних і зрошувальних каналів, геодезичних пунктів, житла, об'єктів соціально-культурного призначення, нафтових і газових свердловин та виробничих споруд, пов'язаних з їх експлуатацією. Причому таке вилучення (викуп) здійснюється за постановою Кабінету Міністрів України або за рішенням відповідної місцевої ради, які, в свою чергу, повинні попередньо погодити його з Верховною Радою України

Усі землі, придатні для сільськогосподарського виробництва, мають пріоритетний режим використання. Це означає, що:

По-перше, вони надаються, насамперед, для сільськогосподарського використання. Визначення земель, придатних для потреб сільськогосподарства, здійснюється на підставі даних державного земельного кадастру.

По-друге, земельним законодавством встановлені певні обмеження на угоди із земельними ділянками, призначеними для сільськогосподарських цілей.

4. Форми власності на землі сільськогосподарського призначення

За час проведення земельної реформи, яка триває в Україні з

1991 року, відбулася демонополізація державної власності на землю. Об'єктом реформування стали землі майже 12 тисяч господарств, а 6,8 млн. селян набули права на земельну частку (пай). Наближається до завершення процес видачі державних актів на право власності на землю власникам сертифікатів на право на земельну частку (пай). Видано 6,5 млн. державних актів на право власності на землю власникам земельних часток (паїв).

В той же час суцільна парцеляція сільськогосподарських земель та їх розподіл серед колишніх працівників колективних сільськогосподарських підприємств не змогли стати основою для сталого соціально-економічного розвитку аграрної сфери та розвитку індивідуальних (сімейних) форм ведення сільського господарства.

Розглядаючи існуючі форми власності земель сільськогосподарського призначення, визначають такі їх основні форми: приватна, колективна, державна. Зазначені форми землеволодіння та землекористування в АПК формують нову культуру агрогосподарювання, відповідний спосіб мислення й поведінки, сільськогосподарську ментальність, де попередні інституціональні форми господарювання ще тривалий час залишаються у стереотипах поведінки суб'єктів господарювання і викликають низку суперечностей. Однією із найсуттєвіших суперечностей сучасного землеволодіння та землекористування в Україні є невідповідність його попередніх інституційно-детермінованих зрівнялівних форм та економічно-ефективних інституціональних форм, що базуються на приватно-індивідуальній та приватно-корпоративній земельній власності. Історично створена ідеологема: «землю тому, хто її обробляє», сучасний ринково-цивілізаційний поступ замінює принципом – «землю тому, хто використовує її ефективно».

Відповідно до Земельного кодексу земля в Україні може перебувати у приватній, комунальній та державній власності. Чинне законодавство виходить з того, що право приватної власності на землю має давати користь не тільки власникові, а й суспільству. Тому регулювання відносин приватної власності на землю базується на принципі дотримання інтересів власника і всього суспільства.

Розвиток і підтримка державою інституту приватної власності на землю, сприяння формуванню ефективного земельного власника, насамперед у сфері малого та середнього агропідприємництва, є чи не єдиним шляхом закріплення працездатного населення у селах, основою для подальшого соціального розвитку села, на основі самофінансування (з певною

фінансово-бюджетною підтримкою держави), в умовах природного кількісного зменшення сільського населення. Це зменшення буде значною мірою компенсуватися більш високою якістю підприємницького і трудового потенціалу майбутнього українського села.

Разом з тим, законодавець встановлює певні обмеження щодо здійснення землевласником своїх правомочностей, які є аргументованими. Зокрема, ст. 20 Земельного кодексу України передбачає, що зміна цільово-призначення земельних ділянок, що перебувають у власності громадян та юридичних осіб, здійснюється за ініціативою власників земельних ділянок у порядку, що встановлюється Кабінетом Міністрів України. Стаття 133 цього кодексу передбачає, що в разі застави земельної ділянки її заставодержателі повинні відповідати вимогам, встановленим законами України. Таке положення закону обмежує право власника земельної ділянки у виборі заставодержателя за договором застави.

Обмеження права приватної власності встановлене ст. 147 Земельного кодексу України, згідно з якою в разі введення військового або надзвичайного стану земельні ділянки, які перебувають у власності громадян та юридичних осіб, можуть бути відчужені (вилучені з мотивів суспільної необхідності) у порядку, встановленому законом.

Земельним кодексом України передбачено обмеження права земельної власності правом земельного сервітуту, яке являє собою право власника землі або землекористувача на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою. Таким чином, держава, хоча і визнає право приватної власності на землю, водночас накладає певні обмеження щодо неї.

Ще одним обмеженням прав землевласників був мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення. Проте, Верховна Рада України на початку березня 2011 відмовилася продовжити до 1 січня 2015 року мораторій на продаж сільськогосподарських земель. У результаті земельний ринок може з'явитися в Україні з 1 січня 2012 року.

У зв'язку з відсутністю досконалих інструментів регулювання ринку земель в Україні тимчасово встановлений мораторій (заборона на відчуження земельних ділянок сільськогосподарського призначення шляхом їх продажу), що обмежує права власників земельних діля-

нок, що закріплені частиною першою статті 90 Земельного кодексу України від 25.10.2001 № 2768-III: «Власники земельних ділянок мають право продавати або іншим шляхом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину».

20 червня 2011 року Кабінет Міністрів України схвалив законопроект «Про ринок земель». Прийняття зазначеного закону є однією із умов для зняття мораторію на продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення, а отже, надання можливості громадянам повністю реалізувати своє конституційне право на землю в частині вільного розпорядження земельною власністю.

Передумовою зняття мораторію на продаж землі є також законодавче врегулювання проблем земельного кадастру.

7 липня 2011 року було прийнято Закон України «Про Державний земельний кадастр», яким передбачено оновлення базових положень з ведення Державного земельного кадастру, що містяться в діючому Земельному кодексі України. Відповідно до ст. 1 закону державний кадастр - єдина державна геоінформаційна система відомостей про землі, розташовані в межах державного кордону України, їх цільове призначення, обмеження у їх використанні, а також дані про кількісну і якісну характеристику земель, їх оцінку, про розподіл земель між власниками і користувачами.

На виконання закону державне агентство земельних ресурсів України планує ввести електронний земельний кадастр в Україні, який дозволить контролювати всі операції із землею в режимі онлайн, бачити видачу актів і затримку актів, максимально усунути участь чиновників в різних операціях із землею. Фахівці вважають, що електронний кадастр дасть можливість позбавитися від недостовірних даних і такої проблеми, як пропажа документації і архівів.

Отже, говорячи про обмеження прав власників земельних ділянок, слід зазначити, що поступово вони знімаються та встановлюється ціла низка гарантій цих прав.

Таке питання виникає в першу чергу при викупі земельної ділянки. Одне із основних прав вказаних осіб — це недоторканність меж і розмірів земельної ділянки. В разі викупу земельної ділянки необхідною умовою є згода власника і повне відшкодування її вартості та збитків, пов'язаних з її викупом.

Чинним Земельним кодексом України передбачається відповіда-

льність органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування за порушення права власності на землю, а також за видання актів, які порушують права власників земельних ділянок.

Гарантії земельних прав власників включають не тільки охорону їх майнових прав, а й самостійний захист права цільового використання землі, тобто право користування нею відповідно до її конкретного цільового призначення. Такі порушення, не пов'язані з порушенням меж або розмірів земельної ділянки, можуть мати місце внаслідок затінення, задимлення, забруднення, створення джерел неприємного запаху тощо. Тому Земельним кодексом України на власників землі і землекористувачів покладається обов'язок добросусідства.

Гарантії прав власників передбачають також охорону й захист належного стану самої земельної ділянки, тобто неприпустимість погіршення будь-яких корисних властивостей земельної ділянки, приведення їх у непридатний для використання стан.

Шкода, заподіяна землевласникові або користувачеві земельної ділянки, підлягає відшкодуванню.

Вищенаведене свідчить про те, що держава, встановлюючи певні обмеження стосовно здійснення права приватної власності, — з одного боку, з другого боку, гарантує захист цього права і таким чином встановлює баланс, при якому право приватної власності дозволить громадянам та юридичним особам відчутти себе повноправними господарями землі.

Комунальна власність відповідно до Конституції України є самостійною формою власності, яка на рівних правах з іншими правами захищається законом. Землі, які належать на праві власності територіальним громадам сіл, селищ, міст, є комунальною власністю.

Право комунальної власності на землю набувається і реалізується в разі:

- 1) передачі земель державної власності в комунальну;
- 2) примусового відчуження земельних ділянок у власників з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб;
- 3) прийняття спадщини;
- 4) придбання за цивільно-правовими угодами;
- 5) виникнення інших підстав, передбачених законом.

У державній власності залишаються всі землі України, за виня-

тком земель комунальної та приватної власності. Згідно з чинним законодавством право державної власності на землю набувається і реалізується державою в особі Кабінету Міністрів України, Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, обласних Київської та Севастопольської, міських районних державних адміністрацій в разі:

- 1) відчуження земельних ділянок у власників з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб;
- 2) придбання за цивільно-правовими договорами;
- 3) прийняття спадщини;
- 4) передачі у власність державі земельної ділянки комунальної власності територіальними громадами;
- 5) конфіскації земельної ділянки.

Землі сільськогосподарського призначення, які є державною і комунальною власністю, надаються державним і комунальним сільськогосподарським підприємствам, установам та організаціям у постійне користування для науково-дослідних, навчальних цілей та ведення товарного сільськогосподарського виробництва.

У разі ліквідації державного чи комунального підприємства, установи, організації землі, які перебувають в їх постійному користуванні, за рішенням відповідного органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування переводяться до земель запасу або надаються іншим громадянам та юридичним особам для використання їх за цільовим призначенням.

Завдання до самостійної роботи студентів

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. Дайте відповіді на поставлені запитання:

1. Визначте поняття земель сільськогосподарського призначення.
2. Охарактеризуйте особливості правового регулювання земель сільськогосподарського призначення.
3. Що таке правовий режим земель сільськогосподарського призначення?
4. Які ви знаєте форми власності на землі сільськогосподарського призначення?
5. Які ви знаєте загальні та спеціальні обов'язки, які мають власники чи користувачі земельних ділянок сільськогосподарського призначення?

Завдання 2. Побудуйте структурно-логічну схему на тему «Землі сільськогосподарського призначення».

Завдання 3. Підготуйте зразки документів:

1. Заяву громадянина України до компетентного органу про передачу у власність земельної ділянки, яка перебуває в його користуванні.
2. Заяву громадянина України до компетентного органу про оформлення державного акта на право власності на земельну ділянку.

Завдання 4. Розв'яжіть тестові завдання:

1. Землями сільськогосподарського призначення визнаються:

- а) землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції;
  - б) землі, які використовуються для організації відпочинку населення;
  - в) землі, надані для переробки сільськогосподарської продукції.
  - г) землі, що мають природні лікувальні властивості;
- 2. Принцип пріоритетності земель сільськогосподарського призначення полягає:*

- а) у їх раціональному та ефективному використанні;
- б) у погодженні проектів землеустрою;
- в) у наданні їх насамперед для сільськогосподарських потреб;
- г) в особливій процедурі їх приватизації.

3. До земель сільськогосподарського призначення належать:

а) сільськогосподарські угіддя (рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища та перелоги);

б) землі ,що мають особливу екологічну, наукову естетичну цінність;

в) лісогосподарські угіддя;

г) особливо цінні землі.

4. Землі сільськогосподарського призначення передаються у власність:

а) громадянам України;

б) сільськогосподарським підприємствам – для ведення товарного сільськогосподарського виробництва;

в) державним і комунальним сільськогосподарським підприємствам, установам та організаціям;

г) несільськогосподарським підприємствам для зведення лісогосподарських будівель.

5. Земельні ділянки для сінокосіння та випасання худоби можуть надаватися громадянам у:

а) спільну часткову власність;

б) спільну сумісну власність;

в) оренду;

г) тимчасове користування.

6. Землі сільськогосподарського призначення надаються у постійне користування:

а) громадянам України;

б) іноземним юридичним особам;

в) комунальним сільськогосподарським підприємствам, установам та організаціям;

г) особам без громадянства;

7. Державним і комунальним сільськогосподарським підприємствам, установам та організаціям надаються земельні ділянки із земель:

а) державної і комунальної власності у постійне користування для ведення товарного сільськогосподарського виробництва;

б) державної і комунальної власності у власність для науково-дослідних, навчальних цілей та ведення товарного сільськогосподарського виробництва;

в) приватної власності у постійне користування для науково-дослідних, навчальних цілей та ведення товарного сільськогосподарського виробництва;

г) колективної власності у постійне користування для ведення товарного сільськогосподарського виробництва.

8. При приватизації земель державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій земельні ділянки передаються:

а) працівникам цих підприємств, установ та організацій з визначенням кожному з них земельної частки (паю);

б) особам які проживають в даній місцевості з визначенням кожному з них земельної частки (паю);

в) сільським, селищним радам;

г) громадянам України, евакуйованим з зони відчуження.

9. Рішення про приватизацію земель державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій приймають:

а) органи виконавчої влади або органи місцевого самоврядування;

б) органи виконавчої влади відповідно до їхніх повноважень за клопотанням працівників цих підприємств, установ та організацій;

в) органи виконавчої влади або органи місцевого самоврядування відповідно до їхніх повноважень за клопотанням керівників цих підприємств, установ та організацій;

г) загальні збори працівників цих підприємств, установ та організацій.

10. Членам фермерського господарства передаються безоплатно у приватну власність надані їм у користування земельні ділянки у розмірі:

а) середньої земельної частки;

б) 2 га;

в) земельної частки (паю) члена сільськогосподарського підприємства, розташованого на території відповідної ради;

г) визначеному органом місцевого самоврядування, на території якого знаходиться земельна ділянка.

Завдання 5. Складіть анотації для зазначених наукових статей:

1. Беженар Г.М. Земельні правовідносини у фермерських господарствах // Регіональні екологічні проблеми: Збірник наукових праць. – К., 2002. – С. 253 – 254.

2. Єрмілова Г.М. Правове регулювання використання земель сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2003. – № 3. – С. 98 – 104.

3. Євстігнєєв А.С. Функції вимог екологічної безпеки, що забезпечуються в процесі приватизації земель в Україні // Юридична Україна. – 2008. – №. 1 (61). – С. 39-45.

Завдання 6. Розв'яжіть задачі:

1. В березні 2003 року міська рада надала в оренду фермеру Суховому земельну ділянку сільськогосподарського призначення, яка знаходиться за межами міста. В квітні 2003 року прокуратурою було проведено перевірку додержання міською радою вимог чинного земельного законодавства при прийнятті рішень за результатом якої було внесено протест на вище вказане рішення. В чому полягає недодержання вимог чинного земельного законодавства міською радою? Обґрунтуйте відповідь.

2. В 2004 році працівники ТОВ «Зоря» звернулись до обласної державної адміністрації із клопотанням про приватизацію земель, що знаходяться в користуванні товариства. Обласною державною адміністрацією працівникам ТОВ «Зоря» було відмовлено в задоволенні клопотання?

З яких підстав обласною державною адміністрацією було відмовлено працівникам ТОВ «Зоря» в задоволенні клопотання?

Рекомендована література

1. Беженар Г.М. Фермерські господарства України: шляхи встановлення та розвитку // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2002. – № 2. – С. 175 – 179.
2. Беженар Г.М. Земельні правовідносини у фермерських господарствах // Регіональні екологічні проблеми: Збірник наукових праць. – К., 2002. – С. 253 – 254.
3. Єрмілова Г.М. Правове регулювання використання земель сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2003. – № 3. – С. 98 – 104.
4. Євстігнєєв А.С. Функції вимог екологічної безпеки, що забезпечуються в процесі приватизації земель в Україні / А.С. Євстігнєєв // Юридична Україна. – 2008. – №. 1 (61). – С. 39-45.
5. Загурський О. М. Розвиток земельних відносин в ринковій економіці України: моногр. / О. М. Загурський. – Біла Церква: Білоцерківський нац. аграр. ун-т, 2008. – 109 с. (4,5 друк. арк.).
6. Загурський О. М. Становлення ринкових форм обігу земельних ресурсів в Україні / О. М. Загурський // Актуальні проблеми економіки. – 2005. – № 9 (51). – С. 11-20.
7. Кудінов В.О. Правове регулювання охорони земель: стан та перспективи / В. О. Кудінов // Підприємництво, господарство і право. — 2009. — № 11. — С. 104—107.
8. Похиленко І. С. Поняття фермерського господарства як організаційно-правової форми суб'єктів малого підприємництва / І. С. Похиленко // Підприємництва, господарство і право. – 2007 . – № 11. – С. 56–58.
9. Похиленко І. С. Поняття виробничого кооперативу як організаційно-правової форми суб'єктів малого підприємництва / І. С. Похиленко // Підприємництва, господарство і право. – 2008. – № 3. – С. 89–92.
10. Федоров М.М. Реформування земельних і майнових відносин власності // Посібник по реформуванню сільськогосподарських та переробних підприємств. - К.: ВПОЛ, 1997. С.17-25; 28-30.

Розділ 14

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

1. Загальна характеристика законодавства про охорону довкілля в сільському господарстві

Розвиток АПК неможливий без екологізації всього суспільного розвитку. Навколишнє середовище є необхідною умовою і складовим елементом процесу відтворення матеріальних цінностей, воно одночасно виконує функції сировинних ресурсів і життєвого простору. Відтворюючи навколишнє середовище, суспільство відтворює і свої продуктивні сили.

Поступовий перехід на систему економічного зростання на підставі екологічного балансування передбачає дотримання цілої низки вимог. Одна з них полягає в адекватності сучасних економічних перетворень новій екологічній культурі. Передусім це торкається застосування економічних важелів управління в системі «природа-суспільство-людина».

Вважається вже аксіомою, що добробут людей залежить не тільки від споживчого кошика, а й багато в чому від стану довкілля, екологічної якості продукції, товарів і послуг, тобто від екологічних благ. При цьому технолого-економічні проблеми забруднення навколишнього середовища взаємообумовлені вирішенням соціально-економічних проблем. Так, критерієм якості навколишнього середовища поряд з іншими можна вважати і ступінь екологічного ризику, під який підпадають люди та інші живі істоти внаслідок застосування забруднюючих технологій. Стан навколишнього середовища безпосередньо впливає на якість життя. Співставлення економічного і екологічного комфорту, як складових життєвого рівня, свідчить, що якість навколишнього середовища вже виступає як пріоритетне споживче благо. Це теоретичне положення нової природоохоронної культури передбачає практичну реалізацію прав людини на безпечне довкілля, прав майбутніх поколінь на володіння природно-ресурсним потенціалом для створення власного добробуту.

Об'єктивно сільське господарство є найбільш природомісткою цариною суспільного виробництва, адже його ведення неможливе без використання ґрунтів та інших природних ресурсів.

Із веденням сільського господарства пов'язана ціла низка еколо-

гічних проблем. Глобальний характер має продовольча проблема, позаяк за підрахунками фахівців, використання людством біосфери вже перетнуло критичну межу її спроможності прогодувати людство. Надзвичайно гострими є проблеми виснаження ґрунтів та інших природних ресурсів, їх забруднення, ущільнення засобами сільськогосподарської техніки; проблема використання сільськогосподарських відходів, застосування новітніх біотехнологій у сільському господарстві: йдеться, зокрема, про технології генетичної модифікації і клонування, генної інженерії та ін.

За своєю правовою природою правовий інститут охорони доквілля в сільському господарстві є складним інститутом одночасно аграрного й екологічного права як комплексних галузей права. Це, так би мовити, точка їх перетину. Окремо слід говорити про таке явище, як екологізація аграрного права. Процес екологізації, тобто наповнення екологічним змістом правових приписів охопив практично всі галузі вітчизняного права. Еколого-правові норми і приписи ми можемо відшукати у цивільному, кримінальному, адміністративному та інших галузях права.

2. Правова охорона ґрунтів та інших природних ресурсів у сільському господарстві

Серед великої кількості наявних у нашій країні типів ґрунтів найпоширенішими є чорноземи. Їм властива висока природна родючість через високий вміст гумусу.

Правова охорона ґрунтів — складова правової охорони земель. Усі передбачені законодавством вимоги щодо раціонального використання та охорони земель повною мірою стосуються і ґрунтів. Однак охорона ґрунтів має ряд особливостей, які відображені у правовому регулюванні їх охорони та використання. Ці особливості виявляються, по-перше, у забезпеченні підвищеної правової охорони земель, вкритих цінними в екологічному, економічному, сільськогосподарському та соціальному відношеннях видами ґрунтів, та, по-друге, у правовій регламентації використання земель, пов'язаного з відокремленням ґрунтового покриву від материнської основи та його перенесенням на інші землі.

Перша особливість правової охорони ґрунтів виявилася у запровадженні в земельне законодавство категорії «особливо цінні землі». Згідно зі ст. 150 Земельного кодексу України до особливо цінних зе-

мель належать: 1) ділянки сільськогосподарського та іншого призначення з особливо цінними видами ґрунтів, а саме: чорноземи нееродовані несолонцюваті на лесових породах; лучно-чорноземні незасолені несолонцюваті суглинкові ґрунти; темно-сірі огідзолені та чорноземи опідзолені на лесах і глеюваті; бурі гірсько-лісові та дерново-буроземні глибокі і середньоглибокі; дерново-підзолисті суглинкові ґрунти; торфовища з глибиною залягання торфу більше одного метра і осушені незалежно від глибини; коричневі ґрунти Південного узбережжя Криму; дернові глибокі ґрунти Закарпаття; 2) землі дослідних полів науково-дослідних установ і навчальних закладів; 3) землі природно-заповідного фонду; 4) землі історико-культурного призначення.

Друга особливість правової охорони ґрунтів зумовлена тим, що ґрунти як природну субстанцію можна відокремити від материнської основи, що може негативно позначитися на їх природних властивостях, зокрема на виконанні ґрунтами екологічної, сільськогосподарської та інших функцій. В зв'язку з цим у ст. 168 Земельного кодексу України ґрунти проголошено об'єктом особливої охорони та встановлений спеціальний порядок проведення діяльності, пов'язаної з порушенням ґрунтового покриву земель. Так, власники і користувачі земельних ділянок не мають права знімати та переносити ґрунтовий покрив земельних ділянок без спеціального дозволу органів, які здійснюють державний контроль за використанням та охороною земель.

Певні кроки зроблено в напрямі створення законодавчої системи стимулювання переходу на прогресивні методи ведення сільського господарства. Зокрема, прийнято закони України «Про охорону земель», «Про державний контроль за використанням та охороною земель». Закони прийняті відповідно до положень Земельного кодексу України та покликані започаткувати нову систему охорони ґрунтів у сільському господарстві.

Закон України «Про охорону земель» передбачає систему заходів щодо охорони ґрунтів та інших природних ресурсів у сільському господарстві. Важливою складовою цієї системи є налагодження повноцінного моніторингу за станом використання земель у сільському господарстві. Передбачається комплекс заходів із сільськогосподарського районування земель, господарське стимулювання ґрунтоохоронних і ресурсощадних заходів, удосконалення системи нормування

використання ґрунтів. Встановлюються заборони та обмеження на діяльність, що може негативно вплинути на якісний стан ґрунтів. Передбачається відшкодування збитків заподіяних власникам або користувачам сільськогосподарських ґрунтів у зв'язку з їх використанням для несільськогосподарських цілей.

Важливим законодавчим актом, який регулює охорону надр при веденні сільськогосподарської діяльності є Кодекс України про надра України. Кодекс встановлює обмеження на видобування корисних копалин місцевого значення і торфу із застосуванням спеціальних технічних засобів, які можуть призвести до небажаних змін у довкіллі.

Використання надр для захоронення відходів сільського господарства, засобів хімізації, скидання стічних вод сільськогосподарських підприємств допускається на підставі ст. 22 Кодексу про надра України у виняткових випадках із дотриманням вимог законодавства про відходи і про пестициди й агрохімікати. При цьому надра для зазначених потреб повинні надаватися за результатами спеціальних досліджень та на підставі проектів, виконаних на замовлення таких сільськогосподарських підприємств.

Закон покладає на користувачів надр при здійсненні сільськогосподарської діяльності обов'язок охороняти надра, забезпечувати безпеку людей, майна та довкілля. Відповідно до ст. 55 кодексу користування надрами для сільськогосподарської діяльності здійснюється за відповідними проектами, в яких мають передбачатися заходи, що забезпечують знешкодження стічних вод, шкідливих речовин і відходів сільського господарства або локалізацію їх у визначених межах, а також запобігають їх проникненню в інші природні об'єкти. Невиконання цих обов'язків може потягнути за собою позбавлення права надрокористування чи обмеження сільськогосподарської діяльності в надрах.

Важливим законодавчим актом, який регулює порядок охорони вод при веденні сільськогосподарської діяльності, є Водний кодекс України. Ним передбачено нормування водокористування, зокрема, встановлення нормативів гранично допустимого скидання сільськогосподарських стічних вод, лімітів забору води для сільськогосподарських потреб, нормативів якості води, обмеження сільськогосподарської діяльності у водоохоронних зонах тощо.

Відповідно до ст. 65 Водний кодекс України, користування водами для потреб сільського господарства може здійснюватися як у порядку загального, так і спеціального використання водних ресурсів. Під час зрошення земель сільськогосподарського призначення водокористувачі зобов'язані здійснювати заходи щодо попередження підтоплення, заболочення, засолення та забруднення цих земель.

Особливі вимоги законодавство ставить до водних об'єктів, що використовуються для рибицтва. Так, згідно зі ст. 2 Закону України «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них» вирощування риби чи інших водних живих ресурсів у рибогосподарських водних об'єктах (їх ділянках) та континентальному шельфі України дозволяється суб'єктам господарства за наявності позитивної ветеринарно-санітарної оцінки стану водних об'єктів державними органами ветеринарної медицини. Відповідно до ст. 68 Водний кодекс України на водних об'єктах, що використовуються для рибного господарства, права водокористувачів можуть бути обмежені в інтересах останнього. На водокористувачів покладається обов'язок поліпшувати екологічний стан рибогосподарських водних об'єктів та дотримуватися санітарного режиму прибережних захисних смуг. Проведення гідромеліоративних робіт у місцях, де перебувають водоплавні птахи, хутрові звірі, а також промисловий вилов риби в місцях розведення бобрів і хохулів здійснюється за погодженням з державними органами рибного й мисливського господарства.

Законодавство регулює скидання сільськогосподарських стічних вод у водні об'єкти. Зокрема, ставляться вимоги щодо отримання дозволів на спеціальне використання водних об'єктів для цих потреб, встановлення і дотримання нормативів гранично допустимих концентрацій шкідливих речовин у стічних водах і гранично допустимого скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти. Забороняється скидати стічні води без встановлення нормативів гранично допустимого скидання та використовувати для цього рельєф місцевості: балки, пониззя, кар'єри тощо. У разі перевищення встановлених нормативів скидання сільськогосподарських стічних вод може бути обмежене або й заборонене.

Закон встановлює особливий режим сільськогосподарської діяльності у водоохоронних зонах. Зокрема, в них забороняється змен-

шувати природний рослинний покрив і лісистість, розорювати заплавні землі та застосовувати на них засоби хімізації, провадити осушувальні меліоративні роботи на заболочених ділянках та урочищах у верхів'ях річок, здійснювати сільськогосподарську діяльність, що може негативно вплинути на стан водного об'єкта.

Законодавство встановлює вимоги щодо охорони об'єктів тваринного і рослинного світу при веденні сільського господарства. Йдеться про дикі тварини і дикорослі рослини, які хоча не є об'єктами аграрного права, але підлягають охороні від негативних наслідків сільськогосподарської діяльності. Важливими законодавчими актами в цій галузі є закони України «Про тваринний світ», «Про рослинний світ», «Про Червону книгу України», а також Положення про Зелену книгу України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2002 р. № 1286.

Зазначені закони передбачають обов'язок суб'єктів аграрного права під час ведення сільськогосподарської діяльності зберігати умови існування видового й популяційного розмаїття тваринного й рослинного світу, не допускати погіршення середовища існування, шляхів міграції та умов розмноження диких тварин, а також умов місцезростання дикорослих рослин. Законодавство встановлює загальний обов'язок запобігати негативному впливу сільськогосподарської діяльності на рослинний і тваринний світ.

При веденні сільського господарства, зокрема, бджільництва, допускається використання корисних властивостей диких тварин, наприклад, здатність диких комах запилювати сільськогосподарські рослини. При цьому забороняється вилучати та знищувати диких тварин.

Важливою з точки зору екологічних аспектів ведення сільського господарства є ст. 50 Закону України «Про тваринний світ», яка передбачає заборону на самовільне переселення, акліматизацію і схрещування диких тварин. Непродумане переселення тварин у місцевості, не властиві для їхнього проживання, може бути згубним для довкілля.

Особливі правила встановлені для ведення лісового господарства і для охорони лісів від вирубки, забруднення та засмічення, хвороб та шкідників, пожеж та інших негативних впливів. Важливим актом у цій царині є Лісовий кодекс України. Зазначений кодекс і численні підзаконні акти, що прийняті на його виконання, регулюють порядок

лісокористування і ведення лісового господарства, а також режим охорони лісів України.

Важливим законодавчим актом, у сфері охорони атмосферного повітря є Закон України «Про охорону атмосферного повітря». Для тих сільськогосподарських підприємств, технологічні процеси яких передбачають наявність стаціонарних джерел викидів в атмосферне повітря шкідливих речовин, закон передбачає необхідність отримання дозволів і встановлення нормативів гранично допустимого викиду шкідливих речовин. Для стаціонарних джерел фізичних або біологічних впливів на атмосферне повітря, наприклад, тваринницьких ферм зі стійким запахом, закон передбачає встановлення нормативів гранично допустимого впливу фізичних і біологічних чинників.

Згідно зі ст. 16 Закону України «Про охорону атмосферного повітря», діяльність, спрямована на штучні зміни стану атмосфери та атмосферних явищ для потреб сільського господарства (виклик дощу, розстріл із гармат хмар із градом тощо) може провадитися тільки за дозволами, виданими органами Мінприроди за погодженням з органами Міністерства охорони здоров'я, місцевими державними адміністраціями та місцевими радами.

Пестициди та агрохімікати мають використовуватися способами, які не впливають негативно на стан атмосферного повітря. Складування, розміщення, зберігання або транспортування сільськогосподарських відходів, які є джерелами забруднення атмосферного повітря смородом або іншого шкідливого впливу, допускається лише за наявності спеціального дозволу на визначених місцевими державними адміністраціями й радами територіях із додержанням нормативів екологічної безпеки й законодавства про відходи.

Всупереч широко поширеній практиці, ст. 20 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» забороняє спалювати відходи сільського господарства на території сільськогосподарських підприємств і населених пунктів, за винятком випадків, коли це здійснюється з використанням спеціальних установок при додержанні екологічних нормативів. Сільськогосподарські підприємства зобов'язані забезпечувати переробку, використання та своєчасне вивезення сільськогосподарських відходів на підприємства, що використовують їх як сировину, або на спеціально відведені місця чи об'єкти.

3. Правовий інститут меліорації земель у сільському господарстві

Інститут меліорації земель отримав правове закріплення з прийняттям Закону України «Про меліорацію земель».

Меліорації земель — це комплекс гідротехнічних, культуртехнічних, хімічних, агротехнічних, агролісотехнічних та інших меліоративних заходів, здійснюваних для регулювання водного, теплового, повітряного й поживного режиму ґрунтів, збереження та підвищення їх родючості й формування екологічно збалансованої раціональної структури угідь.

Будівництво меліоративних систем належить до екологічно небезпечних видів діяльності, що можуть здійснюватися виключно за умови попереднього позитивного висновку державної екологічної експертизи.

Залежно від спрямування здійснюваних меліоративних заходів, Закон поділяє меліорацію на такі види: гідротехнічна, культуртехнічна, хімічна, агротехнічна, агролісотехнічна.

Гідротехнічна меліорація передбачає заходи щодо поліпшення ґрунтів з несприятливим водним режимом (зрошувальні, осушувальні, протиपाvodкові тощо). *Культур технічна меліорація* передбачає заходи щодо упорядкування поверхні землі (викорчовування дерев, розчищення від каменів, вирівнювання поверхні, меліоративна оранка, залуження, влаштування тимчасової вибіркової мережі каналів тощо). *Хімічна меліорація* охоплює заходи щодо поліпшення фізичних властивостей і хімічного складу ґрунтів (вапнування, гіпсування, збагачення фосфором). *Агротехнічна меліорація* передбачає заходи, спрямовані на поліпшення потужності й агрофізичних властивостей кореневмісного шару ґрунтів (плантажна оранка, глибоке меліоративне розпушення, аераційний дренаж, піскування, глинування, щілювання тощо). *Агролісотехнічна меліорація* передбачає заходи щодо поліпшення ґрунтів шляхом використання ґрунтозахисних, стокорегулюючих та інших корисних властивостей захисних лісонасаджень.

Оскільки Закон України «Про меліорацію земель» передбачає можливість перебування меліоративних систем у приватній власності, екологічні обмеження в цій сфері поширюються і на фермерські гос-

подарства, сільськогосподарські підприємства, що можуть бути їх власниками.

Під час здійснення меліоративних заходів мають забезпечуватися: захист ґрунтів від деградації, вітрової і водної ерозії, виснаження, засолення, заболочення, насичення пестицидами, нітратами, радіоактивними та іншими шкідливими речовинами, погіршення інженерно-геологічних властивостей; охорона поверхневих і підземних вод від забруднення та виснаження, запобігання негативному впливові меліоративних заходів на рослинний і тваринний світ, збереження природних ландшафтів, територій та об'єктів природно-заповідного фонду України, водно-болотних угідь міжнародного значення, інших територій, що підлягають особливій охороні.

Проектна документація на проведення меліорації земель має в обов'язковому порядку містити матеріали оцінки впливу на навколишнє середовище і довідку про екологічні наслідки запроєктованої діяльності, відповідно до вимог законів «Про охорону навколишнього природного середовища» і «Про екологічну експертизу». Проектні рішення мають забезпечувати оптимально збалансоване врахування раціонального використання природних ресурсів і ефективної охорони довкілля. Зрошення сільськогосподарських угідь стічними водами може бути дозволено органами Мінприроди за погодженням з органами МОЗ та державного ветеринарного нагляду.

4. Правове регулювання хімізації сільського господарства

Хімізація сільського господарства є чи не найбільшою його екологічною проблемою. І це не випадково, адже саме застосування хімічних засобів у сільському господарстві заподіює велику шкоду довкіллю під час ведення сільського господарства. Саме хімізація створює загрозу для здоров'я людини. Сьогодні ринкові умови і вибір покупця — на боці екологічно чистої продукції. Аграрне й екологічне законодавство регулюють хімізацію сільського господарства, що має стати запорукою екологічно обґрунтованого його ведення в Україні.

Хімізацію сільського господарства можна визначити як застосування хімічних препаратів у сільському господарстві. Існує два напрями такого застосування: а) для нищення тварин, бур'янів і мікроорганізмів, що є шкідниками сільського господарства і б) для здійснення

хімічної меліорації земель, тобто для удобрення ґрунтів.

Важливими нормативними актами, які регулюють хімізацію сільського господарства, є закони України «Про захист рослин», «Про карантин рослин», «Про пестициди і агрохімікати».

З точки зору аграрного права всі засоби хімізації сільського господарства, незалежно від назви, поділяються на дві групи: пестициди і агрохімікати.

Згідно із Законом України «Про пестициди і агрохімікати», *пестициди* — це токсичні речовини, їх сполуки або суміші речовин хімічного чи біологічного походження, призначені для знищення, регуляції та припинення розвитку шкідливих організмів, внаслідок діяльності яких вражаються рослини, тварини, люди і завдається шкоди матеріальним цінностям, а також гризунів, бур'янів, деревної, чагарникової рослинності, засмічувальних видів риб. *Агрохімікати* ж визначаються Законом як органічні, мінеральні й бактеріальні добрива, хімічні меліоранти, регулятори росту рослин та інші речовини, що застосовуються для підвищення родючості ґрунтів, урожайності сільськогосподарських культур і поліпшення якості рослинницької продукції. Простіше кажучи, пестициди — всі ті хімікати, що застосовуються для знищення шкідників, а агрохімікати — добрива, що використовуються для хімічної меліорації ґрунтів.

Відповідно до ст. 4 Закону, пестициди й агрохімікати повинні мати високу біологічну ефективність і відповідати вимогам екологічної безпеки. Закон забороняє ввозити на митну територію України, виробляти, реалізовувати, застосовувати та рекламувати пестициди та агрохімікати до їх державної реєстрації.

Пестициди та агрохімікати реєструються терміном до 5 років. Але в разі надходження нових даних про небезпеку препаратів, Мінприроди може достроково заборонити їх використання. Обов'язковій державній реєстрації підлягають також технічні засоби застосування пестицидів і агрохімікатів.

При застосуванні пестицидів і агрохімікатів здійснюється комплекс заходів відповідно до регламентів, встановлених для певної ґрунтово-кліматичної зони, з урахуванням попереднього агрохімічного обстеження ґрунтів, даних агрохімічного паспорта земельної ділянки (поля) й стану посівів, діагностики мінерального живлення рослин, прогнозу розвитку шкідників і хвороб. Переліки хімічних препаратів, дозволених для продажу населенню й до застосування авіаційним

способом, мають бути затверджені Мінприроди за погодженням з МОЗ.

Сільськогосподарські підприємства, установи й організації зобов'язані вести облік наявності та використання пестицидів і агрохімікатів і надавати інформацію органам Держкомстату в порядку періодичної державної статистичної звітності. Слід мати на увазі, що ця вимога стосується лише юридичних осіб і не поширюється на суб'єктів аграрного права — фізичних осіб.

Стаття 13 Закону України «Про пестициди і агрохімікати» визначає, що пестициди й агрохімікати, які становлять підвищену екологічну небезпеку, застосовуються лише за спеціальним дозволом Мінприроди і МОЗ.

Особливі вимоги ставляться законодавством до умов виробництва продукції дитячого харчування. Сільськогосподарська сировина для виготовлення продукції дитячого й дієтичного харчування має вироблятися у спеціальних сировинних зонах. У спеціальних сировинних зонах забороняється використання пестицидів. Застосування агрохімікатів провадиться за спеціальними технологіями, що забезпечують отримання продукції, яка відповідає санітарно-гігієнічним вимогам щодо дитячого та дієтичного харчування.

5. Правове регулювання поводження з відходами сільського господарства

На сучасному етапі економічного розвитку України правове регулювання поводження з сільськогосподарськими відходами є одним з найважливіших завдань суспільства та держави. На офіційному рівні визнається, що наслідками недоліків у цій сфері стали негативний вплив утворюваних і накопичених відходів на здоров'я людей і навколишнє природне середовище, недостатність дієвих економічних стимулів для збору та переробки значної маси відходів, недосконалість сформованої у державі інфраструктури і практики збору та видалення відходів, низький рівень інформаційного забезпечення у цій сфері.

Правове регулювання поводження з відходами сільського господарства регулюється законами України: «Про альтернативні види рідкого та газового палива», «Про альтернативні джерела енергії», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», «Про відходи», «Про металобрухт» та ін.

Ці нормативно-правові акти утворюють складну структуру, яка

охоплює правові акти різної юридичної сили і орієнтована на законодавство Європейського Союзу.

Коли йдеться про сільськогосподарські відходи, проблема криється в самому визначенні їх поняття. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про відходи», відходами є будь-які речовини, матеріали і предмети, що утворюються у процесі людської діяльності й не мають подальшого використання за місцем утворення чи виявлення та яких їх власник має позбутися шляхом утилізації чи видалення. Таке визначення є неповним щодо сільськогосподарських відходів, адже з органічних відходів найбільшу екологічну небезпеку становлять відходи тваринництва.

Недаремно проектування тваринницьких комплексів продуктивністю понад 5 тис. голів і птахофабрик підлягає обов'язковій попередній державній екологічній експертизі, оскільки діяльність таких ферм включена до переліку видів діяльності та об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку. Але продукти життєдіяльності сільськогосподарських тварин не можна вважати речовинами, що утворюються у процесі людської діяльності — вони утворюються у процесі життєдіяльності тварин природним шляхом, відтак, на найнебезпечніші органічні відходи законодавство про відходи взагалі не поширюється.

Важливою також є проблема безхазяйних відходів, тобто відходів, які залишені власником у непризначеному для їх зберігання місці і власник яких невідомий. Особи, котрі виявили такі відходи, зобов'язані повідомити про них місцеві державні адміністрації чи місцеві ради. Постійно діюча місцева комісія з питань поводження з безхазяйними відходами провадить необхідні дослідження, за результатами яких складає акт, що передається до місцевої державної адміністрації чи місцевої ради, які, в свою чергу, зобов'язані прийняти рішення про подальше поводження з цими відходами. Фактично, з юридичним фактом складання акту комісії пов'язується виникнення права державної власності на безхазяйні відходи.

Закон України «Про відходи» покладає обов'язки на суб'єктів аграрного права запобігати утворенню та зменшувати обсяги утворення відходів; забезпечувати приймання та утилізацію використаних пакувальних матеріалів і тари, в яких міститься продукція сільськогосподарських підприємств; вести облік, визначати склад і властивості утворюваних ними сільськогосподарських відходів; забезпечувати

повне збирання, належне зберігання та недопущення знищення й псування відходів, для утилізації яких в Україні існує відповідна технологія; брати участь у будівництві об'єктів поводження з відходами; забезпечувати їх переробку чи видалення; не допускати зберігання та видалення відходів у несанкціонованих місцях або об'єктах; здійснювати контроль за станом місць або об'єктів розміщення власних відходів; своєчасно вносити збір за розміщення відходів; надавати відповідним державним органам інформацію про утворювані ними сільськогосподарські відходи; призначати відповідальних осіб у сфері поводження з відходами; забезпечувати розробку та виконання планів організації роботи щодо цього; професійну підготовку, підвищення кваліфікації та проведення атестації фахівців з питань поводження з відходами, отримати дозвіл і ліміти на утворення та розміщення відходів та багато інших обов'язків.

Що ж стосується конкретного законодавства про відходи прикласти до конкретного фермера, то не важко зрозуміти наскільки нереально вимагати від нього дотримуватися перелічених вище обов'язків. Саме тому вітчизняне законодавство про відходи є неефективним і майже повсюди не виконується. Очевидною є потреба встановлення різних правових режимів для різних видів відходів: побутових, промислових, небезпечних, сільськогосподарських тощо. Щодо сільськогосподарських відходів, як вже зазначалося, необхідно прийняти спеціальні правові приписи, зокрема, програму поводження із сільськогосподарськими відходами.

У науці обговорюється доцільність впровадження у чинне законодавство України новітню концепцію поводження з відходами – концепцію «Zero Waste», згідно якої передбачається максимізація збереження матеріалів, лише обґрунтоване виробництво та чисті технології; виробництво продуктів, для яких не існує безпечних технологій переробки, у довгостроковій перспективі поступово повинно бути припинено.

Завдання до самостійної роботи студентів

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. Дайте відповіді на поставлені запитання:

1. Розкрийте зміст правового регулювання охорони довкілля в агропромисловому комплексі.
2. У чому особливість правової охорони ґрунтів та інших природних ресурсів у АПК?
3. Що таке правовий інститут меліорації земель у АПК?
4. Розкрийте зміст правового регулювання хімізації сільського господарства.
5. Охарактеризуйте особливості правового регулювання поведінки з відходами АПК.

Завдання 2. Побудуйте структурно-логічну схему на тему «Система законодавства про охорону довкілля в АПК».

Завдання 3.

Продовжте роботу над складанням словника основних понять законодавства та права агропромислового комплексу.

Поняття	Визначення
Правова охорона атмосферного повітря	
Правова охорона тварин і рослин	
Правова охорона вод	
Правова охорона надр	
Правова охорона ґрунтів	

Завдання 4. Розв'яжіть тестові завдання:

1. *За своєю юридичною природою правовий інститут охорони довкілля в сільському господарстві є:*

- а) правовим інститутом аграрного права;
- б) правовим інститутом земельного права;
- в) правовим інститутом цивільного права;
- г) правовим інститутом екологічного права.

2. *До особливо цінних земель належать:*

- а) ділянки сільськогосподарського та іншого призначення з особливо цінними видами ґрунтів;

б) землі дослідних полів науково-дослідних установ і навчальних закладів;

в) землі Північного узбережжя Криму

г) землі історико-культурного призначення.

3. Природні ресурси України є власністю:

а) народу;

б) держави;

в) юридичних або фізичних осіб;

г) усіх вищенаведених.

4. Моніторинг довкілля — це:

а) облік кількісних, якісних та інших характеристик природних ресурсів, обсягу, характеру та режиму їх використання;

б) облік об'єктів, що шкідливо впливають або можуть вплинути на стан довкілля;

в) система спостережень, збирання, обробки, передавання, збереження та аналізу інформації про стан довкілля, прогнозування його змін та розроблення науково обґрунтованих рекомендацій для прийняття управлінських рішень

г) усе зазначене.

5. Кадастри природних ресурсів:

а) облік кількісних, якісних та інших характеристик природних ресурсів, обсягу, характеру та режиму їх використання;

б) облік об'єктів, що шкідливо впливають або можуть вплинути на стан довкілля;

в) система спостережень, збирання, обробки, передавання, збереження та аналізу інформації про стан довкілля, прогнозування його змін та розроблення науково обґрунтованих рекомендацій для прийняття управлінських рішень;

г) все вищезазначене.

6. Для ведення особистого селянського господарства земельні ділянки на праві власності можуть мати:

а) громадяни і юридичні особи України;

б) особи без громадянства;

в) громадяни України, іноземні громадяни і особи без громадянства;

г) юридичні особи України.

7. *Громадський контроль у галузі охорони довкілля здійснюється:*

- а) екологічними громадськими організаціями;
- б) екологічними партіями;
- в) будь-яким громадянином;
- г) представниками громадськості з охорони навколишнього природного середовища;

8. *Підземні води є природними ресурсами:*

- а) загальнодержавного значення;
- б) місцевого значення;
- в) регіонального значення;
- г) районного значення.

9. *Проведення якої діяльності забороняється у прибережних захисних смугах уздовж морів, морських заток і лиманів та на островах у внутрішніх морських водах:*

- а) облаштування літніх таборів для худоби;
- б) будівництво мостів;
- в) влаштування полів фільтрації;
- г) розорювання земель, садівництво та городництво.

10. *Які дії заборонено вчиняти у прибережних захисних смугах уздовж річок, навколо водойм:*

- а) розорювання земель, а також садівництво та городництво;
- б) зберігання та застосування пестицидів і добрив;
- в) залуження та залісення ґрунтів;
- г) будівництво гідротехнічних та лінійних споруд

Завдання 5. Складіть анотації для зазначених наукових статей:

1. Оверковська Т. Юридична природа понять «забруднення» та «псування» земель / Т. Оверковська // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2006. – Вип. 70-71. – С. 105-109.

2. Юрескул В. Визначення відходів за законодавством України та шляхи його вдосконалення / В. Юрескул // Право України. — 2007. — № 8. — С. 39—42

Завдання 6. Розв'яжіть задачі:

1. Під час перевірки додержання законодавства державний мисливський інспектор спільно з інспектором з охорони навколишнього природного середовища затримали на території земель фермерського господарства його господаря, що прогулювався в межах цих угідь з

мисливською собакою, зброєю та капканами, без документа, який би посвідчував права мисливця. На підставі цього інструктори склали протокол про адміністративне порушення правил полювання, наклали на нього адміністративний штраф у розмірі 3000 грн. та подали позов до суду про стягнення збитків, заподіяних правопорушенням.

У суді фермер пояснив, що під час його затримання він перебував у межах належних йому сільськогосподарських угідь. Наявність мисливської зброї в нього зумовлена умовами безпеки у зв'язку з поширеністю на цій території останнім часом диких кабанів; капкани він пристосовує для добування кротів. Посвідчення мисливця немає, оскільки він не займається промисловим добуванням мисливських тварин. Про те, що належні йому на праві власності угіддя належать до категорії мисливських, він не знав. У документах, які посвідчують його право приватної власності на сільськогосподарські угіддя, це не зазначено. Дайте юридичну оцінку ситуації. Чи підлягає позов задоволенню? Вирішіть справу.

2. У зв'язку із систематичним підтопленням земельних угідь, заподіянням шкоди земельним, рибним ресурсам та майну сільськогосподарській кооператив звернувся з позовом до суду про усунення перешкод у використанні належних на правах колективної власності земель, інших природних ресурсів та відшкодування заподіяних збитків. У позовній заяві зазначалося, що із введенням в експлуатацію ГЕС та з підтриманням відповідного водного режиму у водосховищі значна частина угідь сільськогосподарського кооперативу внаслідок надмірного зволоження втратила свою продуктивну якість і придатність для вирощування харчових сільськогосподарських культур. Внаслідок цього понад 300 га господарство змушено перевести в угіддя для вирощування багаторічних трав. Однак внаслідок затоплення в цьому сільськогосподарському сезоні вказані посіви були знищені. Через ці обставини господарство зазнало втрат також товарної риби, яку вирощували в кооперативному ставку, на суму більше як 800 тисяч гривень. Керівництво ГЕС заперечило проти позовних вимог, посилаючись на існуючу маловодність та необхідність підтримати проектний водний режим у водосховищі. Дайте юридичну оцінку ситуації. Чи підлягає позов задоволенню? Вирішіть справу.

Рекомендована література

1. Богдан А.Й. Регулювання охорони земель, в тому числі при сільськогосподарському виробництві, у законодавстві України та ЄС // Земельні відносини: Матеріали наук.-практ. конф. - Чернігів, 2009. – С. 509-515.
2. Мішньова Н.А. Вплив родючості ґрунтів на ефективність землекористування.-- Суми: Університетська книга, 1998.—39с.
3. Оверковська Т. Юридична природа понять «забруднення» та «псування» земель / Т. Оверковська // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. -2006.- Вип. 70-71. - С. 105-119.
4. Правове регулювання поводження з побутовими відходами в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.06 / В.О. Юрескул; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2008. — 19 с.
5. Трач С. Вплив відходів спиртового виробництва на урожайність та якість сільськогосподарських культур // Збірник наукових праць Подільського державного аграрно-технічного університету. – Вип. 11. – 2003 р. – С. 52–54.
6. Царенко О.М. Еколого-економічні проблеми розвитку агропромислового виробництва.-- К.: Вища школа, 1998.—292 с.
7. Хом'яченко С. Правові форми здійснення державного контролю за використанням та охороною земель // Предпринимательство, хозяйство и право. – 2000. – № 12. – С. 63-67.
8. Юрескул В. Визначення відходів за законодавством України та шляхи його вдосконалення / В. Юрескул // Право України. — 2007. — № 8. — С. 39—42;
9. Юрескул В. Екологічна санітарія як засіб ефективного поводження з рідкими побутовими відходами / Вікторія Юрескул // Підприємство, господарство і право. — 2007. — № 10. — С. 92—94
10. Яворов В.М. Вплив відходів спиртового виробництва на мікробіологічну активність ґрунту / В.М. Яворов, С.В. Трач // Вісник Львівського державного аграрного університету. Агрономія. – Львів. – 2003 р. – №7. – С. 423–428.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ

Нормативно-правові акти:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 30. - Ст. 141.
2. Водний кодекс України від 06 червня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. - № 24.- Ст.189.
3. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2003. - № № 18, 19-20, 21-22. - Ст. 144.
4. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради. — 1992. — № 6. — Ст. 56.
5. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. // Урядовий кур'єр. — 2001. — 15 листопада.
6. Кодекс законів про працю України, затверджений Законом від 10 грудня 1971 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1971. — Додаток до № 50. - Ст. 375.
7. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2001. - № № 25-26. - Ст. 31.
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1984. — Додаток до № 51. - Ст. 1122.
9. Кодекс України про надра — Режим доступу: rada.gov.ua .
10. Лісовий кодекс України — Режим доступу: rada.gov.ua.
11. Повітряний кодекс України — Режим доступу: rada.gov.ua.
12. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2003. - № № 40-44. - Ст. 356.
13. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом: Закон України від 30 червня 1999 р. // Голос України. — 1999. — № 159. — 31 серпня.
14. Про відходи: Закон України від 05.03.1998 № 187/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. - № 36-37 - Ст.242
15. Про захист прав покупців сільськогосподарських машин: Закон України від 5 червня 2005 р. // Відомості Верховної Ради. – 2003. - №38 - Ст.315
16. Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі: Закон України від 10 липня 1996 р. // Відомості Верховної Ради

України. - 1996. - № 41. - Ст. 188.

17. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24 червня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 49. - Ст. 527.

18. Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001— 2004 років: Закон України від 18 січня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2001. - № 11. - Ст. 52.

19. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві: Закон України від 17 жовтня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 32. — Ст. 453.

20. Про колективне сільськогосподарське підприємство: Закон України від 14 лютого 1992 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1992. — № 20. - Ст. 272.

21. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 17 липня 1997 р. // Голос України. - 1997. - № 150. - 13 серпня.

22. Про фермерське господарство: Закон України від 19 червня 2003 р. // Голос України. — 2003. — 29 липня.

23. Про особисте селянське господарство: Закон України від 15 травня 2003 р. // Урядовий кур'єр. - 2003. - № 106. - 11 червня.

24. Про плату за землю: Закон України від 3 липня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1992. - № 38. - Ст. 560.

25. Про оренду землі: Закон України від 6 жовтня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1998. - № 46-47. - Ст. 280.

26. Про оцінку земель: Закон України від 11 грудня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2004. - № 15. - Ст. 229.

27. Про охорону земель: Закон України від 19 червня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2003. - № 39. - Ст. 349.

28. Про державний контроль за використанням та охороною земель: Закон України від 19 червня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2003. - № 39. - Ст. 350.

29. Про захист конституційних прав громадян на землю: Закон України від 20 січня 2005 р. // Офіційний вісник України. — 2005. — № 4.

30. Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв): Закон України від 5 червня

2003 р. // Урядовий кур'єр. — 2003. — № 124. — 9 липня.

31. Про фіксований сільськогосподарський податок: Закон України від 17 грудня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № № 5-6. - Ст. 39.

32. Про збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства: Закон України від 9 квітня 1999 р. // Офіційний вісник України. — 1999. — №18.

33. Про зерно та ринок зерна в Україні: Закон України від 4 липня 2002 р. // Урядовий кур'єр. — 2002. — № 138. — 31 липня.

34. Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру: Закон України від 17 червня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1999. - № 32. - Ст. 268.

35. Про племінну справу в тваринництві: Закон України від 17 червня 1999 р. // Офіційний вісник України. - 1999. - № 27.

36. Про ветеринарну медицину: Закон України (у ред. від 16 листопада 1996 р.) // Відомості Верховної Ради України. — 2007. — № № 5—6. — Ст. 53. 31. Про бджільництво: Закон України від 2 лютого 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2000. - № 21. - Ст. 157.

37. Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них: Закон України від 6 лютого 2003 р. // Урядовий кур'єр. — 2003. — № 46. — 12 березня.

38. Про молоко та молочні продукти: Закон України від 24 червня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 47. — Ст. 513.

39. Про насіння і садивний матеріал: Закон України від 26 грудня 2002 р. // Голос України. — 2003. — 28 січня.

40. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року: Закон України від 18 жовтня 2005 р. // Урядовий кур'єр. — 2005. — 16 листопада.

41. Про сільськогосподарську дорадчу діяльність: Закон України від 17 червня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 38. — Ст. 470.

42. Про безпечність та якість харчових продуктів: Закон України від 6 вересня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2005. — № 50. — Ст. 533.

43. Про сільськогосподарський перепис: Закон України від 23 ве-

ресня 2008 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2009. - № 9. - Ст. 115.

44. Про захист рослин: Закон України від 14 жовтня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1998. - № № 50-51. - Ст. 310.

45. Про охорону прав на сорти рослин: Закон України від 21 квітня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 21. — Ст. 218.

46. Про пестициди і агрохімікати: Закон України від 2 березня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 14. — Ст. 91.

47. Про карантин рослин: Закон України від 30 червня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1993. - № 34. - Ст. 352.

48. Про виноград та виноградне вино: Закон України від 16 червня 2005 р. // Урядовий кур'єр. — 2005. — № 168. — 7 вересня.

49. Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі: Закон України від 10 липня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 41. - Ст. 188.

50. Про ідентифікацію та реєстрацію тварин: Закон України від 4 червня 2009 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2009. - № 42. - Ст. 635.

51. Про оптові ринки сільськогосподарської продукції: Закон України від 25 червня 2009 р. // Офіційний вісник України. — 2009. — № 58. — Ст. 2024.

52. Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції: Закон України від 17 липня 1997 р. // Офіційний вісник України. — 1997. -№41.-Ст. 1.

53. Про Єдиний митний тариф: Закон України від 5 лютого 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2008. — № 25. — Ст. 239.

54. Про вивізне (експортне) мито на живу худобу та шкіряну сировину: Закон України від 7 травня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 28. - Ст. 134.

55. Про ставки вивізного (експортного) мита на насіння деяких видів олійних культур: Закон України від 10 вересня 1999 р. // Офіційний вісник України. - 1999. - № 39. - Ст. 389.

56. Про встановлення тарифної квоти на ввезення в Україну цукру-сирцю з тростини: Закон України від 30 листопада 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2006. - № 22. - Ст. 101.

мості Верховної Ради України. — 2007. — № 4. — Ст. 39.

57. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки: Указ Президента України від 3 грудня 1999 р. № 1529 // Офіційний вісник України. - 1999. - № 49. - Ст. 11.

58. Про заходи щодо забезпечення захисту майнових прав селян в процесі реформування аграрного сектора економіки: Указ Президента України від 29 січня 2001 р. № 62/2001 // Офіційний вісник України. — 2001. — № 5. - Ст. 38.

59. Про додаткові заходи щодо підвищення рівня захисту майнових прав сільського населення: Указ Президента України від 21 лютого 2002 р. № 170 // Офіційний вісник України. - 2002. - № 9.

60. Питання Міністерства аграрної політики України: Указ Президента України від 7 червня 2000 р. № 772/2000 // Офіційний вісник України. - 2000. - № 23. - Ст. 933.

61. Про додаткові заходи щодо соціального захисту селян-власників земельних ділянок та земельних часток (паїв): Указ Президента України від 2 лютого 2002 р. № 92/2002 // Офіційний вісник України. - 2002. - № 6. - Ст. 239.

62. Про гарантування захисту економічних інтересів та поліпшення соціального забезпечення селян-пенсіонерів, які мають право на земельну частку (пай): Указ Президента України від 15 грудня 1998 р. № 1353/98 // Офіційний вісник України. — 1998. — № 50. — Ст. 24.

63. Про захист прав власників земельних часток (паїв): Указ Президента України від 21 квітня 1998 р. №332/98// Офіційний вісник України. - 1998. - № 16. - Ст. 590.

64. Про Основні засади розвитку соціальної сфери села: Указ Президента України від 20 грудня 2000 р. № 1356// Урядовий кур'єр. — 2001. — 24 січня. — № 13.

65. Про першочергові заходи щодо підтримки розвитку соціальної сфери села: Указ Президента України від 15 липня 2002 р. № 640 // Урядовий кур'єр. - 2002. - 31 липня. - № 138.

66. Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 серпня 2004 р. № 573 // Офіційний вісник України. - 2004. - № 32. - Ст. 2172.

67. Про затвердження Державної цільової програми розвитку

українського села на період до 2015 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158 // Офіційний вісник України. — 2007. — №73.-Ст.2715.

68. Положення про порядок справляння та обліку фіксованого сільськогосподарського податку, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 квітня 1999 р. № 658 // Офіційний вісник України. — 1999. - № 16. - Ст. 659.

69. Про підготовку фахівців для роботи в сільській місцевості: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 червня 1999 р. № 1159 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: rada.gov.ua — Назва з екрану.

70. Про затвердження Порядку перетворення у процесі приватизації державних, орендних підприємств і підприємств із змішаною формою власності у відкриті акціонерні товариства: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1996 р. № 1099 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: rada.gov.ua — Назва з екрану.

71. Про підприємства, що приватизуються з урахуванням особливостей, визначених законодавством для агропромислового комплексу: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 червня 1996 р. № 638 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: rada.gov.ua — Назва з екрану.

72. Про затвердження Порядку використання коштів державного бюджету для надання підтримки новоствореним фермерським господарствам та фермерським господарствам з відокремленими садибами: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 р. № 1102 // Офіційний вісник України. - 2004. - № 34. - Ст. 2269.

73. Про затвердження мінімальних розмірів земельних ділянок, які утворюються в результаті поділу земельної ділянки фермерського господарства, що успадковується: Постанова Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 р. № 1908 // Офіційний вісник України. — 2003. — №51.-Ст.2682.

74. Про затвердження Положення про Міністерство аграрної політики України: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 листопада 2006 р. № 1541 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: rada.gov.ua — Назва з екрану.

75. Про затвердження Положення про Державний комітет рибного

господарства України: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.січня 2007 р. № 42 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: rada.gov.ua — Назва з екрану.

76. Про затвердження типових положень про Головне управління агропромислового розвитку обласної, управління агропромислового розвитку Севастопольської міської, районної державних адміністрацій: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 липня 2007 р. № 967 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: rada.gov.ua.

77. Про затвердження типового договору оренди землі: Постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 2003 р. № 220 // Урядовий кур'єр. — 2004, - № 50. - 17 березня.

78. Про врегулювання питань щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектору економіки: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2001 р. № 177 // Урядовий кур'єр. — 2001. — № 46. — 15 березня.

79. Про затвердження порядку визначення розрахункового місячного доходу на одного члена особистого селянського господарства: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 грудня 2003 р. № 2031 // Офіційний вісник України. — 2003. — № 52.

80. Питання Державного департаменту ветеринарної медицини: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2007 р. № 1075 . — Режим доступу: rada.gov.ua.

81. Порядок і правила проведення обов'язкового страхування врожаю сільськогосподарських культур і багаторічних насаджень державними сільськогосподарськими підприємствами, врожаю зернових культур і цукрових буряків сільськогосподарськими підприємствами всіх форм власності, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 2002 р. № 1000 // Офіційний вісник України. - 2002. - № 29. - Ст. 1379.

82. Порядок і правила проведення обов'язкового страхування тварин на випадок загибелі, знищення, вимушеного забою, від хвороб, стихійних лих та нещасних випадків, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 23 квітня 2003 р. № 590 // Офіційний вісник України. - 2003. - X° 17. - Ст. 780.

83. Положення про Аграрний фонд, затвержене постановою Кабінету Міністрів України від 6 липня 2005 р. № 543 // Урядовий кур'єр.

—2005. - 13 липня.

84. Порядок декларування зерна суб'єктами його зберігання, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 12 грудня 2002 р. № 1877. — Режим доступу: rada.gov.ua — Назва з екрану.

85. Про затвердження Положення про порядок проведення професійного відбору з питань створення фермерських господарств: Наказ Мінагро-політики, Мінпраці та соціальної політики України від 17 грудня 2003 р. № 452/335, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 28 січня 2004 р. за № 118/8717 // Офіційний вісник України. - 2004. - № 4.

86. Про затвердження Порядку та умов проведення конкурсів, переліку документів, які подаються для надання фінансової підтримки фермерських господарств через механізм мікrokредитування: Наказ Мінагро-політики України від 1 квітня 2004 р. № 116, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 20 квітня 2004 р. за № 504/9103 // Офіційний вісник України. — 2004. — № 16.

87. Примірні статuti сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, затверджені наказом Міністерства аграрної політики України від 26 червня 2003 р. № 191. — Режим доступу: rada.gov.ua.

Підручники та посібники:

1. Аграрне право України: підручник для студ. ВНЗ / Н. О. Багай [та ін.]; ред. О. О. Погрібний. - К. : Істина, 2007. - 445 с.

2. Аграрне право України : підручник для студ. юрид. спец. вищих закл. освіти / В. М. Гайворонський [та ін.]; ред. В. М. Гайворонський, В. П. Жушман. - Х. : Право, 2003.- 240с.

3. Аграрне право України : підручник / В. М. Єрмоленко [та ін.]; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. - К. : Юрінком Інтер, 2010. - 608 с.

4. Аграрне право України: Підручник / В.З. Янчук (ред.). — 2.вид., перероб. та доп. — К. : Юрінком Інтер, 2000. — 720 с.

5. Дудченко О. С., Городецька І. А. Аграрне право України: таблиці, схеми та завдання: навч.-метод. посіб. / Ніжинський держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. — Ніжин : НДУ ім. М.Гоголя, 2007. — 75с.

6. Екологічне право України. Академічний курс : підруч. для вищ. навч. закл. / Г. І. Балюк [та ін.]; заг. ред. Ю. С. Шемшученко ; - К. : Юридична думка, 2005. - 848 с.

7. Екологічне право України : підручник для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. / А. П. Гетьман [та ін.] ; ред. А. П. Гетьман, М. В. Шульга. - Х. : Право, 2005. - 384 с.
8. Жушман В. П.. Аграрне право та законодавство України: Навч.-практ. посібник — Х. : Одісей, 2003. — 447с.
9. Земельне право України : навч. посіб. / А. М. Мірошніченко. - К. : Ін-т законодавства ВРУ, 2007. - 432 с.
10. Земельне право України : [академ. курс]: підруч. для студ. ВНЗ / В. І. Семчик. - К. : Ін Юре, 2008. - 593 с.
11. Земельне право України : підручник / А. П. Шеремет. - Чернівці : Наші книги, 2008. - 632 с.
12. Землі сільськогосподарського призначення : права громадян України : [наук.-навч. посіб. / за ред. Н.І. Титової]. – Львів: ПАІС, 2005. – 368с.
13. Крупка Ю. М. Аграрне право України: Навч. посіб. для дистанц. навч. / Відкритий міжнародний ун-т розвитку людини «Україна». Інститут дистанційного навчання. — К. : Університет «Україна», 2006. — 160с.
14. Мачуська І. Б. Аграрне право: навч. посіб. / Державний вищий навчальний заклад «Київський національний економічний ун-т ім. Вадима Гетьмана». — К. : КНЕУ, 2009. — 274с.
15. Порадник керівникові сільськогосподарського підприємства: Навчальний і науково-практичний посібник / Кол. авт.; За ред. А.П. Гетьмана, В.З. Янчука. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 624 с.
16. Рябець К. А. Екологічне право України: Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 438 с.
17. Семчик В.І. Проблеми власності і господарювання у сільському господарстві. - К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. - 216 с.
18. Скаун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. — Харків: Консум, 2008. — 656 с.
19. Теорія аграрних відносин: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 276 с.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

- Аграрне право України 15
- Аграрні правовідносини 61
- Аграрно-правовий звичай 41
- Агролісотехнічна меліорація земель 298
- Адміністративна відповідальність 127
- Акціонерне товариство 87

- Банкрутство 100
- Банкрутство фермерського господарства 103
- Безпека яєць свійської птиці 186
- Безпечність харчового продукту 136
- Бонітування 178

- Ветеринарна картка 177
- Відповідальність за порушення аграрного законодавства 114
- Внутрішні аграрні правовідносини 68

- Галузі законодавства 14
- Галузь права 10
- Гарантійний строк 162
- Гідротехнічна меліорація земель 298
- Господарськими товариствами 86

- Державна реєстрація племінних тварин 175
- Державне сільськогосподарське підприємство 95
- Джерела права агропромислового комплексу 40
- Дисциплінарний проступок 114
- Дисциплінарна відповідальність 115
- Добровільне припинення сільськогосподарських підприємств 98
- Договір комісії 217
- Договір контрактації сільськогосподарської продукції 213
- Договір купівлі-продажу 216
- Договір міни 217
- Договір оренди 228
- Договір поставки 216

Екологічне право 25

Загальне використання об'єктів тваринного світу 263

Загальне використання природних ресурсів 254

Законодавство та право АПК як навчальна дисципліна 14

Захист рослин 201

Земельне право 20

Землі сільськогосподарського призначення 275

Зміст аграрних правовідносин 64

Зовнішні аграрні правовідносини 68

Ідентифікація тварин 175

Інтегрованість норм аграрного права 16

Карантин рослин 203

Кодифікований нормативно-правовий акт 46

Комплексність аграрного права 16

Локальні нормативно-правові акти сільськогосподарських підприємств 55

Майнова відповідальність 122

Матеріальна відповідальність 117

Метод аграрного права 17

Метод екологічного права 28

Методи регулювання земельних відносин 21

Міжнародний договір України 45

Меліорація земель 298

М'ясне скотарство 179

Нормативно-правовий акт 43

Об'єкт аграрних правовідносин 63

Обов'язки членів особистого селянського господарства 83

Обов'язки виробників щодо якості машин, робіт, послуг 160

Особисте селянське господарство 81
Охорона атмосферного повітря 297
Охорона вод 294
Охорона ґрунтів 292
Охорона надр 293
Охорона тварин і рослин 296

Паспорт великої рогатої худоби 176
Пестициди 202
Племінний облік 174
Племінна справа 172
Позитивна юридична відповідальність 110
Порядок реєстрації пасік 183
Права покупців сільськогосподарських 155
Права членів особистого селянського господарства 82
Правова система 9
Правова форма використання природних ресурсів 255
Правовий прецедент 42
Правовий інститут охорони довкілля в сільському господарстві 292
Правовий режим земель сільськогосподарського призначення 279
Правочини 66
Предмет аграрного права 17
Предмет екологічного права 26
Предмет земельного права 20
Примусове припинення сільськогосподарських підприємств 98
Принципи аграрного права 19
Принципи екологічного права 26
Принципи земельного права 23
Природоресурсне право 33

Реєстр патентів 195
Реєстр сортів 195
Ретроспективна юридична відповідальність 111
Рибне господарство 180
Рослинництво 192

Сертифікат відповідності 148
Система законодавства 10
Система законодавства в АПК 13
Система законодавства та права в АПК 14
Система екологічного права 31
Система права 9
Система права в АПК 13
Сільськогосподарський кооператив 93
Сільськогосподарське використання природних ресурсів 253
Соціальний розвиток села 235
Спеціалізованість аграрного права 16
Спеціальне використання природних ресурсів 254
Спеціального використання об'єктів тваринного світу 263
Стандартизація 143
Суб'єкти аграрних правовідносин 62, 78

Тваринництво 171
Товариство з обмеженою відповідальністю 89
Трудове майнове правопорушення 114

Фауністичне право 32
Фермерське господарство 85
Фітосанітарна експертиза 204

Хімізація сільського господарства 299

Шовківництво 187

Юридична відповідальність 110
Юридичні факти 65

Якість виконання робіт, послуг з технічного сервісу 165
Якість продукції 136
Якість харчового продукту 137

Навчальне видання

Ольга Федорівна Мельничук
Наталя Михайлівна Опольська

**Законодавство та право агро-
промислового комплексу України**

Навчальний посібник